

М.Ю. Відейко

Р.В. Терпиловський

В.О. Петрашенко

ДАВНІ ПОСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Інститут археології Національної академії наук України
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
ім. Григорія Сковороди
Товариство Коло-Ра

М.Ю. ВІДЕЙКО Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ В.О.ПЕТРАШЕНКО

ДАВНІ ПОСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

КИЇВ 2005

УДК 902(477)
ББК 63.4(4 Укр.)
В42

Архітектура населення України має довгу історію. Вивчаючи її можна знайти витoki багатьох традицій, які склалися впродовж тисячоліть. Нині популярним стало відтворення давніх споруд. Однак архітектура найдавніших періодів може бути реконструйована переважно за даними археологічних досліджень. Саме вони є основою для вивчення історії будівельної справи та архітектури. Тому важливою є публікація цих першоджерел а також наукових реконструкцій, зроблених на їх підставі.

Автори праці – співробітники Інституту археології НАН України, доктор історичних наук Р. В. Терпиловський та кандидати історичних наук В. О. Петрашенко і М. Ю. Відейко. Робота охоплює період майже в сім тисяч років – з шостого тисячоліття до н. е., починаючи з Трипільської культури, по XIII століття – часи Київської Русі. Зібрано інформацію про ландшафтно-топографічні умови розташування поселень, їх планування, укріплення. Наведено приклади основних типів житлових, побутово-господарських та ремісничих споруд, описано садиби, культові та громадські місця. Дано як археологічні данні, так і реконструкції окремих споруд, виконані на їх основі.

Автори мали на меті показати основні етапи розвитку давньої архітектури на території України, переважно - в Подніпров'ї.

М.Ю. Відейко Терпиловський Р.В. Петрашенко В.О.
ДАВНІ ПОСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Наукове видання

Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту археології Національної академії наук України та Вченою Радою Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди.

Рецензенти:
д.і. н. Сухобоків О.В.

ISBN

© М.Ю. Відейко Терпиловський Р.В. Петрашенко В.О.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ВСТУП	7
Відейко М. Ю.	
Розділ 1. АРХІТЕКТУРА ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ VI–III тис. до н. е	10
1.1. Джерела та принципи реконструкції поселень і жител Трипільської культури	11
1.2. Архітектура раннього періоду (5400 - 4600 рр. до н. е)	26
1.3. Поселення середнього періоду (4600 - 3500 рр. до н. е)	40
1.4. Поселення пізнього періоду (3400 - 2750 рр. до н. е)	72
Висновки	77
Список літератури до розділу 1	79
Терпиловський Р.В.	
Розділ 2. АРХІТЕКТУРА ПОСЕЛЕНЬ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я II ст. до н. е. – V ст. н. е	82
2..1. Зарубинецькі та пізньозарубинецькі поселення (II ст. до н. е. – II ст. н. е.)	83
2.2. Поселення кийівської культури (III – V ст. н. е.)	93
2.3. Поселення черняхівської культури (III – V ст. н. е.)	102
Список літератури до розділу 2	114
Петрашенко В.О.	
Розділ 3. АРХІТЕКТУРА ПОСЕЛЕНЬ У СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ТА ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧАС. VIII–XIII ст.	115
3.1. Архітектура поселень VIII–X ст.	116
3. 2. Давньоруські поселення XI–XII ст.	140
Висновки	161
Список літератури до розділу 3	162
ДОДАТКИ	163
Додаток 1.	
Гончаренко М.Е. Генеза етнічної архітектури на території України	164
Додаток 2.	
Трачук О. В. Моделювання прадавньої історії рідного краю.	171
Додаток 3.	
Петросюк О.В. Реконструкції споруд часів трипільської культури	181

ПЕРЕДМОВА

В наш час люди потребують нового підходу до культури. ЮНЕСКО створює Всесвітню комісію культури і розвитку, яка має підготувати доповідь саме про залежність розвитку суспільства від рівня культури.

Зародження і розвиток будівельної діяльності тісно пов'язані з історією людського суспільства, з початком свідомого виробництва знарядь праці. Прадавня людина на території України появляється в раннім палеоліті близько 1 млн. років тому (поселення поблизу селища Королеве Виноградівського району в Закарпатті. До того часу відносяться первісні знаряддя праці – крем'яні рубила, загострені палиці для копання землі. В епоху середнього палеоліту (150-35 тис. років тому) виникають уже постійні, круглі в плані, житла із кісток мамонта з використанням дерев'яного каркасу. В цей час **починались вироблялись** більш менш стабільні технічні прийоми будівництва і конструкцій, які отримали значний розвиток в пізньому палеоліті (35-11 тис. років тому). Для влаштування жител використовувались кам'яні та кістяні знаряддя – мотики, лопатки для земляних робіт і ручні рубила, плоскі відщепи, тесла, ножі для обробітку дерева. ...В плані житла мали частіше форму неправильного овалу з одним чи декількома багаттями в центрі. Шести каркасу переплітались гіллям, після чого покривались шкурами, глиною. Наступний важливий етап вдосконалення знарядь праці і будівництва відноситься до епохи мезоліту (XI – VI тис. до н.е.). В цей час відбувається перехід до використання складних знарядь із дерева чи кістки з кременевими вкладками. Розвиваються стовпові конструкції з глинобитними стінами¹.

Крізь віки бурхлива містобудівна активність світських і духовних володарів піднімалась до засновників міст. Це були герої, такі як Гільгамеш, Кадма, Ромула, чи Кий, або в міфології **пов'язувалась** з богами – Єнліль, Дагон, Гор ... Хто заклав перше місто? Який генезис міста як типу поселення? **Але** нам уже відомо про те, що вислів Семюеля Крамера: "Історія починається з Шумері" застарів.

Звичайно міста складались поступово. Також Київ, розрісся подібно цибулині із дитинця, із міста-садиби Володимира. Але це все не перші міста. Відомі перші укріплення-фортеці, навіть великі за розмірами, таке як Герговія в іще не завойованої римлянами Галії, так ніколи не ставшої містом. Історія знає і міста без фортець - в Спарті, на Криті, в Єгипті. Самі древні із відомих на Землі міст виявлені уже в повністю утвореній, так би мовити, готовій формі. До III тис. до н.е. місто і кріпость вже розрізняли між собою. Але міста Єгипту, хоча і древніші його об'єднання Верхнього та Нижнього царств на тисячу років, всього лиш далекі праправнуки міст Анатолії (сучасна Туреччина), сирійського узбережжя і жолоба, який починається між хребтами гір Ливану та спускається до затоки Акаба. І серед них, принаймні до сьогодення, старійшинство належить Іерихону.

В процесі розкопок Іерихону ніяких проміжних форм не виявлено: є відразу місто VIII-го тисячоліття до н.е. У нього дерев'яні стіни в сажень товщиною, і чи то бастілія, чи то внутрішня цитадель з баштою, що піднімається на десяток метрів, оскільки цілих вісім метрів збереглись. У цьому місті були овальні в плані будинки збудовані на кам'яному фундаменті із висушених на сонці цеглин. Іерихон споруджений в пору, коли іще не було ні одного із народів, сьогодні проживаючих на Землі.

Ми не знаємо, на якій мові розмовляли іерихонці, як вони називали зображення, які ліпили з глини з очеретяним каркасом (не знаючи при цьому керамічної посуду і виконуючи посуд із пісковіку). Майдану в Іерихоні не було, але він – взагалі більш пізне утворення, навіть тисячі літ пізніше в Урі чи Лагаші роль майданів продовжували

¹ Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР," Т.1, Київ, 1989, ст.14-16.

виконувати внутрішні двори культових споруд. Хто викаже сумнів, що ці культурно-економічні утворення широких сільськогосподарських територій були містами? Міські жителі Ієрихону були в своїй більшості хліборобами до керамічної стадії неолітичної революції. Ієрихон був не великий – біля чотирьох гектарів. Гомерівська Троя значно менша, та і Мікени до повернення Агамемнона були більші всього на пів гектара. По всім параметрам місто, на стільки склалось, як закладене, при тому по чіткому задуму в надзвичайно далекі часи.

А раніше? Ні раніше нічого подібного, поки що нам не відомо. Убайд в Ірані, перше місто на острові Бахрейн, Бейда поблизу Петри, Чатал-Гуюк і Мерсін в нинішній Турції – все це пізніше. І до того ж, в чомусь будучи більш розвинуті, ці поселення багато в чому поступаються Ієрихону.

Наукове дослідження еволюції сімейного житла та промислів ведеться не через політичні та героїчно-воєнні події, як у більшості істориків, а через висвітлення побуту, сімейних промислів, способу зведення житла з місцевих матеріалів. Генеральною лінією, або червоною ниткою, дослідження є історія хліба – від витоків землеробства до сучасності. На цей стрижень нанизуються еволюція сім'ї, житла і сімейних промислів, а за тим – і форма суспільства, форма власності (колективна, державна, приватна), поява держави, імперії, демократії, релігії, відкритого громадянського суспільства і тоталітарної деспотії.

Виходить, ніби тема вузька, але охоплює достатньо широкий діапазон, всесторонній аналіз даного явища, погляд вглиб і вшир. Для цього широко використовуються, крім архітектури, археології, етнографії, суміжні науки (генетика, медицина, філософія тощо). Нашу історію треба вивчати лише в контексті світових цивілізацій, що справляли на нас вплив і допомагали формувати нашу національну державність.

Чимало істориків намагаються шукати витоки української хліборобської нації від Трипілля, запевняючи, що саме в нас, на Подніпров'ї зародилося перше землеробство, і від нас хліб пішов по світах і це дає нам національну гордість першовідкривачів. Не будемо тут згадувати російських імперських істориків, які товмачили, що українці походять із XV ст., мов Єва з ребра Адама, із тіла "великого русского народа".

Люди з найдавніших часів творили величний побут з монументальними розписами, художньо та філософськи оздобленим одягом, посудом, меблями, інтер'єрами будівель та складною планувальною композицією поселень. Дім, все що в домі і все навколо дому, вулиця і площа розквітали в святах та обрядових діях. Майже вся ця мистецька робота лежала на таланті родових громад і праці чоловіків, жінок і дітей. Вони творили побут і творили себе. А тим часом Історія мистецтв майже не звертала уваги на "ужиткове", "декоративне" мистецтво, на дизайн інструменту. Лише XX століття відкрило глибини і таїни народного мистецтва і народної архітектури.

Має бути Державна програма відтворення української історії і культури в матеріалі та моделюванні давнього серидовища наших пращурів. Ця необхідність стала нагальною після "помаранчевої революції", бо в Україні державний механізм останні роки керував процесами деградації суспільства.

Основним для всіх нас є те, що ми з вами живемо в час, коли відроджується наша прадавня держава – Україна. Коли б ми шанували наші традиції, знали та дотримувались народних обрядів, то без сумніву були б набагато заможнішими, здоровішими та мали б повагу до себе всього світу, який досі не знає про Україну та її історію.

Однією із складових часток гармонії людини з Природою є традиційне житло, збудоване з природних матеріалів, в яких людина мешкає та веде своє індивідуальне господарювання.

Доказовим матеріалом досліджень слугують археологічні знахідки (розкопані залишки архітектурних споруд, поховань у могилах, курганах), доповнені етнографією, палеоботанікою, палео-зоологією. Використані археологічні матеріали

добре обміряні, зафотографовані й опубліковані.

По тих матеріалах зроблена рекон-струкція (ретропроект, тобто проектування минулого), не тільки архітектурних форм, а й соціально-економічна та політична картина, сценарій побуту, що відбувався в даному об'єкті та навколо нього, плюс описи очевидця, літописи, спогади.

Досліджено пам'ятки історії водних і сухопутних давніх чумацьких шляхів, які варто пристосувати для туристичних маршрутів у вигляді археодромів, відкритих музеїв (скансенів) з розвинутою структурою обслуговування туристів. Бажано влаштувати музеї в місцях скупчення пам'яток різних епох: трипільської, понтійської, черняхівської, козацької, сучасної.

Перша проба на Подніпров'ї – Ржищівський археодром, а вінець – заповідник “Хортиця”. Це практичне використання історії потрібно не тільки для виховання патріотизму, але й для зміцнення економіки. Колектив авторів Інституту археології НАНУ, Товариство Коло-Ра та Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди за планом підготовки до створення історико-археологічного культурно-просвітницького комплексу біля с. Уляники Кагарлицького району Київської обл. підготували видання альбому археологічних джерел та реконструкцій “Давні поселення України”. Автори цього альбому – Відейко М.Ю., Петрашенко В.О., Терпиловський Р.В., співробітники Інституту археології НАН України, які глибоко та професійно вивчили фактологічний матеріал з давнього будівництва на території України. Знахідки археологів являються фундаментом для подальших наукових досліджень досягнень наших далеких пращурів.

Неминучим активізатором для нових архітектурних рішень найближчим часом буде туристична галузь. За прогнозами Всесвітньої туристичної організації потік туристів в країни Східної Європи виросте в 3-4 рази. Найвищим рейтингом серед туристичних ресурсів розвинутих туристичних держав являється історико-культурна спадщина. Багата археологічна спадщина України на жаль не являється активним об'єктом для показу туристам, але археологічні та архітектурні реконструкції можуть відтворити прадавню культуру та цивілізації нашого далекого минулого. Експериментальні поселення Європи та Америки відвідують сотні тисяч школярів, студентів та дорослих відвідувачів щорічно. Інтеграція України в Європу змушує виявити свою самобутність в архітектурі, традиціях, народному мистецтві.

Відтворення житла Трипільської цивілізації, епох бронзи та заліза дозволить виявити витоки традиційного житлобудування, викристалізувати новий стиль в сучасній архітектурі. Стиль “національного ретро” може з успіхом конкурувати з стерильними стилями “євро”, які втратили всяку оригінальність, а як виразник масової культури дуже швидко стануть банальними.

Велика архітектурна форма екстер'єру та інтер'єру неодмінно вплине на менші вжиткові форми керамічного посуду, виробів з дерева, металу та тканини. Вироби повсякденного вжитку теж знаходяться в стильовому пошуку і за архітектурою звертаються до архео-логічних джерел та етнографічних традицій.

Екологічно чисті матеріали (глина, дерево, солома), споконвічні традиційні українські форми, гармонійні з регіональним ландшафтом, транс-формовані під потреби нашого часу неодмінно стануть найбільш престижними і будуть формувати стильову парадигму в архітектурі ХХХ-го тисячоліття.

Ректор Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди

В.П. Коцур

ВСТУП

Головна мета цієї книги – показати в загальних рисах поселення та житла давнього населення України у праісторичні часи, дати архітекторам-професіоналам фактичний матеріал для їх натурного відтворення у вигляді макетів та повномасштабних реконструкцій.

З числа багатьох культур мідного віку було обрано лише одну, трипільську, досягнення людності якої в будівельній справі фактично заклали підвалини мистецтва архітектури на нашій землі. До того ж трипільські поселення та житла на разі досліджені найкраще і дозволяють відтворити шедеври давньої архітектури у багатьох подробицях.

Перший розділ присвячено поселенням і житлам Трипільської культури (VI – III тис. до н. е.), автор - М.Ю. Відейко. Відомості про поселення та житла Трипільської культури, а також ілюстративний матеріал зібрано з наукових праць Т. Пассек, В. Маркевича, К. Черниш, О. Цвек, В. Круца, М. Шмаглія, Н. Бурдо, Г. Бузян, О. Якубенко. Автор вдячний Н. Бурдо за передані матеріали по ранньотрипільському домобудівництву поселень Тимкове та Олександрівка. Понад сто років досліджують Трипільську культуру археологи. За цей час суттєво змінилися уявлення вчених про давні споруди та спосіб життя “трипільців”. Якщо наприкінці XIX ст. В. Хвойка, спираючись на результати розкопок поселення на Кирилівських висотах, реконструював курені та землянки, то нині відомо про існування величезних трипільських селищ з двоповерховими будинками, які скоріше нагадують міста.

Другий розділ присвячено архітектурі поселень рубежу ер, автор - доктор історичних наук Р.В.Терпиловський. Старожитності цього часу у Середньому Подніпров'ї представлені “класичною” Зарубинецькою культурою (II ст. до н. е. – I ст. н. е.) та пізньозарубинецькими пам'ятками (I – II ст. н. е.), Київською та Черняхівською культурами III – V ст. н. е. Як вважають сучасні дослідники, головна лінія слов'янського етногенезу в цьому регіоні пов'язана з традиціями Зарубинецької культури. Київська культура, що виникла на її основі, стала ланкою, котра пов'язала зарубинецькі та пізньозарубинецькі пам'ятки з старожитностями ранньоісторичних слов'ян V – VII ст. Відома Черняхівська культура існувала одночасно з Київською у більш південних областях Середнього Подніпров'я, проте її вважають поліетнічною, тобто до її складу входили племена різного походження – германці, скіфо-сармати, фракійці, слов'яни. Складні етнокультурні процеси рубежу і першої половини I тис. н. е. зумовили своєрідну етнографію місцевої людності, тому в даному розділі має сенс розглянути окремо поселення зарубинецьких і пізньозарубинецьких племен, носіїв Київської та Черняхівської культур.

Житлобудуванню та плануванню поселень у слов'янській та давноруській час (V - XIII ст.) присвячено третій розділ, автором якого є кандидат історичних наук В.О.Петрашенко. У ранньослов'янській час, починаючи з V ст., а місцями – з кінця IV, відбувається формування слов'янського житла. Досліджені слов'янського житла VIII –

IX ст. на інших територіях, зокрема в Прикарпатті, мали багато спільного реконструкціями Правобережжя Середньої Наддніпрянщини. В IX - XIII ст. поселенські структури представлені двома категоріями пам'яток – городищами і неукріпленими поселеннями-селищами. Найбільш повно досліджені городища, серед яких виділяють городища – обшинні центри, князівські фортеці, сторожові фортеці, феодальні замки, середньовічні міста. Житла на давньоруських поселеннях стають більш різноманітними за конструкцією і внутрішнім інтер'єром.

Житлобудування сільських поселень Київської Русі не відрізнялось від масової забудови міст, для яких були характерні такі ж типи заглиблених і наземних дерев'яних жител з глинобитними печами. На селі, як і у містах, заможна частина суспільства проживала у двоповерхових будинках. Звичайно це стосується тих сіл, що належали князям або боярам, де проживали заможні купці, ремісники та адміністративна еліта. Родові селища, де переважали обшинні відносини мали більш одноманітну забудову, хоч і тут господарювала саме дерев'яна архітектура, а не глинобитні будівлі, які використовувались для господарських та виробничих приміщень.

Після татаро-монгольської навали, що призвела до деякого запустіння Середньої Наддніпрянщини, а, головне, до втрати економічного потенціалу Давньоруської держави і зубожіння народних мас, в житлобудівництві спостерігаються помітні зміни. Проте це вже інша доба в історії українського народу.

Додатки містять розробки, присвячені теоретичним питанням та практичній діяльності по створенню археодому, будівництву реплік споруд трипільської культури. Проблемі генези етнічної архітектури на території України присвячено статтю М.Є. Гончаренка, моделюванню історії рідного краю на прикладі діяльності товариства Коло-Ра - нарис О.В. Трачука. О.І. Петросюк публікує проекти будівництва житла та керамічної майстерні трипільської культури, ділиться міркуваннями з приводу генерального плану комплексу.

Таким чином пропоноване видання продовжує традицію видань, яку започатковано 2000 р. спільними зусиллями громадськості та науковців і яка спрямована на створення та широку презентацію наукової основи для різноманітної діяльності на ниві ознайомлення українців з археологією та історією рідного краю.

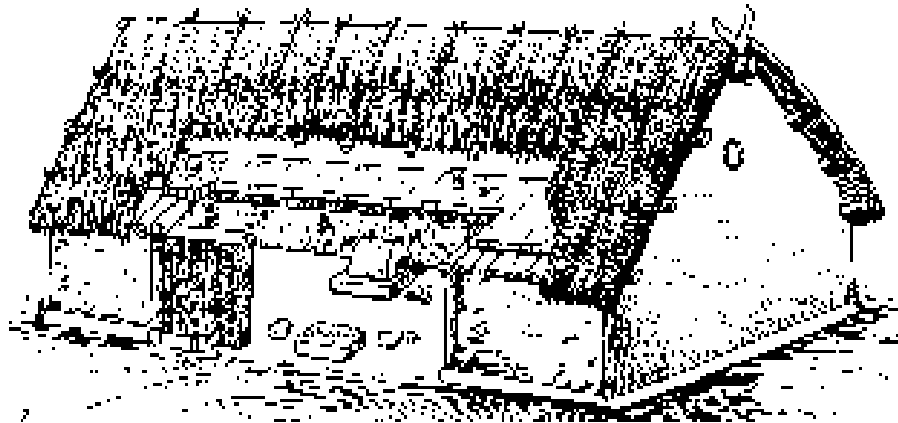
М.Ю. Відейко

Кандидат історичних наук

Старший науковий співробітник

Інституту археології НАН України.

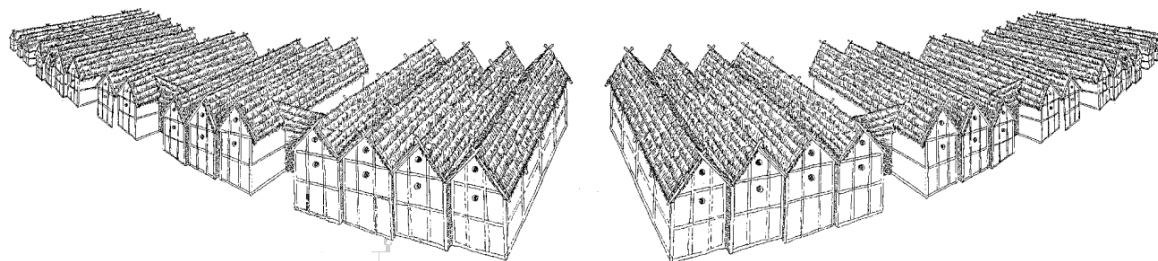

РОЗДІЛ 1

**АРХІТЕКТУРА
ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

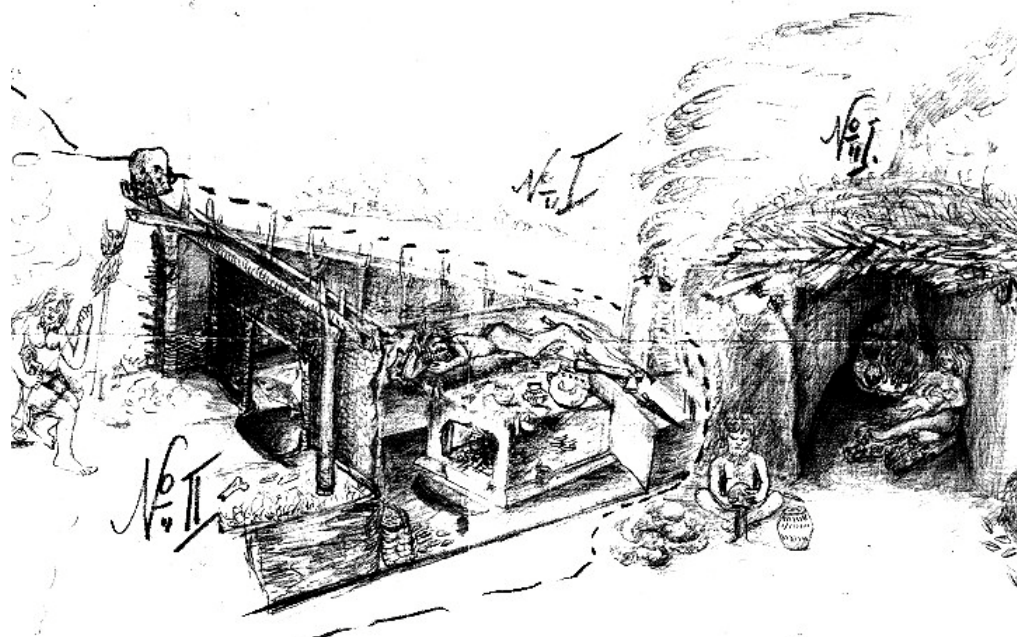
VI - III тис. до н. е.

АРХІТЕКТУРА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ VI - III тис. до н. е.

У цьому розділі розглянуто данні про планування та характер забудови трипільських поселень різних періодів, особливості житлобудування на підставі аналізу матеріалів із археологічних досліджень останніх десятиліть. Приведено приклади споруд різноманітного призначення - житлових, господарсько - побутових, ремісничих та культових, а також укріплень різних періодів існування трипільської культури.

Трипільська культура існувала з другої половини VI до початку III тисячоліття до н.е. на величезній території від Румунського Прикарпаття на Заході до Середнього Дніпра на Сході, переважно в лісостеповій смузі. У роботі зібрано матеріали з Лісостепу від Дністра на Заході до Дніпра на Сході.

*Рис. 1.1. Поселення трипільців на Кирилівських висотах.
Малюнок - реконструкція В.В. Хвойка.*

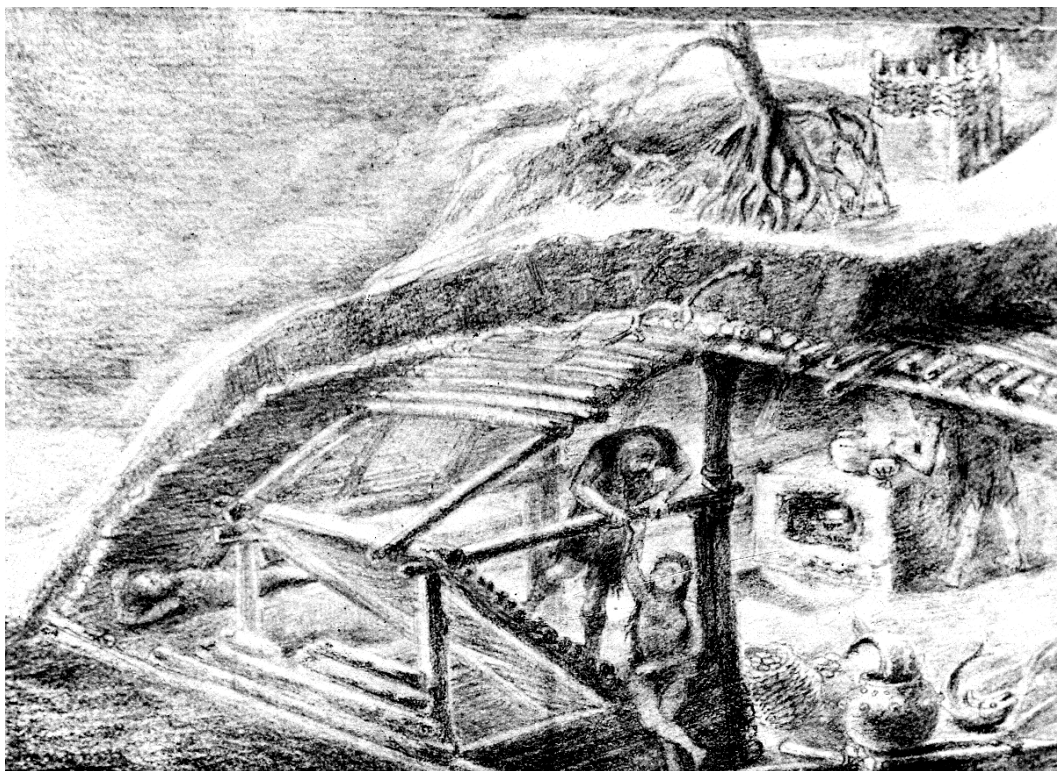
Відомості про поселення та житла Трипільської культури, а також ілюстративний матеріал зібрано з наукових праць та архівних матеріалів Т.С. Пассек, А.Л. Єсипенка, В.І. Маркевича, К.К. Черниш, О.В. Цвек, В.О. Круца, М.М. Шмаглія, Н.Б. Бурдо, Г.М. Бузян, О.О.Якубенко. Автор вдячний Н.Б. Бурдо за передані матеріали по ранньотрипільському домобудівництву із поселень Тимкове та Олександрівка. Публікуються реконструкції давніх споруд та археологічних знахідок з архіву українського археолога М.Л. Макаревича. Він ілюстрував не тільки власні наукові праці, але і видання колег. Проте чимало цікавих рисунків лишаються не виданими.

Частина реконструкцій, які публікуються, була виконана автором. Комп'ютерні реконструкції трипільських жител (Олександрівка, Тимкове, Майданецьке та ін.), а також та інтер'єрів створив М. М. Відейко.

1.1. ДЖЕРЕЛА ТА ПРИНЦИПИ РЕКОНСТРУКЦІЙ ПОСЕЛЕНЬ ТА ЖИТЕЛ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Історія дослідження трипільської культури налічує понад сто років. За цей час суттєво змінилося уявлення про зовнішній вигляд поселень і жител, які споруджували давні землероби - творці цієї культури. Увесь цей час вчені намагалися розібратися в тому, що саме знайдено під час розкопок, що являють собою ті купи перепаленої глини, перемішані з уламками посуду - чи то давні будівлі, чи рештки гробниць або поховань. Науковими суперечками із цього приводу рясніють сторінки поважних археологічних видань. Скільки та яких варіантів реконструкцій давніх будівель було запропоновано!

Якщо наприкінці XIX ст. В. Хвойка, спираючися на результати розкопок поселення на Кирилівських висотах (рис.1.1; 1.2; 1.3), реконструював курені та землянки, то нині відомо про існування величезних трипільських селищ з двоповерховими будинками, які скоріше нагадують міста.

*Рис.1.2. Спорудження житла - землянки трипільцями. Рисунок В.Хвойка.
Науковий архів Інституту археології НАН України.*

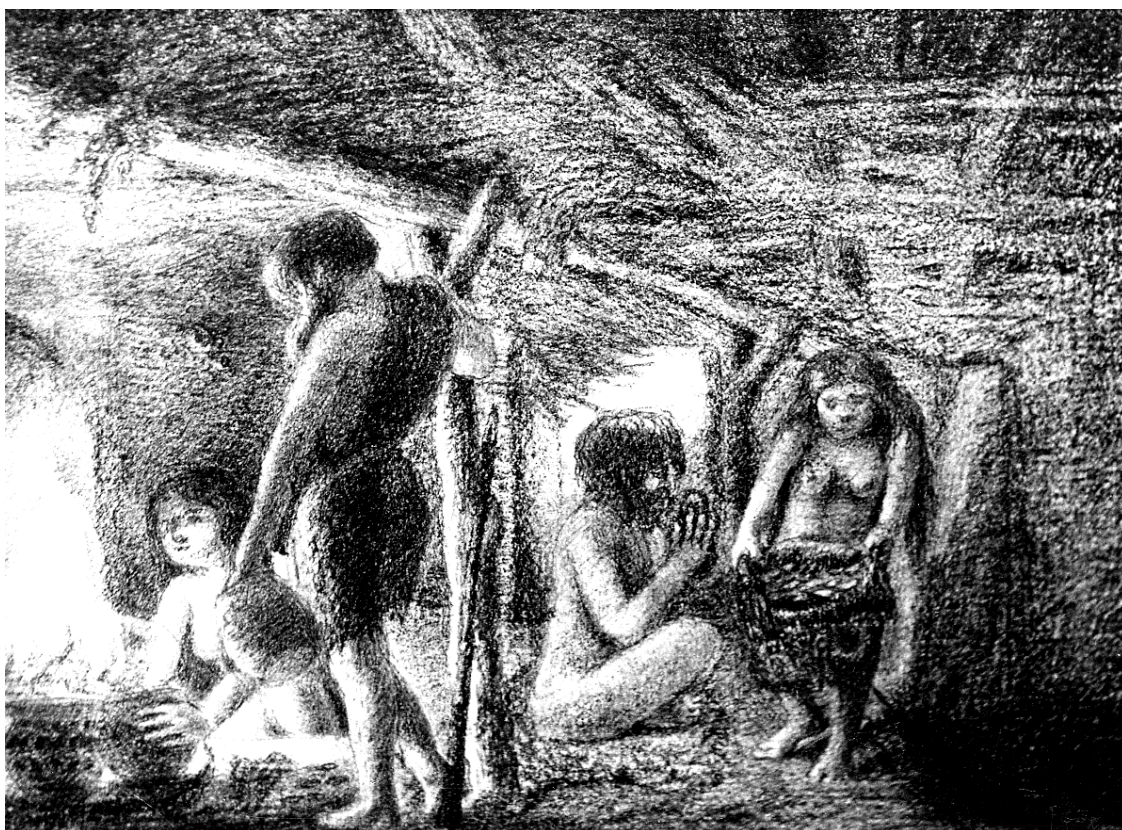
Архітектуру трипільських поселень можна вивчати на підставі даних археологічних досліджень, а також глиняних трипільських моделей жител або їх частин, знайдених під час розкопок.

У таких землянках зображено піч з горщиками, або відкрите вогнище, біля якого гріються люди. В.В. Хвойка вважав, що землянки, як тип житла, були характерними для Подніпров'я від трипільських до слов'янських часів. До речі, це був один із

аргументів безперервності культурного розвитку в цьому регіоні впродовж тисячоліть, а отже - пра - чи слов'янської етнічної належності трипільської культури¹.

Досліджені ним скупчення обпаленої глини В.В. Хвойка вважав поховальними пам'ятками - рештками гробниць, споруджених трипільцями - мешканцями землянкових жител². Якщо звернутися до рисунків із розкопок В.В. Хвойки, то можна побачити, що на знайдених ним глиняних площадках стояла велика кількість посуду, часто - цілого (рис.1.4). Подібна картина дійсно могла наводити дослідника на думку про те, що він натрапив на стародавню поховальну споруду із багатим інвентарем.

Е.Р. фон Штерн, котрий розкопав подібні рештки на поселенні Петрени (сучасна Молдова), поділяв погляди В.Хвойки щодо "трипільських будинків мертвих" і запропонував докладну реконструкцію як самої споруди, так і поховального обряду. Зауважимо, що Е.Р. фон Штерн застосовував цілком досконалу (навіть із сучасного погляду) методу розкопок, встановлюючи розміри площадок за допомогою взаємно перпендикулярних траншей шириною до 2 м. Визначивши розміри, він починав дальші розкопки, знімаючи шар чорнозему до залягання шару обпаленої глини. Фіксувалася

*Рис.1.3. Інтер'єр трипільської землянки. Рисунок В.В. Хвойка.
Науковий архів Інституту археології НАН України.*

¹ Хвойко В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.- Киев, 1913.- С.17-22.

² Хвойко В.В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI археологического съезда.-Т.1.-Москва, 1899.- С.803-812. Зауважимо, що ще в 1884 р. у с.Більчі-Золотому (сучасна Хмельницька область) на території парку було випадково виявлено рештки поселення трипільської культури. 1889 р. розкопки тут проводив Г.Осовський, член антропологічної комісії Академії наук у Кракові. Він дослідив скупчення обпаленої глини, серед яких знайшов уламки мальованого посуду. Ці скупчення Г.Осовський вважав поховальними спорудами - своєрідними давніми гробницями, складеними із цегли- "гробами цегловими", тобто цегляними. Так що пізніша традиція (праці В.В. Хвойки, Е.Р. фон Штерна) бачити у трипільських "площадках" рештки поховальних споруд має певну передісторію (див. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.-Krakow,1895.- Т.XVIII.-S.4-6).

наявність відбитків дерева на грудках обпаленої глини, розміри уламків обмазки, місця знахідок кераміки та інших виробів, кісток тварин тощо. На рисунках В.В. Хвойки, які збереглися в Науковому архіві Інституту археології НАН України, можна побачити, як трипільці будують землянки, використовуючи дерево та хмиз (рис.1.2).

Рис.1.4. Видягд розкопаних В. Хвойкою "площадок" в Подніпров'ї з великою кількістю посуду. Рисунки з наукового архіву Інституту археології НАН України.

Реконструював дослідник давні споруди як прямокутні, із стінами з стовпів оплетених хмизом. Дах, на його думку, робився з колод, обмазаних згори товстим шаром глини. Цю споруду Е.Р. фон Штерн назвав "будинком мертвих", збудованим для певної громади, яка входила до місцевого племені. У такому будинку, на його думку, члени громади ставили урни з попелом померлих, яких спалювали на стороні, крім того тут виконувалися поминальні обряди, які включали спалення жертв, тощо. Після цього

споруду замикали до наступного поховання або поминок, аж до часу, коли вона наповнювалася, або не вимирали представники громади, яка її використовувала.

Слід звернути увагу на спостереження Е.Р.фон Штерна над характером знахідок та їх взаємним розміщенням. Досвідчене око дослідника відразу помітило сліди *певного ритуалу*, пов'язаного із загадковими спорудами. Валерія Козловська, яка 1916 р. провела розкопки на поселенні Сушківка (рис.1.6) і знайшла там модельку трипільського житла, прийшла до подібного висновку: *"Можна висловити гадку, що в трипільській культурі ми зустрілися з складним могутнім культом, і тепер він для нас ще неясний. Можна запитати: чи не був цей культ зв'язаний з шануванням предків?"*³ Хоча сучасні дослідники і не поділяють висновків щодо площадок, як давніх гробниць, але думка про їх виникнення у зв'язку з трипільськими ритуалами лишається актуальною.

Зауважимо, що далеко не всі дослідники – сучасники В.В. Хвойки поділяли його погляди і вважали площадки рештками жител, наприклад В.О. Городцов⁴, а Ф.К. Волк припускав, що деякі з них є залишками давніх керамічних горнів⁵, такої ж думки були В.Б. Антонович та К.Маєвський. Р.-Ф.Кайндль, котрий проводив розкопки на поселенні трипільської культури біля с. Шипинці (на Буковині) в 1902 - 1904 рр., вважав знайдені ним глиняні обпалені залягання руїнами давніх жител⁶. С.С.Гамченко вважав, що трипільські глинобитні будівлі нагадували вулики - конусоподібні, округлі в плані.

Знахідки трипільських керамічних моделей жител 1911 р. М.Гімнером (рис.1.5) та 1916 р. - В.Козловською (рис.1.6) вперше дали дослідникам своєрідний документальний матеріал про трипільське житлобудування. Адже самі давні майстри власноручно докладно показали, як виглядало їх помешкання, переважно його внутрішня частина. Тут показано купольну піч (у куті справа від входу), глиняну лаву уздовж протилежної стіни, на якій стоїть посуд. Розпис на моделях передає багатий декор - настінне малювання, орнаментацию навколо дверей та вікон (рис.1.7; 1.8). Після знахідок цих моделей розгорнулася ціла дискусія, зокрема про те, чи будували трипільця свої житла на палях - стовпах, піднімаючи їх над землею.

Прибічники такої реконструкції вважали довгі ніжки

³ Козловська В. Точки трипільської культури біля с.Сушківки на Гуманщині (Розкопи року 1916).- Трипільська культура на Україні. - Київ, 1926, вип.1. - С.52

⁴ Городцов В.А. Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа // Археологическое известия и заметки.- №№ 11-12.- Москва, 1899

⁵ Волков Ф.К. // Археологическая летопись Южной России.- Т. II.- Киев, 1900.- С.131

⁶ Фрунчак С. Франтух А. З археологічної спадщини Раймунда-Фрідріха Кайндля... С.91.

моделей зображенням цих паль. На моделі з Сушківки таких "паль" показано чотири, а з Попудні - цілих шість. Всього нині відомо близько ста таких моделей та їх фрагментів.

Рис. 1.5. Модель трипільського житла. Перша половина IV тис. до н. е.

Попудня.

Розкопки М. Гімнера, 1911 рік (За Л.Козловським).

Нині - у Варшавському археологічному музеї.

Одна з них, знайдена у Розсохуватці, зображує, на нашу думку, двоповерхову споруду (рис. 1.10). Модель виготовлено з глини із домішкою піску, поверхня вкрита ангобом помаранчового кольору. Зображено двоповерхове житло, у якому нижній поверх менший за верхній, стоїть на ніжках і трохи розширюється догори. З одного боку – вхідна частина підпрямокутної форми із заокругленими краями, поріг високий. Неправильна форма цієї частини моделі дала привід до висновків, що вона зображує підвальну частину будинку. Тоді незрозумілою є наявність ніжок – свай, на які спирався будинок, адже для підвалу подібна свайна конструкція непотрібна.

Більш реалістично виглядає другий поверх споруди, який передає прямокутну в плані будівлю каркасної конструкції із арочним дахом. На бічних стінах вертикальними наліпами передано по три вертикальні стовпи, які спираються на нависаючу над нижнім поверхом платформу. В коротких сторонах споруди показано прямокутні двері з порогом та невелике округле віконце у протилежній стіні. Двері виходять на невеликий ганок, обмежений з боків фігурними виступами – парапетами, біля основи яких стилізовані зооморфні зображення (нагадують наліпи на кухонному посуді, типовому для томашівської групи етапу С – І). Фасад увінчано парою симетрично розташованих ріжок. Дах на моделі арочний. На стороні, протилежній фасаду, досить реалістично передано виступаючі кінці конструкцій з дерева. Керамічна модель будівлі із Розсохуватки є важливим джерелом для реконструкції зовнішнього вигляду забудови трипільських поселень – гігантів.

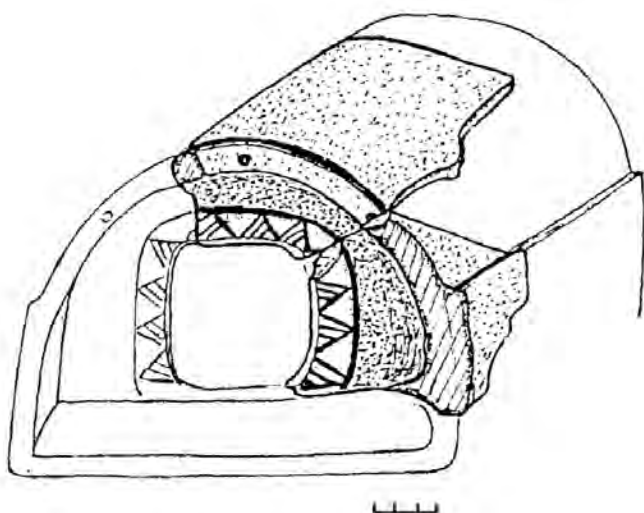
Досить реалістично передано конструкцію стін - вертикальні стовпи, між ними гладенькі стіни. Лише моделі із Коломийщини - II та Гребенів у Подніпров'ї мають вертикальні прокреслені риси на всій поверхні стіні замість стовпів (рис. 1. 8). Можливо, це передано вертикально вкопані конструкції з дерева, що утворювали суцільну стіну. Уламки моделей з Коломийщини - II та Гребенів показують чотирихилий або ламаний дах з округлим отвором (рис.1.9). Модель з Ворошилівки має двохилу покрівлю та каркасні стіни з розписом (рис. 1. 11). Вікна на усіх моделях однакові - круглі. Їх зроблено у стіні, протилежній до входу. Направо від входу - купольна піч (рис. 1.5). Навпроти, вздовж стіни - довга лава з розставленим на ній посудом (рис. 1.5; 1.6). Докладно передано розпис стін іззовні та зсередини, орнамент навколо вікон та дверей і навіть розмальовану підлогу (рис. 1.5; 1.6; 1.7). Саме так ре-конструюють нині археологи за даними розкопок трипільські житла та їх

інтер'єр. Однак слід мати на увазі сакральний характер цих виробів і обережно використовувати їх для реконструкцій реальних споруд.

*Рис. 1.6.
Глиняна модель
житла,
розкопки
В.Козловської в
Сушківці. IV
тис. до н.е.
Національний
музей історії
України.*

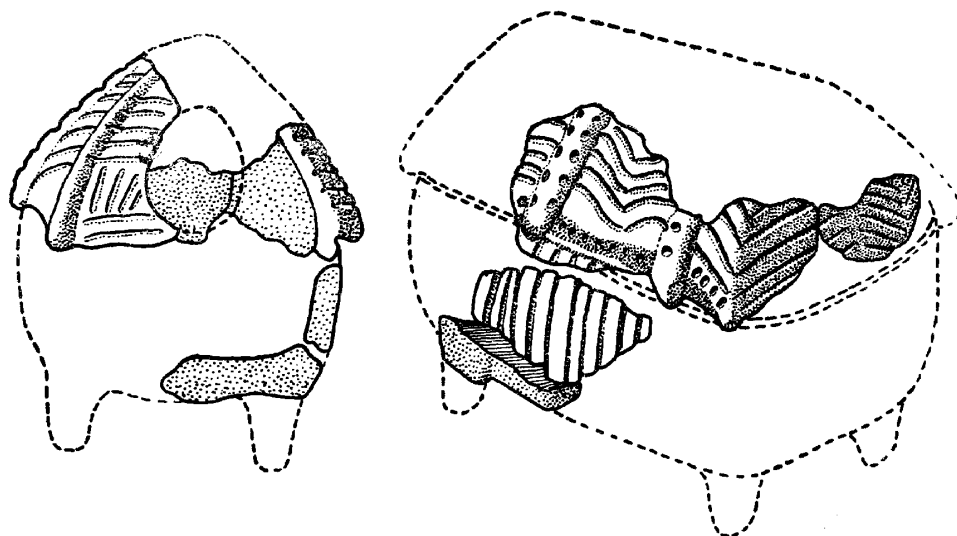

*Рис. 1.7.
Фрагмент
моделі будинку з
розкопок
В.Козловської в
Сушківці.
Національний
музей історії
України. (За
О.Якубенко).*

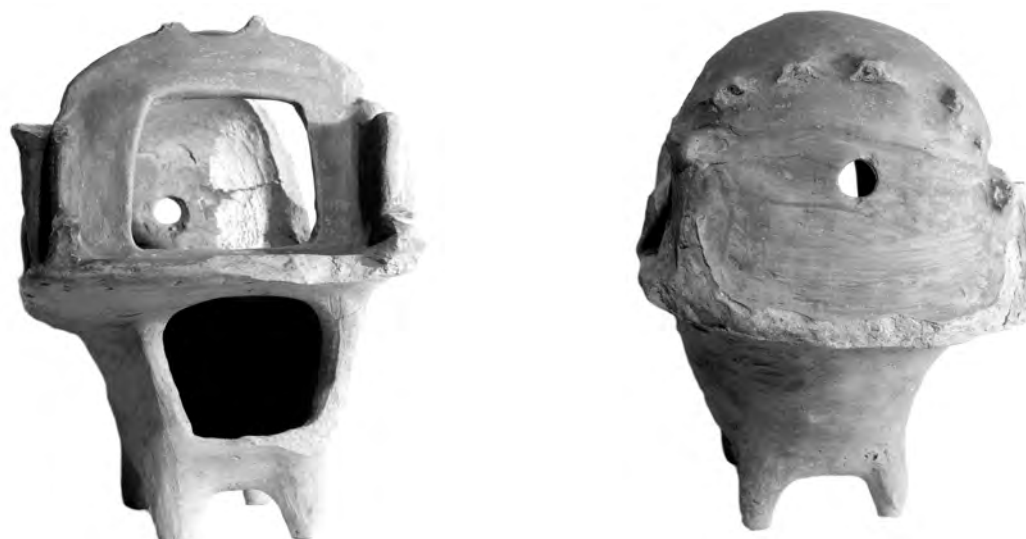

*Рис. 1.8.
Модель
трипільської
споруди з
поселення
Володимирівка.
Кінець V –
початок IV тис.
до н. е.
Національний
музей історії
України.*

*Рис. 1. 9.
Реконструкція
моделі
трипільського
житла з
поселення
Коломийщина
– II. Початок
IV тис. до н. е.
(За Т.
С.Пассек).*

*Рис. 1.10.
Глиняна
модель
двоповерхової
споруди з
Розсохуватки.
Перша пол. IV
тис. до н. е.
Знахідка
О.В.Цвек.
Археологічний
музей
Інституту
археології НАН
України.*

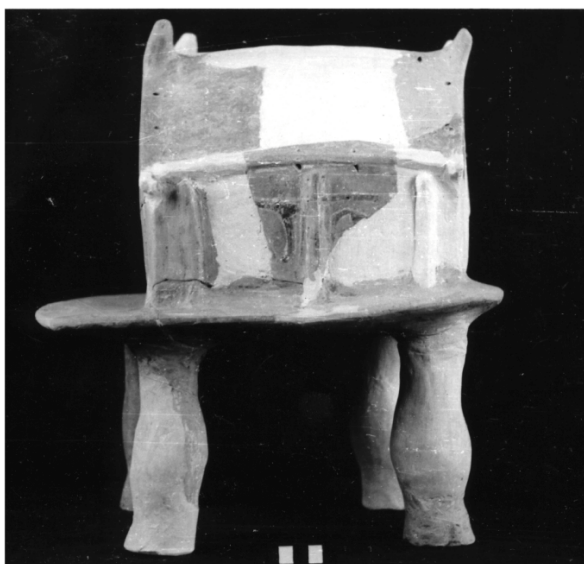

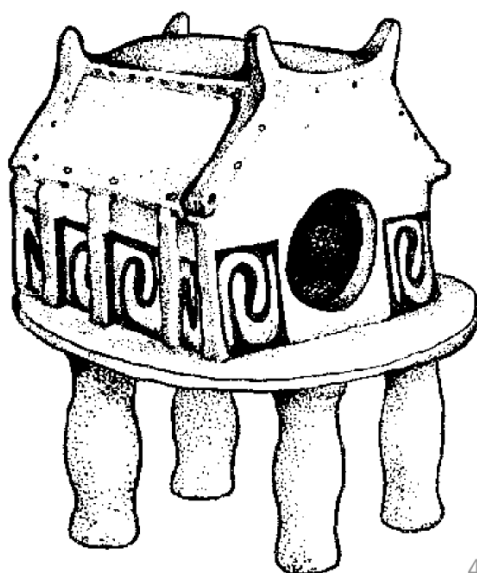
1

2

3

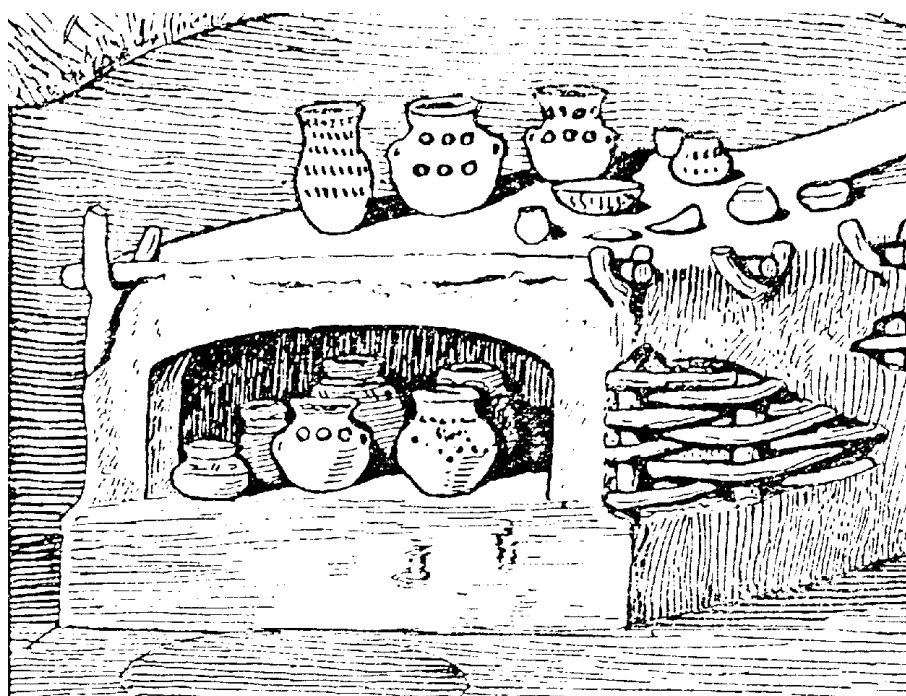

4

Рис.1.11. Глиняна модель трипільської споруди, на думку авторів знахідки - храму. Поселення Ворошилівка. Перша половина IV тис. до н. е. Розкопки І.І.Зайця, С.О. Гусева та Б.С.Жураковського. Вінницький обласний археологічний музей.

В 20 –30 роки ХХ ст. різними авторами були запропоновані та опубліковані деякі реконструкції трипільських споруд та їх інтер'єрів (рис.1.12).

У результаті досліджень, проведених Трипільською експедицією в 1934 - 1939 рр. було розкопано кілька десятків трипільських споруд, насамперед - на поселенні Коломийщина - І, що неподалік від села Халеп'є. Слід відзначити докладність фіксації ходу та результатів цих розкопок. Крім креслень - планів та розрізів, у Науковому архіві Інституту археології НАН України збереглася велика кількість негативів на скляних пластинах (рис.1.13;1.14; 1.15; 1.16). Ці фотографії донесли до нас чимало деталей давніх споруд, які є важливими для їх подальшої реконструкції.

*Рис. 1.12.
Так, на думку
П.П. Курінного,
мала виглядати піч
у трипільському
житлі.*

Спираючися на результати цих розкопок Т. С. Пассек та її колега Є.Ю. Кричевський запропонували реконструкцію трипільського будинку та технології його будівництва, яка була подібною до запропонованої незадовго до того П.П. Курінним. Слідом за ним дослідники дійшли висновку, що трипільці по всій ширині майбутньої будівлі на вирівняну поверхню землі вкладали шар дерева (плахи, кругляк), який обмазували зверху сумішшю глини з половиною, або чистою глиною, вирівнюючи поверхню.

Утворену поверхню загладжували, вкривали тиньком, а потім - випалювали розкладеними на поверхні вогнищами. Створений таким чином глиняний моноліт - точок правив за підлогу, на якій споруджували печі, лежанки, вітварі - усе, що має бути в будинку. Навколо глиняного майданчика - ("площадки" російською або "точка" за українською науковою термінологією першої половини ХХ століття) зводили стіни, над ними - двосхилий дах. Час від часу підлогу поновлювали, вкриваючи новим шаром глини, який випалювали. Було проведено польові експерименти з обпаленням такого точка, а також лабораторні дослідження глиняної обмазки, які ніби - то підтвердили

*Рис. 1.13. Коломийщина - I. Вид на розкопані рештки жител. Дослідження
Трипільської експедиції. Науковий архів ІА НАНУ.*

Рис. 1.14. Сліди дерев'яних конструкцій, виявлені при розкопках трипільської споруди. Коломийщина-І. Дослідження Трипільської експедиції. Науковий архів ІА НАНУ.

запропоновану реконструкцію. За результатами розкопок Коломийщини-І Т.С.Пассек та Є.Ю.Кричевським було реконструйовано поселення трипільської культури в цілому. Ця реконструкція, опублікована в 1947 р. на багато десятиліть стала еталонною і представляла трипільську культуру в багатьох виданнях (рис.1.17)⁷.

Рис. 1.15. Сліди внутрішніх стін споруди. Коломийщина-І. Дослідження Трипільської експедиції. Науковий архів Інституту археології НАН України.

⁷ Пассек Т.С., Кричевский Е.Ю. Трипольское поселение Коломийщина [Киев. обл.] : Опыт реконструкций // КСИИМК. – М.; Л., 1946. – Вып. 12. – С. 14–22: ил.

Рис. 1.16. Глиняна обмазка та розвали посуду на ній. Коломийщина-І. Дослідження Трипільської експедиції. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Рис. 1.17. Трипільське поселення Коломийщина – І. Реконструкція Є. Кричевського та Т. Пассек, 1947 р.

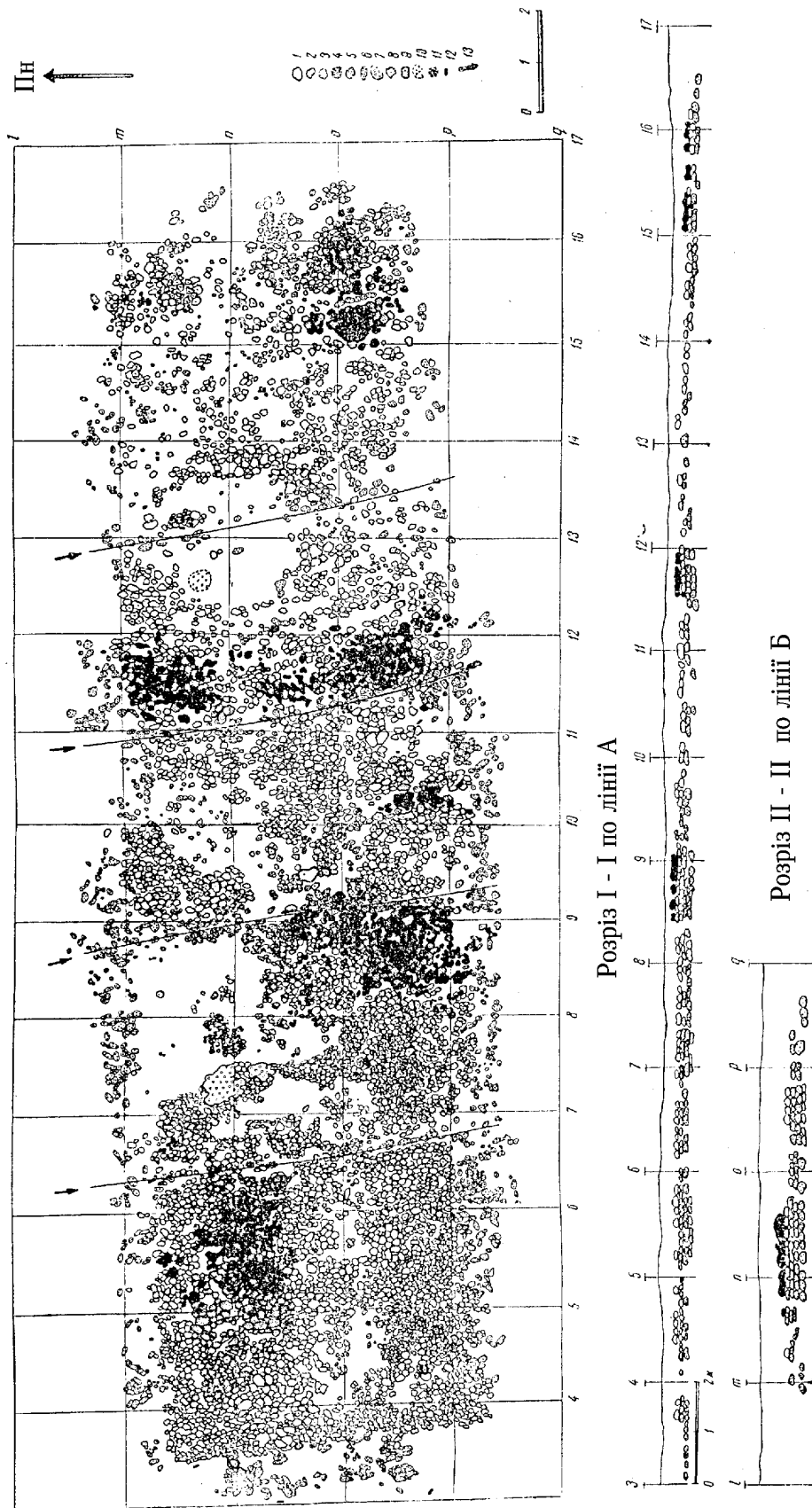

Рис. 1.18. План решток трипільського житла з поселення Коломийціна – II.
(За Т. С. Пассек).

Згодом, за матеріалами розкопок на поселенні Володимирівка 1935-39 рр. та 1946 - 1947 рр. Т.С.Пассек запропонувала ряд нових реконструкцій жител трипільської культури. Ці реконструкції базувалися на засадах, розроблених при розкопках Коломийщини - І. Було враховано цікаві знахідки деталей інтер'єру - решток печей, хрестоподібних жертвників, вимосток із глини.

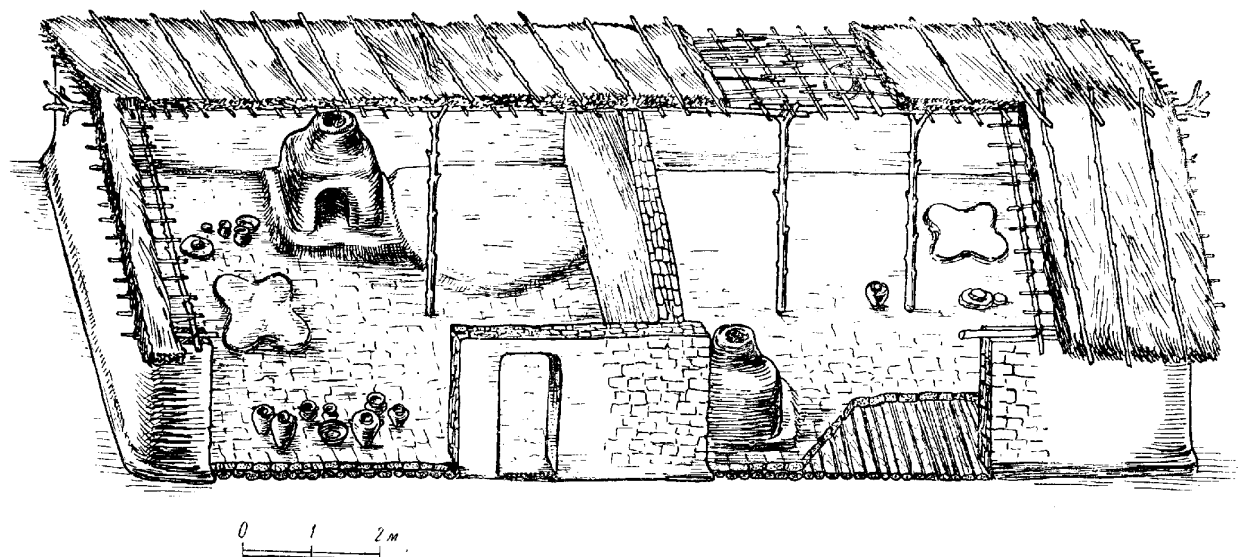

Рис. 1.19. Реконструкція житла 3 із поселення Володимирівка (за Т.С.Пассек, 1949).

Ми бачимо на рисунку багатокамерну споруду, що має глиняну підлогу, намазану на шар укладеного по поверхні землі колотого дерева. Стіни та внутрішні перегородки зображені у вигляді глиняного моноліту. На глиняній долівці збудовано купольні печі, зроблено з глини хрестоподібні жертвники, розставлено посуд. Гребінь даху підперто стовпами. Зверніть увагу: приміщення не має горючого перекриття.

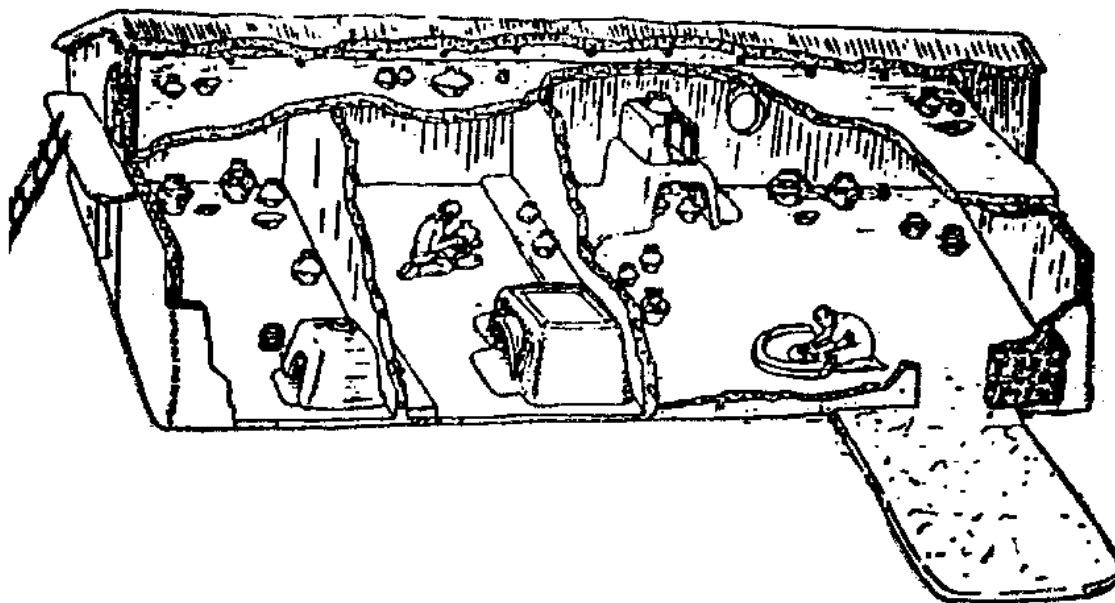

Рис. 1.20. Житло гончара з трипільського поселення Варварівка – VIII (Молдова), розкопки і реконструкція В. Маркевича. В даному випадку глиняна долівка нанесена прямо на землю і отримала випал під час пожежі, яка знищила споруду.

1964 р. археолог із Молдови, В. І. Маркевич, запропонував інші принципи реконструкції трипільського будинку⁸. Свої висновки В.І. Маркевич аргументував численими спостереженнями, зробленими під час археологічних розкопок трипільських поселень на території Молдови⁹. Головним його висновком, що був підкріплений результатами власних розкопок на трипільських поселеннях був наступний: шар обпаленої глини з відбитками колотого дерева, "точок" є рештками перекриттів будинків та інших створених трипільцями споруд: перекриттів міжповерхових та горищних. Те, що було на час загибелі будинку в приміщеннях – інтер'єри, посуд, знаряддя праці - перетворилися на "начинку" завалу обпалених вогнем решток цих перекриттів.

На користь цього В.І.Маркевич наводив ряд аргументів, у тому числі:

1. Досліджені рештки споруд показали, що під завалом глини можна знайти не тільки посуд та знаряддя праці, але й деталі інтер'єру - розвали печей, черені вогнищ, лежанки, чомусь не прибрані під час "ремонтів багатопарової підлоги". Поверхня "площадки внаслідок цього не буває рівною.

2. При випалі масивної глиняної "площадки" на основі з дерева, покладеного на землю, температура випалу досягала 700 - 800, місцями до 1000 градусів. Деревина без доступу повітря під обмазкою мала б обвуглитися. Однак під час розкопок знайдено окремі вуглики. Отже, горіння деревини конструкцій проходило з доступом повітря.

3. На площадці (або рівні другого поверху) завжди зустрічався інвентар на місці первісного залягання, а споруди відрізнялися від знайдених на підлозі першого поверху(під площадкою).

4. У деяких житлах в завалі глини виявлено прямокутний лаз на другий поверх, а іноді - рештки "балкону" з торця будівлі.

5. Відомі моделі двоповерхових жител

6. Під площадками, в товщі глини з відбитками дерева, у зоні печей неодноразово знайдені осині гнізда, точніше їх відбитки, пропечені джо червоного.

7. Вздовж країв "площадок" іноді помітні місця стикування зі стінами, що свідчить про їх влаштування після зведення стін¹⁰.

Інший дослідник, К.В.Зінковський, спираючися на результати розкопок решток жител в Раковці, Олександрівці та Майданецькому, також досить переконливо доводив, що нашарування обпаленої глини є рештками міжповерхових або горищних перекриттів, - скільки шарів глини, стільки перекриттів, а отже - і поверхів¹¹. Він провів ряд експериментів. По-перше, обпалив намазану на шар дерева "площадку", намагаючися отримати долівку за рецептом Т.С.Пассек. Потім збудував (в масштабі 1:10) модель трипільського двоповерхового житла, яку по тому спалив. Після чого роками роводив спостереження процесу трансформації цих руїн. На думку дослідника, цей експеримент свідчить на користь засад реконструкції трипільських споруд, запропонованих В.І.Маркевичем¹².

К.К.Черниш переглянула власні реконструкції трипільських жител, зокрема з ранньотрипільського поселення Ленківці, зроблені нею у 50 - і роки із врахуванням нових поглядів на інтерпретацію виявлених решток споруд. Вона опублікувала одну таку реконструкцію, де площадку реконструйовано, як рештки горищного перекриття

⁸ Маркевич В.И. Трипольское поселение Варваровка VIII. // Тез. докл. Первого симпозиума по археологии и этнографии Юго - Западу СССР. Кишинев, 1964, с.15 - 16

⁹ Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. - Кишинев, 1981. - С.76-88.

¹⁰ Маркевич В.И. Домостроительство племен культуры Триполье - Кукутень. // Раннеземледельческие поселения - гиганты трипольской культуры на Украине. - Киев, 1990. - С.49 - 50.

¹¹ Зинковский К.В. Новые данные к реконструкции трипольских жилищ. // СА, 1973, N 1, с.137 - 150; Зинковский К.В. К процедуре исследования проблемы домостроительства три польских племен.

// Материалы по археологии Северного Причерноморья. - Киев, 1983. - С.16 - 22.

¹² Зинковский К.В. Значение моделирования в исследовании остатков построек на поселениях трипольской культуры. // Археологические памятники Северо - Западного Причерноморья. - Киев, 1982 - С.19 - 32

житла Крім того було запропоновано реконструкцію двоповерхового житла (Раковець)¹³.

Історія реконструкцій трипільських жител за даними археологічних досліджень свідчить про необхідність вивчення і реконструкції кожної споруди. Не може бути мови про якісь "загальні концепції" житлобудування, адже кожен давній будинок був унікальним і неповторним, так само різними були обставини, за яких вони були зруйновані. Отож різноманітність решток давніх споруд, які виявляють археологи, не є (і не може бути) аргументом на користь тієї чи іншої "концепції"¹⁴.

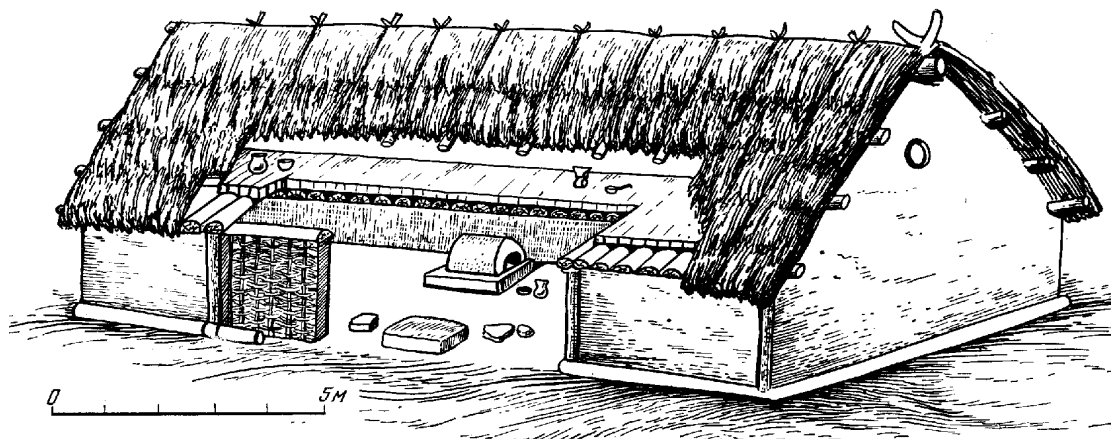
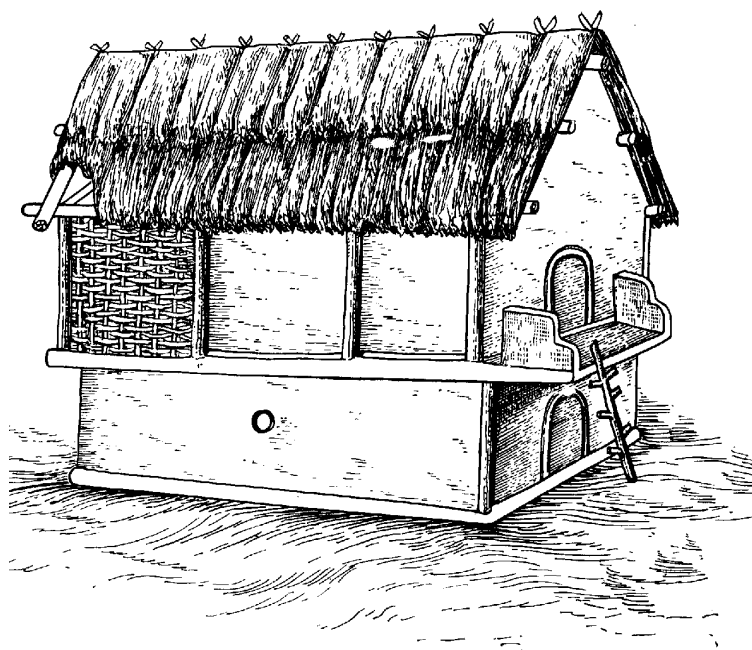

Рис. 1.21. Реконструкція ранньотрипільського житла з горщицним перекриттям, поселення Ленківці (за К. Черниш).

Рис. 1.22.
Реконструкція
двоповерхового
трипільського житла
з поселення Раковець
(за К. К. Черниш).

¹³ Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. - Энеолит СССР. - Москва, 1982. - С.165 - 252.

¹⁴ Доброю ілюстрацією цієї думки є дві статті О.Г.Колеснікова (Корвіна-Піотровського), котрий намагається відстояти погляди Т.С.Пассек та Є.Ю.Кричевського на використання вогню, як "конструктивного елемента" в трипільському житлобудуванні, критикуючи праці В.І.Маркевича, К.В.Зіньківського та їх послідовників: Колесников А.Г. Трипольское домостроительство - анализ основных концепций.- Раннеземледельческие поселения - гиганты трипольской культуры на Украине. - Киев, 1990. - С.52-57; Колесніков О.Г. Трипільське домобудівництво. -Археологія, 1993, №3.- С.63-74.

Тому кожен дослідник, на нашу думку, має можливість (і повинен) реконструювати ту чи іншу споруду, інтерпретуючи насамперед ті залишки, які він відкрив під час розкопок. При цьому він має керуватися фактами, а не тими чи іншими ідеями, якими б блискучими вони не видавалися та яким би великим авторитетам не належали.

1.2. АРХІТЕКТУРА РАННЬОГО ПЕРІОДУ (5400 - 4600 рр. до н. е)

ЛАНДШАФТНО - ТОПОГРАФІЧНІ УМОВИ РОЗТАШУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ТА ЇХ ПЛАНУВАННЯ

На ранньому етапі поселення були невеликими. Найдавніше з відомих на території України - Бернашівка налічувала усього 7 будівель. Воно може бути датовано другою половиною шостого тисячоліття до н. е.

Воно було розташоване на підвищенні першої надзаплавної тераси у 200 метрах південніше гирла р. Жван. Місце розташування поселення не затоплюється паводками. Площа пагорба біля 1, 5 га. Геомагнітну зйомку було проведено Г. Ф. Загнієм 1973 року на площі 1 га.

Усього виявлено 7 аномальних зон різних розмірів. Шість з них розташовувалися по колу діаметром біля 30 метрів, сьоме - всередині кола (рис. 1. 11). Шість аномалій було розкопано експедицією ІА НАНУ в 1972 - 1975 рр. під керівництвом В. Г. Збеновича. Досліджено було рештки житла в центрі (житло 3) та п'ять - з числа розміщених по колу (житла 1, 2, 4, 5, 6). Аномалія житла 7 - овальна в плані, розмірами біля 10x24м. Це місце через сильне руйнування культурного шару не розкопувалося¹⁵. Розкопки показали, що розміри жител не перевищують 3 - 6м у ширину та 7 - 14 м у довжину. На місці так званого житла 7 виходячи з цих параметрів мало бути не менше двох стандартних споруд. Ймовірна кількість будинків цього ранньотрипільського поселення могла досягати 9.

На іншому ранньотрипільському поселенні - Олександрівка (північ Одеської області) 14 різних за розмірами жител розташовувалися у вигляді вулиці в два ряди вздовж берега струмка (рис. 1. 12).

Розкопано також сезонні селища цього етапу, як на Дністрі, так і на Південному Бузі. Вони виникли в зв'язку із заняттям пов'язана з мисливством або рибальством у долинах цих річок

Тут виявлено тимчасові легкі наземні або напівземлянкові житла, навколо яких знайдено багато господарських ям з битим посудом, численими кістками риб та тварин.

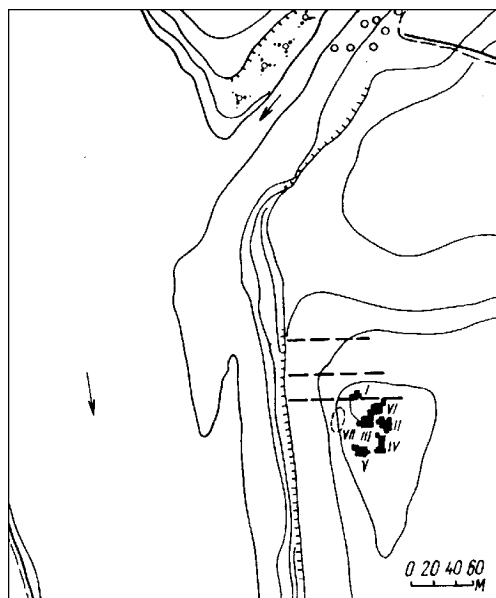

Рис. 1. 23. План ранньотрипільського поселення Бернашівка (за В. Збеновичем).

¹⁵ Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре [Винниц. обл.]: К происхождению трипольской культуры / АН УССР. ИА. – К.: Наук. думка, 1980. – с. 12 - 57

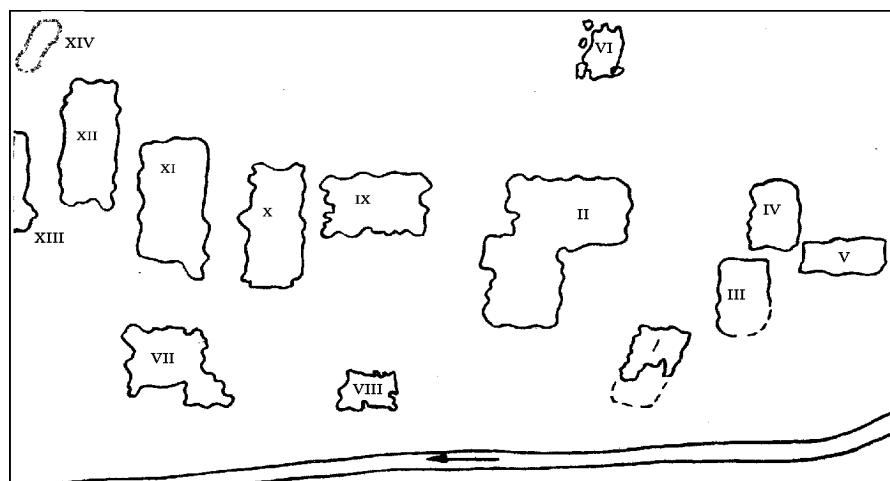

Рис. 1. 24. План ранньотрипільського поселення Олександрівка (за А.Л. Єсипенком)

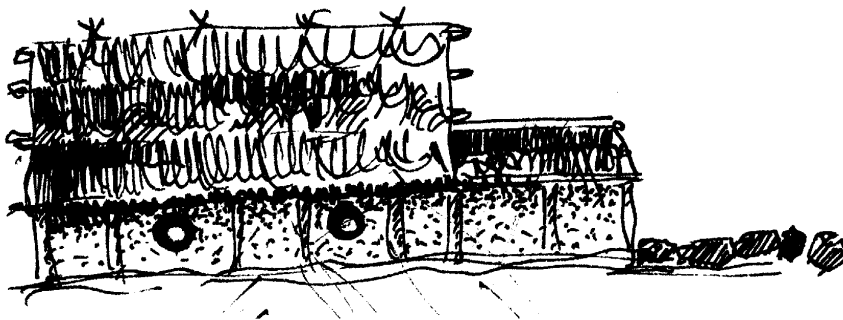
ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИТЕЛ, ГОСПОДАРСЬКИХ І РЕМІСНИЧИХ БУДІВЕЛЬ

Для раннього періоду досліджено на території поширення культури (Румунія, Молдова, Україна) рештки понад 70 жител та інших споруд. Основним типом були наземні житла каркасно-стовпової конструкції, обмазані глиною (рис.1.25). Рідше трапляються залишки частково заглиблених жител або землянок.

Орієнтація жител залежить від планування поселення та місця його розташування. На поселеннях з розташуванням жител по колу вони по довгій вісі орієнтовані до центру селища. Якщо житла розташовані рядами, вздовж води - то вони по довгій вісі орієнтовані до неї. У разі садибної забудови центром для орієнтування по довгій вісі стає двір садиби.

Площа та розміри жител різняться у залежності від конкретних обставин у значному діапазоні. Ширина жител складає в середньому 4 - 4,5 - 5 м. , а в окремих випадках досягає 6 - 10 м. Стіни каркасно - стовпової конструкції. Проміжки між вертикально вкопаними або поставленими в обв'язці стовпами заповнювалися розколотим деревом або кругляком. З обох сторін стіни обмазували сумішшю глини з відходами обмолоту.

Рис. 1. 25.
Реконструкція
житла 3 із
ранньотрипільського
поселення
Сабатинівка – II
(малюнок з архіву
М.Л. Макаревича).

У будинках влаштовували горіщні та міжповерхові перекриття. Їх робили з кругляку або колотого дерева. Такі перекриття обмазували сумішшю глини з відходами обмолоту або глиною без домішок. Прямих даних про конструкцію даху немає. Судячи з більш пізніх знахідок глиняних моделей жител дах мав бути дво - або чотирисхилий. Перекривали дах очеретом, оскільки солом злаків, вирощуваних трипільцями, не була придатною для цього.

Вхід, якщо судити по моделям жител, влаштовували у короткій стороні будинку. Розкопки свідчать, що вхід робили з боку, поверненого до центру поселення або садиби. Долівка земляна. У двоповерхових житлах по перекриттю з колотого дерева

влаштували глиняну підлогу. Глину вживали чисту або в суміші з половиною. В останньому випадку поверхню вкривали тонким шаром чистої глини. Відомі сліди ремонту такої долівки шляхом нанесення чергового шару глини.

Приміщення опалювали за допомогою відкритих вогнищ або переносних жаровень.. Вогнища влаштували на округлих або прямокутних глиняних вимостках. Товщина вимосток від 3 - 5 до 10 - 15 см. Глина без домішок наносилася іноді у кілька шарів. Навколо місця для розведення вогню робили іноді глиняний бортик. Часом вогнище облаштували глиняними підставками для посуду. Будівлі побутово - господарського призначення зводили з тих же матеріалів, за тими ж правилами, що і житлові.

Проте в більшості випадків вони були під одним дахом із житловими приміщеннями. Для раннього періоду ремісничі будівлі невідомі. Аналіз домобудівництва ранньотрипільських племен дозволяє дійти до висновку про його відносно високий рівень. Монументальні, багатофункціональні споруди - житлово - господарчі комплекси, іноді досить значних розмірів, набувають поширення у трипільській культурі вже на ранньому етапі її розвитку.

За всіма параметрами будівельних конструкцій ранньотрипільські споруди не поступаються архітектурі більш пізніх етапів Трипільля. З огляду на це немає підстав погодитися з думкою В.Г. Збеновича про тривалу еволюцію трипільських жител від ранніх до пізніх етапів, а саме від простих до складних типів будинків.

Рис.1.26. Ділянка з відкритим вогнищем після розчистки з-під шару обмазки. Тимкове, ранній етап трипільської культури, кінець VI тис. до Р.Х. Розкопки Н.Б.Бурдо 1981р.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДАННІ ТА РЕКОНСТРУКЦІЇ ЖИТЛОВО - ГОСПОДАРЧИХ КОМПЛЕКСІВ РАНЬОГО ПЕРІОДУ.

Житло 2 із поселення Тимкове. Ранньотрипільське поселення Тимкове, Кодимського району Одеської області відкрито в 1952 р. А. Л. Єсипенком в центрі села. В 1981 р. в Н. Б. Бурдо дослідила залишки двох жител раннього етапу трипільської

культури. Поселення займало площу близько 2 га на першій, досить високій надзаплавній терасі струмка.

Залишки житла 2 після розчистки мали вигляд монолітного завалу із брил обпаленої глини квадратного в плані зі стороною 6, 5 м (рис. 1. 26 - 1.29). Випал будівельних решток сильний, до цегляного кольору, іноді трапляються невеликі обпалені до стану шлаку ділянки. В глиняній обмазці значна домішка полови. У верхній частині залягання фіксуються окремі шматки обмазки, вірогідно це все, що залишилося від конструкції горючого перекриття. Монолітне залягання обпаленої глини мало товщину 10-15 см. В центральній частині на монолітному шарі обпаленої глини розчищено конструкцію, яка розтріскалася на окремі невеликі плитки. Це - залишки відкритого вогнища, оформленого у вигляді квадратного в плані підвищення розмірами 1x1 м, зробленого з чистої глини, товщиною 3-4 см (рис.1.30). На монолітному шарі глиняного залягання знайдено окремі фрагменти кераміки, а в південній частині розчищено два розвали посудин.

Після розборки залягання пласту обпаленої глини виявилось, що шматки обмазки мали заглажену верхню частину, а на нижній зустрічалися відбитки дерев'яних конструкцій, більшість з них орієнтована в напрямку південь - північ.

Під монолітним шаром обпаленої глини виявлена основна кількість знахідок: це розвали посудин та невеликі цілі посудинки, які лежали окремими групами, зняття праці, пластика, а також глиняні рештки інтер'єру будинку. Частина речей, знайдених під завалом, була досить сильно обпалена, посудини - деформовані. Сліди вогню були помітні на усіх знахідках.

Рис.1.27. Розвали посудин, що лежали на землі, під шаром обпаленої обмазки з відбитками дерева. Тимкове, ранній етап трипільської культури, кінець VI тис. до н.е. Розкопки Н.Б.Бурдо 1981р.

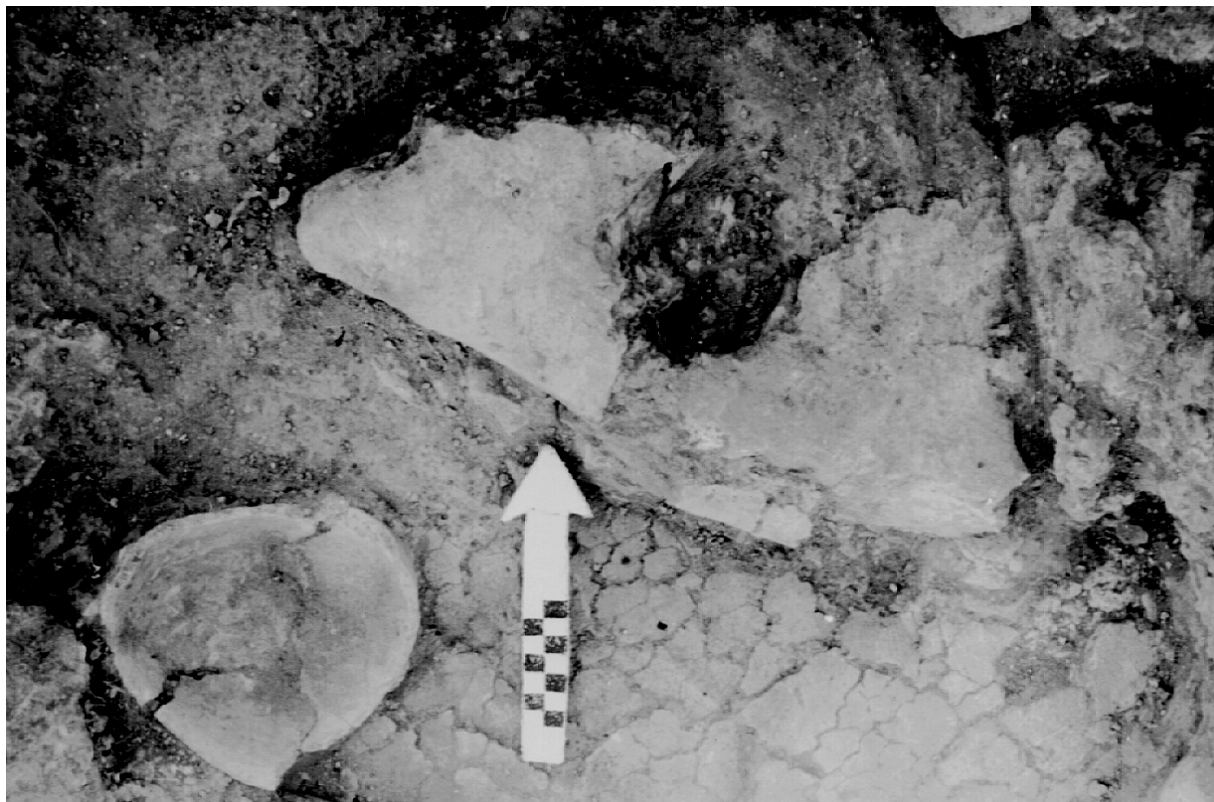
У південно - східній частині житла знаходилося відкрите вогнище з бортиком складної конструкції, що оточував з трьох боків черинь із чистої глини товщиною 5 см, намазаної на земляну долівку, який розтріскався на окремі плитки (рис. 1.26; 1.28;

1.29). Бортик - припічок виготовлено із глини з домішкою полови, його товщина 10 см, висота - 20 см. В ньому було зроблено фігурні вирізи (рис. 1.28 - 1.29; 1.30) для встановлення невеликих посудин, які знайдені поруч. Припічок було оздоблено також рогоподібними виступами та круглою підставкою на ніжці (рис.1.31). Ці окремі глиняні елементи було розчищено на тому місці, де вони були в давні часи.

Поруч із вогнищем на земляній долівці знайдено розвали двох сховищ, зроблених із глини з домішками полови, одне з них гарно збереглося. Сховище, вірогідно, призначалося для зерна, в плані квадратне, 30х30 см, стінки товщиною 1 см трохи нахилені до середини, висота - 40 см. Поруч знайдено дві антропоморфні фігурки, стільці для них, зооморфні наліпи від великої посудини з тіста з домішкою полови.

У конструкцію житла входили дві ями (рис.1.30 – 3, 4), виявлені після розборки моноліту обпаленої глини. Ями на тлі завалу обпаленої глини фіксувалися у вигляді певного місцевого зниження рівня обмазки, невеликих западин.

Яма 2 в момент руйнування житла не була заповнена до країв, зверху до неї потрапили брили обмазки. Округла в плані яма мала діаметр 1, 2 м, прямі стінки, глибину 0, 9 м від рівня земляної підлоги. Під шматками обмазки, яка потрапила у яму під час руйнування житла, було знайдено розвал посудини обгорілим зерном. Заповнення ями містило значний відсоток попелу, дуже рихле, гарно відділялося від стінок. На глибині 0,5 м від рівня, з якого була впущена яма, простежено суцільний шар обпаленої глини цегляного кольору товщиною 20 см, ретельно заглажений зверху,

*Рис.1.28. Фрагмент глиняної конструкції навколо відкритого вогнища і розвал горщика. Тимкове, ранній етап трипільської культури, кінець VI тис. до н.е
Розкопки Н.Б.Бурдо 1981р.*

*Рис. 1.29. Фрагменти глиняної конструкції навколо відкритого вогнища і посуд.
Тимкове, ранній етап трипільської культури, кінець VI тис. до н.е.
Розкопки Н.Б.Бурдо 1981р.*

аморфний знизу. Під цим шаром обпаленої глини і до дна ями заповнення було дуже насичене попелом, траплялися окремі вуглики. У цьому заповненні було знайдено розвал кухонного горщика.

Яма 3 теж не була заповнена на момент руйнування житла. У плані вона кругла, діаметром 1 м, в профілі мішковидна, стінки трохи розширюються біля дна. До глибини 1, 1 м від рівня земляної долівки, з якої була викопана яма, її заповнення складалося з брил обпаленої глини, фрагментів товстостінного зерновика, розвал якого розчищено поруч з ямою (рис. 1. 16 – 3), черепків, каміння. Все це було перемішано з рихлим світло - сірим ґрунтом. З глибини 1, 1 м чітко простежуються прошарки попелу з вугликами. У цих нашаруваннях знайдено фрагменти посуду та деякі інші знахідки. Треба підкреслити, що на відміну від знахідок, зроблених безпосередньо під завалом обмазки, речі з ям не мали слідів повторного випалу.

Реконструкція житла 2 із поселення Тимкове. Описані рештки житла 2 дають значний матеріал для відтворення його вигляду. Маємо факти для реконструкції певних деталей будинку, реконструкція інших має різний ступень вірогідності. Квадратний в плані будинок мав розміри 6, 5х6, 5 м, орієнтований по сторонам світу. (Нагадаємо, що на нижній частині брил глиняної обмазки зафіксовано відбитки дерева орієнтовані в напрямку південь - північ). Будинок був глинобитний, двоповерховий. Більша частина решток, знайдених при розкопках, належить залишкам міжповерхового перекриття. Завал з обпаленої глини, який складався з решток верхнього шару обмазки та монолітного залягання нижнього шару, інтерпретується нами як обмазка глиною з домішкою полови дерев'яних горбилів міжповерхового (нижній шар залягання обмазки) та горищного (рештки верхнього шару обмазки) перекриттів.

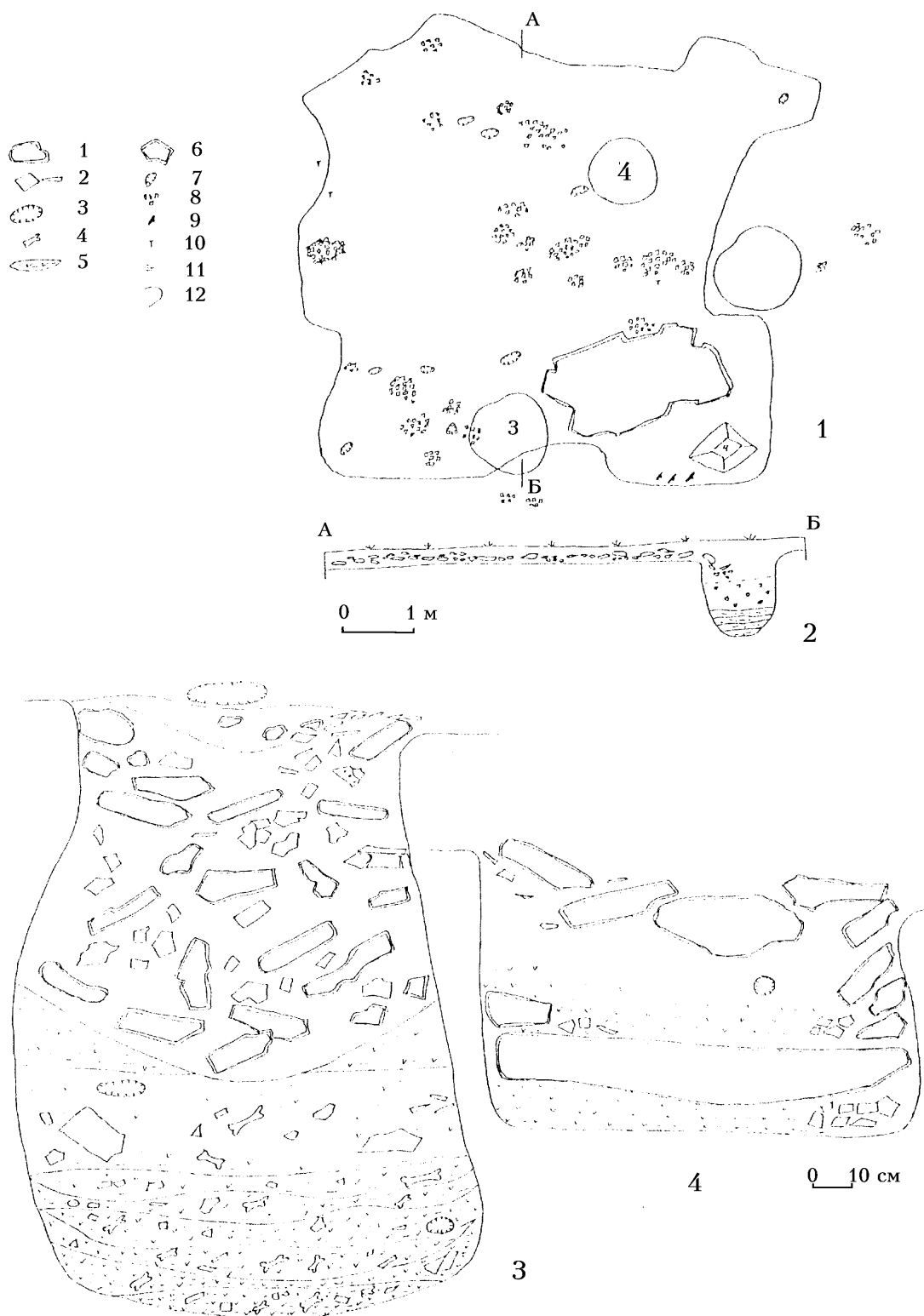

Рис. 1. 29. Житло з поселення Тимкове. План та розрізи об'єктів (за Н. Бурдо). 1 – план залишків житла; 2 – розріз будівельних решток по лінії А – Б; 3 – яма для попелу; вогнищева яма. Умовні позначення : 1 – брили обмазки; 2 – фрагменти кераміки; 3 – камені; 4 – кістки тварин; 5 – прошарки попелу; 6 – контури вогнища; 7 – камені; 8 – фрагменти кераміки; 9 – статуетки; 10 – сокира; 11 – заповнення вогнищевої ями; 12 – контур завала обпаленої глини.

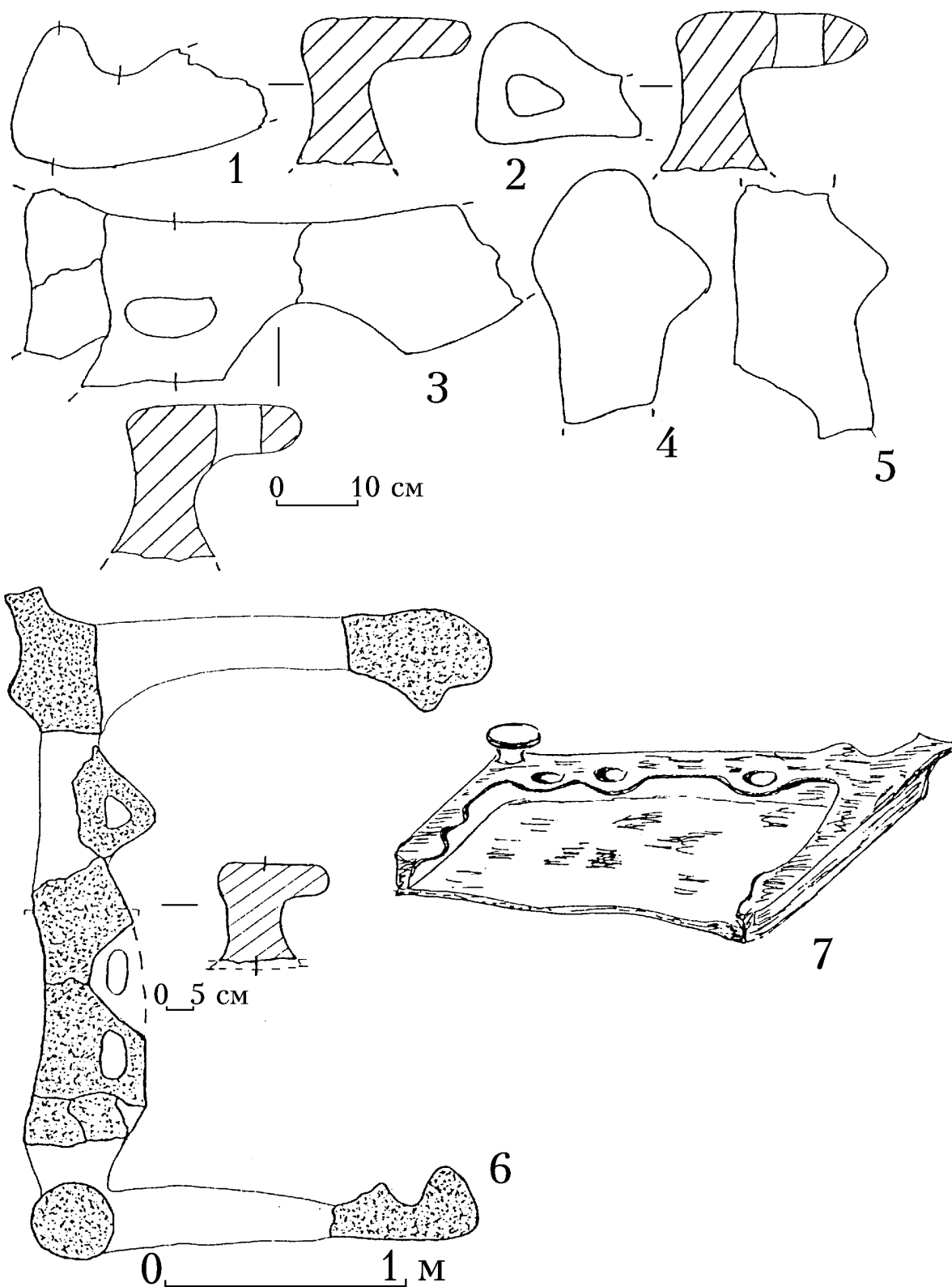
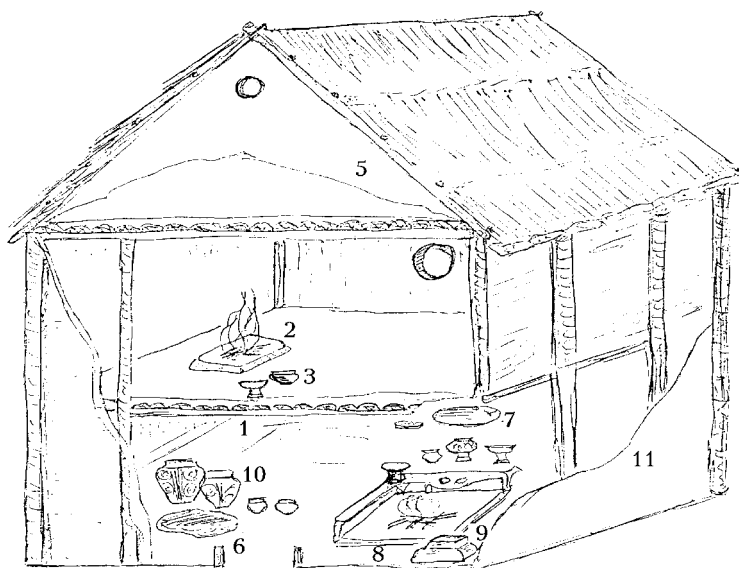

Рис. 1.30. Вогнище з житла 2 поселення Тимкове. 1–5 фрагменти глиняних конструкцій; 6 – схема розташування глиняних деталей навколо вогнища; 7 – реконструкція вогнища (за Н.Б. Бурдо)

Рис. 1.31. Глиняне сховище для зерна(?) біля відкритого вогнища. Тимкове, ранній етап трипільської культури, кінець VI тис. до н.е. Розкопки Н.Б.Бурдо 1981р.

Питання випалу глиняних конструкцій та інвентаря житла не мають відношення до його конструкції, воно буде розглянуто нами окремо. Долівка будинку була земляною. На ній було зведено з глини вогнище з фігурним припічком (рис. 1.31-1.32), а також сховища для зерна (рис. 1.31). Частина посуду була розставлена на долівці, частина містилася на припічку вогнища. Поруч з вогнищем в долівці була викопана яма 2, яка використовувалася як місце для попелу від вогнища. Потім яму переобладнали під вогнище, дещо заглиблене в долівку, де на глибині 0,5 м зробили черинь із шару глини глини. Вірогідно після цього для попелу викопано яму 3. Біля краю цієї ями стояли зерновики, черепки від одного з них потрапили до верхнього шару ями під час руйнування житла.

Рис. 1.32. Реконструкція житла 2 із поселення Тимкове (за Н.Б. Бурдо).

Міжповерхове перекриття було зроблено із горбилів, відбитки яких фіксуються знизу брил обмазки, на які намащений ретельно загладжений шар глиною з домішкою полови товщиною від 10 до 15 см.. Цей шар був долівкою приміщення другого поверху. На долівці було споруджено підвищення із чистої глини розмірами 1x1 м, товщиною 3-4 см. Вірогідно, що це черинь вогнища. Поруч з ним було поставлено дві посудини. Про наявність горищного перекриття свідчать рештки верхнього шару обмазки, які збереглися дуже погано.

Обпалено не лише глиняні конструкції будинку, але й інвентар, причому при досить високих температурах, бо зустрічаються ділянки обмазки у стані шлаку, а також деформовані та навіть ошлаковані посудини, що виключає можливість використання вогню при спорудженні будинку. Виходячи з того, що сотні вивчених трипільських жител загинули при пожежі, а "конструктивна" функція вогню виключена, лишається приєднатися до думки про ритуальне спалення даного будинку, в якому побутовий інвентар було розставлено як поховальний, що перетворює житло на "будинок мертвих". Детально ця гіпотеза була розглянута свого часу в працях К.В. Зіньковського та В.І. Маркевича.

*Рис.1.33. Розкопки на ранньотрипільському поселенні Олександрівка, 1971 рік.
Фото К.В.Зіньковського.*

Житло 2 з поселення Олександрівка. Поселення Олександрівка біля села Кирилівка Кодимського району Одеської області вивчалось в 50 - ті роки А. Єсипенком, в 70 - ті К. Зіньковським (рис.1.33). Поселення займало площу біля 5 га на похилому схилі балки, по дну якої притікає струмок. Розкопані будинки було розташовано рядами уздовж берега струмка, на схилі. Нижче пропонуємо дані про розкопки та можливі реконструкції жител 2 та 14.

Житло 2 виділяється серед будівель Олександрівки незвичайною - "Г" подібною в плані формою та велетенськими розмірами - його площа - 396 м² (це тільки на рівні одного поверху), загальна ж - біля 800 м². Розкопані А. Єсипенко рештки житла 2 виглядали як "Г" - подібне в плані залягання щільного завалу аморфних брил обпаленої глини (рис. 1.37), товщина яких іноді сягала 15 см, а загальна потужність завалу досягала 35 см. Знизу обмазка часто мала відбитки горбилів. Довжина залягання 26 м,

ширина у найбільшій частині 22 м. Зафіксовано два шари обпаленої глини з побутовим інвентарем поміж ними та під шаром обмазки (рис.1.35; 1.36).

Результати археологічних досліджень дозволяють реконструювати монументальну глинобитну двоповерхову споруду, загальна площа двох поверхів якої складала близько 800 м кв. (рис. 1.38).

Долівка першого поверху, що, вірогідно, використовувався як господарське приміщення, земляна. Міжповерхове перекриття з кругляку та горбилів, на які намащено шар глини з домішкою полови. Цей шар обмазки був долівкою другого поверху. Значні розміри залягання обпаленої глини вказують, що ширина будинку була не менш, ніж 12 метрів , що змушує припускати неможливість опори дерев'яних конструкцій перекриття тільки на стіни і вимагає спорудження стовпових опор в середині приміщень будівлі і розподілу її на декілька приміщень на рівні першого поверху (рис. 1. 36).

На долівці другого поверху споруджено три квадратні вимостки з чистої глини площею 1, 5 x 1, 5 м кв. , які були черенями відкритих вогнищ. Наявність цих вогнищ та їх розташування в будинку дозволяє припустити, що на рівні другого поверху житло 2 поділялося на три приміщення: північне, південне та південно - східне. Навколо вогнищ було розставлено групами різноманітний посуд, знаходилися ритуальні речі - антропоморфні фігурки та керамічні черпаки (рис. 1.35-1.36). Не виключена можливість того, що ця споруда могла бути і певним культовим осередком для мешканців поселення.

Монументальність будівлі 2 із Олександрівки, її надвеликі розміри, поділ поверхів на господарчі та жили частини та на декілька жилих приміщень дозволяє розглядати її як житлово - господарчий комплекс і стверджувати, що такі багатофункціональні, розвинуті в архітектурному аспекті споруди з'являються вже на ранньому етапі трипільської культури.

*Рис.1.34. Посуд,
деформований під час
пожежі.
Видно фрагмент
обмазки, який прикріпив до
посудини.*

*Поселення
Олександрівка. Розкопки
А.Л.Єсипенка.
Одеський археологічний
музей.*

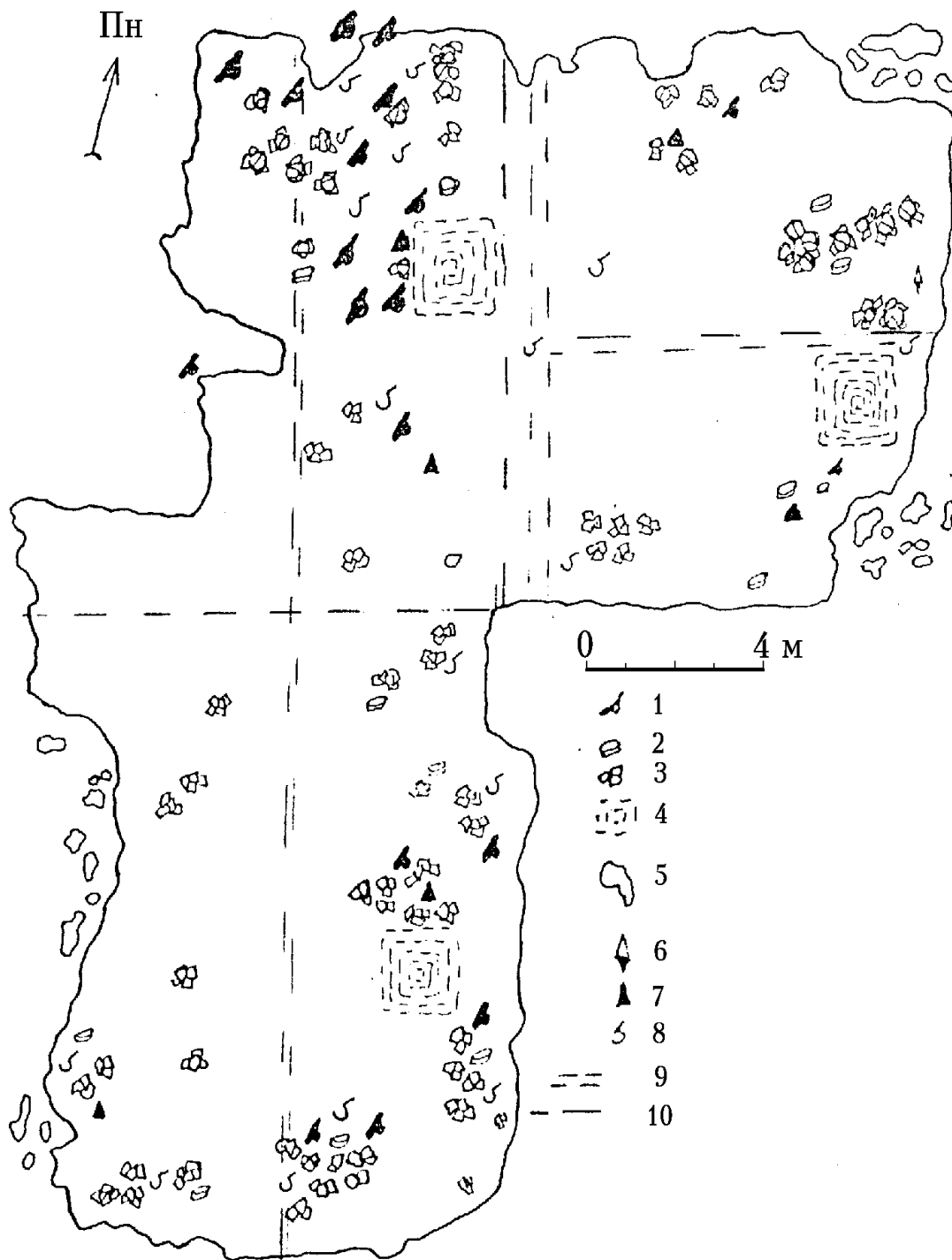

Рис. 1. 35. План решток житла II з поселення Олександрівка (за А. Єсипенком).
Умовні позначення: 1 – антропоморфні статуєтки; 2 – камені; 3 – фрагменти посуду;
4 – вимостки; 5 – контур завалу обпаленої глини; 6 – мідна проколка; 7 – знаряддя
праці з кременю; 8 – фрагменти черпаків; 9 – вірогідні місця розташування опорних
стовпів або сволоків; 10 – можливі стіни всередині приміщень на рівні 1 – го поверху.

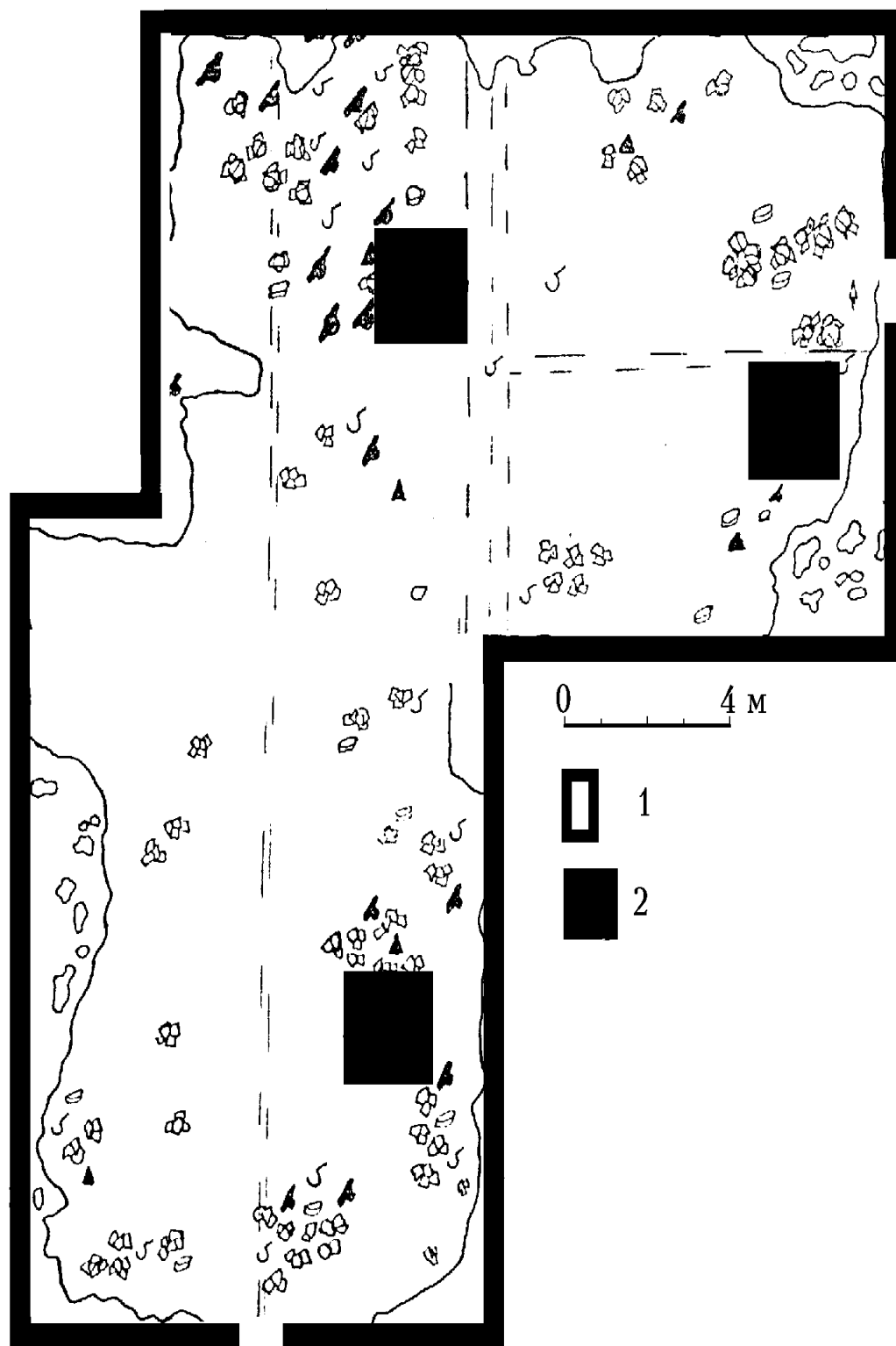
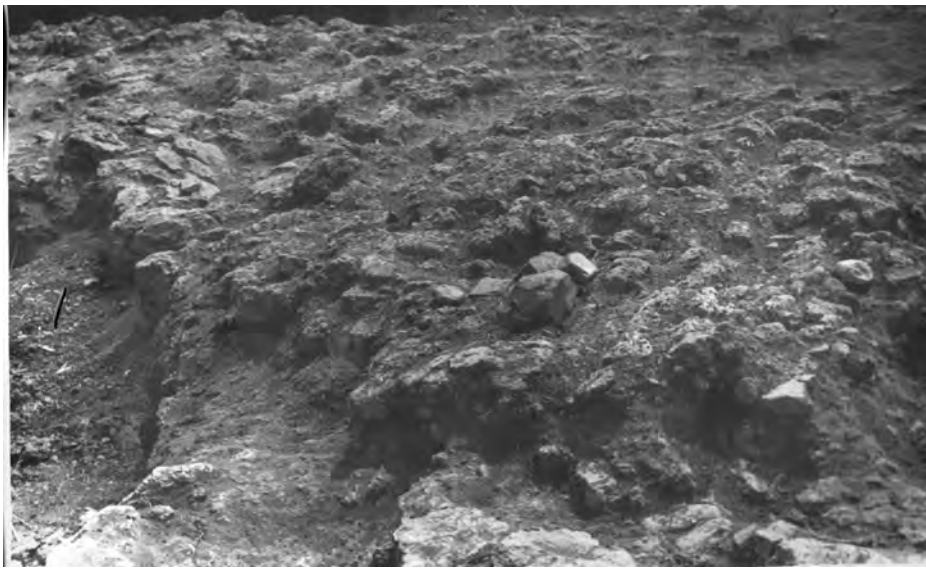

Рис. 1. 36. Схематична реконструкція плану житла II з поселення Олександрівка на рівні другого поверху, накладена на план А. Єсипенка (за Н. Бурдо).
Умовні позначення : 1 – контури стін; 2 – вогнища. Решта позначень – див. рис.35.

А) Загальний вигляд завалу обпаленої обмазки з відбитками дерева

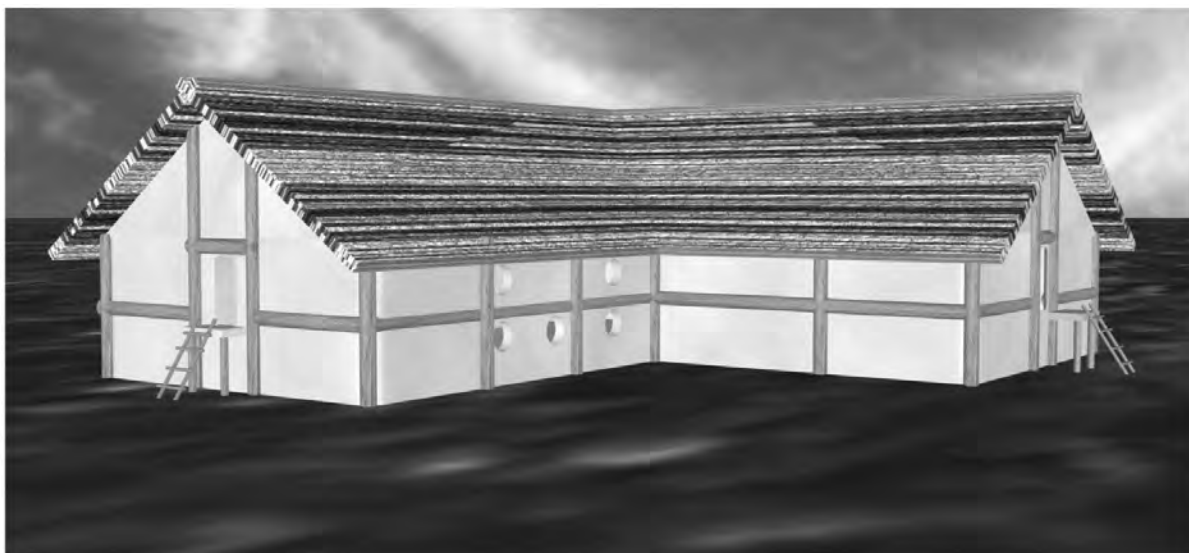
Б) Завал обмазки міжповерхового перекриття (фрагмент)

В) Розвали посудин, розчищені з-під завалу перекриття житла 2.

Рис. 1.37. Поселення Олександрівка, ранній етап трипільської культури, початок V тис. до н.е. Розкопки А.Л.Єсипенка.

Рис. 1.38. Реконструкція житла 2 з поселення Олександрівка.

Дах, стіни будинку з Олександрівки реконструйовано за тими ж принципами, що в Тимкові. Зберігають свою силу і висловлені раніше міркування щодо ритуальної пожежі, яка стала причиною знищення поселення Олександрівка (Зиньковский, 1990, с. 20; Маркевич, 1981, с. 139).

1.3. ПОСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПЕРІОДУ (4600 - 3500 рр. до н. е)

ЛАНДШАФТНО - ТОПОГРАФІЧНІ УМОВИ РОЗТАШУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ТА ЇХ ПЛАНУВАННЯ

До цього розділу ми включили поселення етапів VI, VI - II, VII та CI трипільської культури. Для середнього періоду характерні як малі, так і великі поселення, що налічували вже сотні будівель. Зберігався традиційний план забудови по колу, що набуває виду витягнутого еліпсу, кількість таких планувальних структур могла досягати трьох - чотирьох, як у Володимирівці. Саме в середньому Трипіллі з'являються величезні поселення - протоміста площею 100 - 300 га: Веселий Кут, Небелівка, Гордашівка та інші - переважно в східному ареалі поширення культури. У їх плануванні з'являються вулиці та квартальна забудова, помітні на аерофотознімках¹⁶.

Поступово зростають розміри та змінюється традиція планування невеликих поселень. Так, у Подністров'ї на етапі В - II відомі селища з 100 - 120 будівель, поділені на чотири квартали з забудовою в центрі - Коновка (рис. 1.39) виділяються центральні будівлі на поселеннях, в точці поєднання цих кварталів. У Конівці таку будову розкопано, вона виявилася святилищем.

Найбільш складними за плануванням були величезні пізньотрипільські поселення Побужжя. Поселення - протомісто біля с. Майданецького Тальнівського району Черкаської області було розташоване на краю вододілу, частково займаючи долину річки Таллянки в урочищі "Майдан" Зі сходу урочище обмежене долиною річки Таллянки (права притока р. Гірський Тікич, басейн Південного Бугу). Лівий берег річки похилий, правий - крутий, з ухилом до 15 градусів. З заходу місце розташування поселення було обмежено долиною, по дну якої протікав безіменний струмок. Ця місцевість нині має назву Широка Долина. Таким чином трипільське поселення з трьох

¹⁶ Шишкін К.В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки [Черкас. обл.] // Археологія, 1985. – Вип. 52. – С. 72–77.

боків було обмежене природними рубежами. З напільної сторони частина перемички перетиналася глибоким яром, по дну якого протікав струмок.

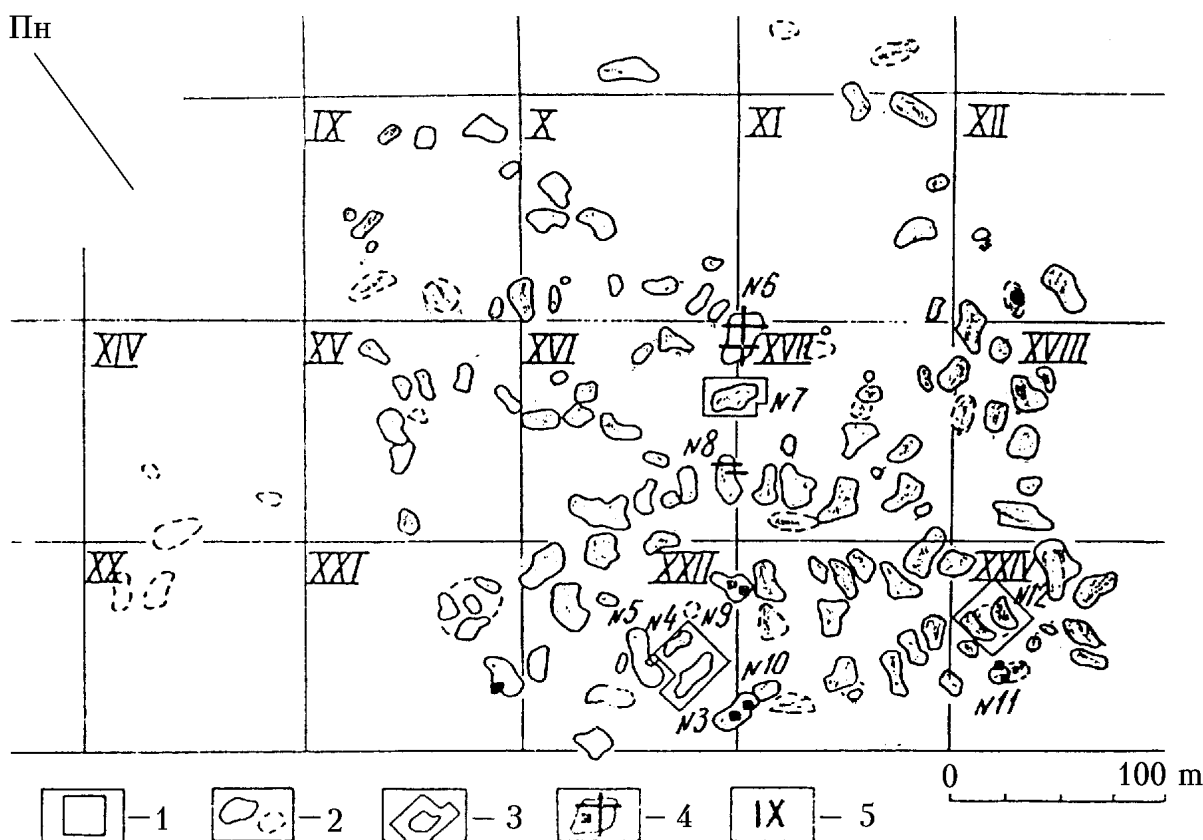

Рис. 1. 39. План трипільського поселення Коновказа даними магнітної зйомки (за В. П. Дудкіним). Умовні позначення : 1 – квадрати магнітної зйомки; 2 – контури решток жител за даними магнітної зйомки; 3 – розкопані житла; 4 – житла, досліджені контрольними траншеями; 5 – номери квадратів магнітної зйомки.

Планування трипільського Майданецького може бути досліджене на підставі вивчення аерофотознімків, плану за даними магнітної зйомки (рис. 1.42) та результатів розкопок. На аерофотознімках добре помітні еліптичні структури, помітна квартальна забудова в центральній частині поселення. В окремих місцях помітні навіть поодинокі будівлі, площі, "вулиці", в'їзди на поселення. В цілому співпадає зі знімком більш детальний, магнітний план Майданецького. Розміри та розміщення 1575 жител визначено за магнітними аномаліями від їх решток. Частина з них розташована в чотирьох еліптичних структурах, які вписані одна в одну. Найкраще помітно перший, або центральний еліпс та другий, який відділено від нього незабудованою площею. У південно - східній частині поселення помітно чотири ряди будівель, а у північно - західній та північно - східній - лише три.

Будівлі, що включені до еліптичних структур, орієнтовані, як правило, по довгій вісі до центру поселення. В центрі пам'ятки, в оточенні першого овалу забудови знайдено 500 аномалій від жител. Частина з них, особливо в північній частині поселення, вишикувана по лініям, обриси які нагадують вулиці та квартали.

Рис. 1.40. Вид на місце розташування поселення трипільської культури біля с. Володимирівка з лівого берега р. Синюхи (За Т.С.Пассек)

Рис. 1.41. Вид на місце розташування поселення трипільської культури біля с. Майданецьке з високого правого берега р. Тальянки (фото М.Ю.Відейка)

Довжина деяких вулиць досягала 100 - 200 метрів. На плані помітно кілька значних за площею незабудованих ділянок у центрі поселення. Вони мають площу від 1 до 3 - 4 гектарів.

Перший, центральний еліпс, що оточував "вулиці" та "квартали", мав розміри 800x1200 м. Тут тісно одна біля одної стояло 225 будівель різних розмірів. Усі вони по довгій вісі були орієнтовані до центру поселення. Інтервал між будинками був від 0,5 до 1 - 2м. Як показали розкопки, вони були конструктивно з'єднані один з одним. На думку К.В. Зінковського, на віддалі кількох метрів від торців жител із напільної сторони проходила глинобитна стіна, опливи якої виявлено під час досліджень. На плані поселення помітно кілька в'їздів до центральної частини, які мають продовження у вигляді "вулиць".

Простір між центральним та другим овалами не було забудовано. Відстань між ними складає від 70 до 100 метрів на різних ділянках. Можна вважати, що це було зроблено в оборонних цілях. Другий овал забудови мав розміри 1000x1400 метрів.

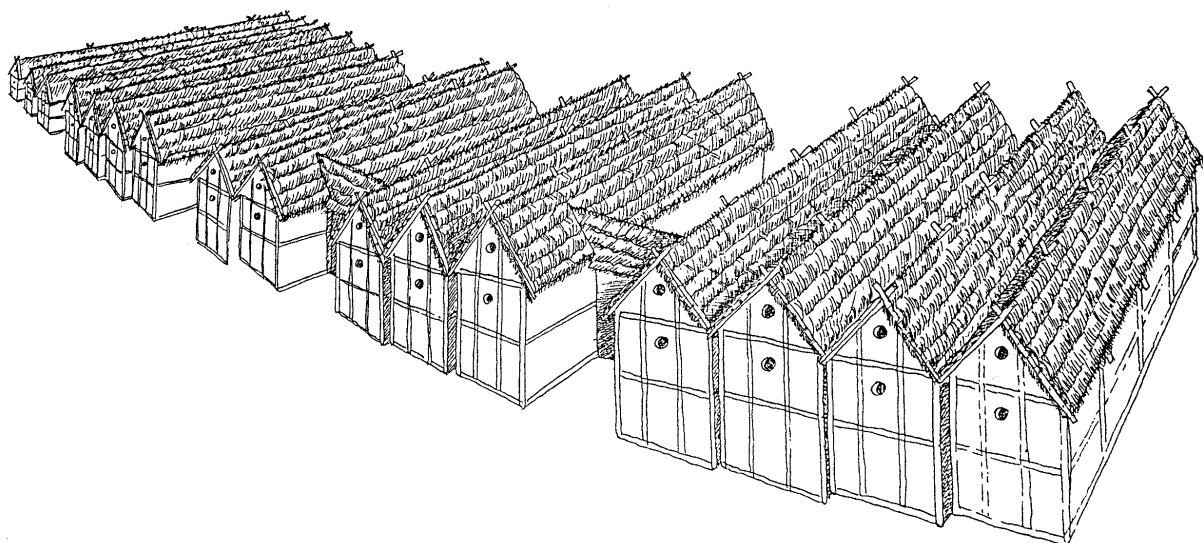
Виходячи з щільності забудови, типової для першого овалу та даних розкопок другого тут мало б бути принаймні вдвічі більше жител - до 330 - 350.

Саме у другому овалі було проведено найбільші розкопки - досліджено рештки 25 житлово - господарчих комплексів. На дослідженій ділянці житла по довгій вісі були орієнтовані до центру поселення і стояли впритул одне до одного, з інтервалом не більше 1 - 1,5 м, так само, як і у центральному овалі. Тобто поселення мало ще одну лінію з прибудованих одне до одного жител (рис.1.43). Третій овал забудови мав розміри 1200x1800 м.

Рис. 1. 42. План трипільського поселення Майданецьке за даними магнітної зйомки (за В. Дудкіним). Умовні позначення: 1 – рештки жител; 2 – житла, перекриті насипом кургану; 3 – можливі контури жител; 4 – ставок.

У ньому нараховано 115 комплексів. Тут так само частина пам'ятки знаходиться під сучасною забудовою та зруйнована на схилі річкової долини - отже загальне їх число мало б бути дещо більшим. Четвертий овал забудови мав розміри 1300x1900 м. Місцями на плані споруди четвертого еліпсу зникаються з третім.

Рис. 1. 43. Майданецьке, реконструкція суцільної забудови – «жилої стіни» за даними археологічних досліджень.

Рис. 1. 44. Макет трипільського поселення - протоміста біля с. Майданецького. Музей історії хліборобства в м. Тальне.

Досить чітко ця структура простежена із напільної сторони, однак інтервал між житлами тут досить значний і вони не утворюють суцільної забудови, як ми це спостерігали у першому та другому овалах. Простір між третім та четвертим овалами хаотично забудовано, причому особливо щільно - над Широкою Долиною, в найбільш захищеному місці. За межами четвертого овалу виявлено кілька десятків магнітних аномалій, в тому числі досить сильних. Висловлювалися припущення, що тут могли розташовуватися виробничі комплекси, а значні аномалії належать решткам гончарних печей.

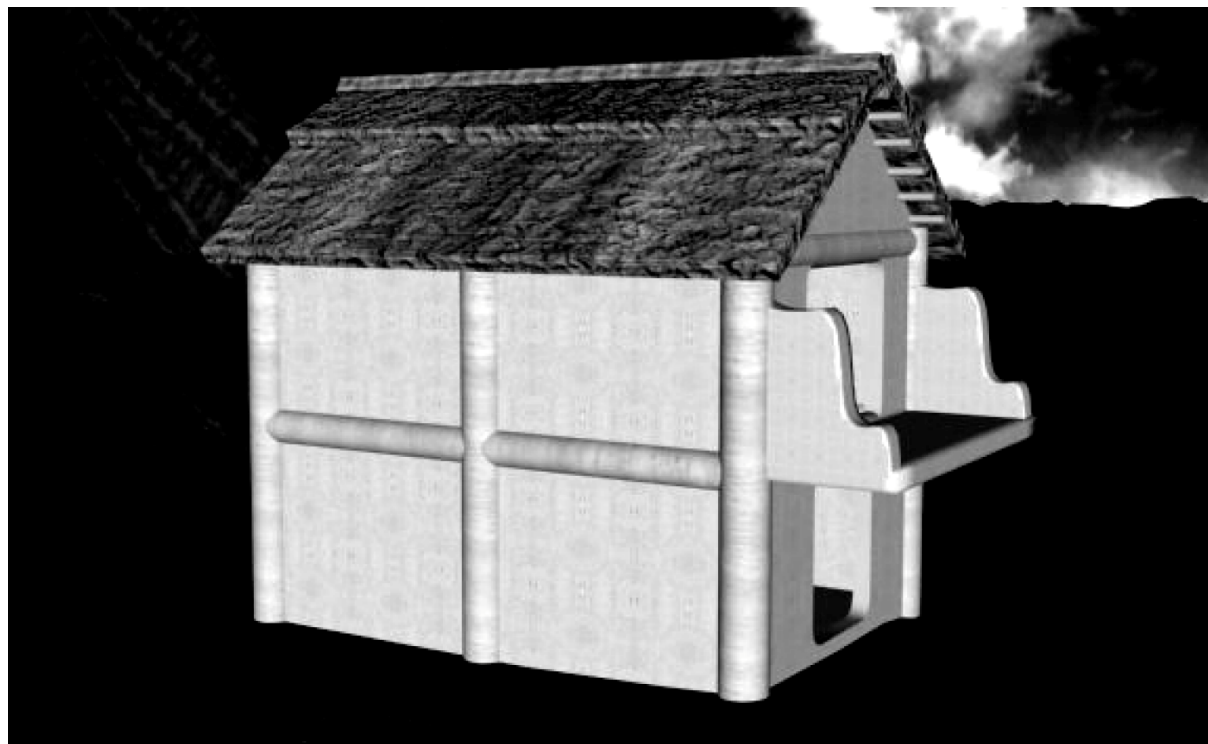
Тип поселень-протоміст проіснував понад 1000 років і для його забудови було вироблено саме цю планувальну схему, що включала тисячі жител, спланованих в овальні структури, з вулицями та кварталами, складною системою укріплень. Перед нами - можливо найдавніші міста Європи.

У Середньому Подністров'ї в цей час зберігались архаїчні планувальні структури, де в малих поселеннях житла розміщувалися по колу (Коломийщина - І), в центрі будувалося два - три комплекси. Відомі також поселення, які склалися з двох кіл, в кожному з яких було по 10 - 18 споруд. Поселення трипільської культури на Дніпрі могли налічувати від 10 - 15 до 30 - 40 і навіть 100 наземних жител.

На периферії селищ знаходилися звалища для побутових відходів, простежені археологами у вигляді "черепашкових куп" та ям.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИТЕЛ, ГОСПОДАРСЬКИХ І РЕМІСНИЧИХ БУДІВЕЛЬ

Число розкопаних жител середнього періоду Трипільля становить близько 450. Це була епоха розквіту трипільської архітектури. Вивчено різноманітні за призначенням споруди на всій території поширення культури. Переважають наземні житла каркасно - стовпової конструкції, споруджені з дерева і обмазані глиною. Поширені двоповерхові споруди. Перевірка відомостей про спорудження напівземлянок та землянок показала, що в більшості випадків йдеться про так звані "глинища" - котловани для добування глини, перетворені згодом на господарчі ями. Будівлі звичайно орієнтовані по довгій вісі до центру поселення, хоча на великих поселеннях відоме їх розташування у вигляді вулиць та кварталів.

*Рис. 1.45. Двоповерхове житло трипільської культури.
Комп'ютерна реконструкція на підставі глиняної моделі з Розсохуватки.*

Площа жител різноманітна. Кількісно переважають будівлі площею від 60 до 120 м² (із врахуванням двоповерховості), що складають понад дві третини будівель. Близько 10 % припадає на споруди площею 150 - 200 м². Трапляються будівлі площею 300 і більше квадратних метрів (з урахуванням двоповерховості).

Стіни каркасно - стовпової конструкції, з заповненням проміжків між стовпами колотим деревом, зрідка - плетені з лози. Зовні та зсередини такі стіни обмазували глиною з домішкою половини. Поверхню вкривали тонким шаром глини, фарбували. Знайдено також рештки монолітних глинобитних стін.

Про конструкцію даху можна судити виходячи лише із зображень на моделях жител. Маємо два типи даху - двосхилий та чотирихилий. Є підстави припустити, що двосхилий дах типовий для суспільних або культових споруд, а чотирихилий - для житлово - господарчих комплексів. На моделях показано також крокви та покрівлю з стебел рослин, вірогідно це очерет. В даху показано округлий проріз - ймовірно, для виходу диму.

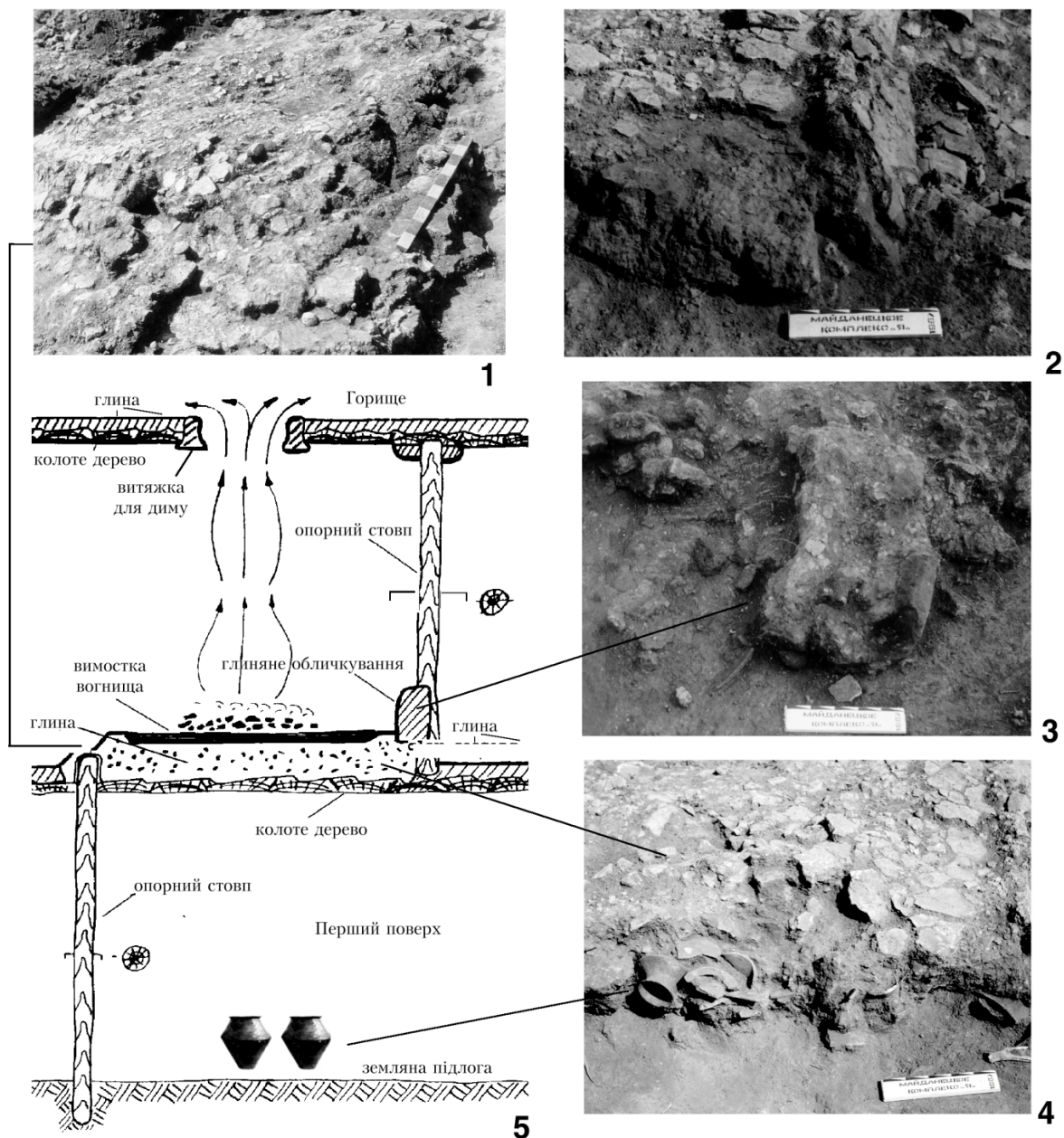

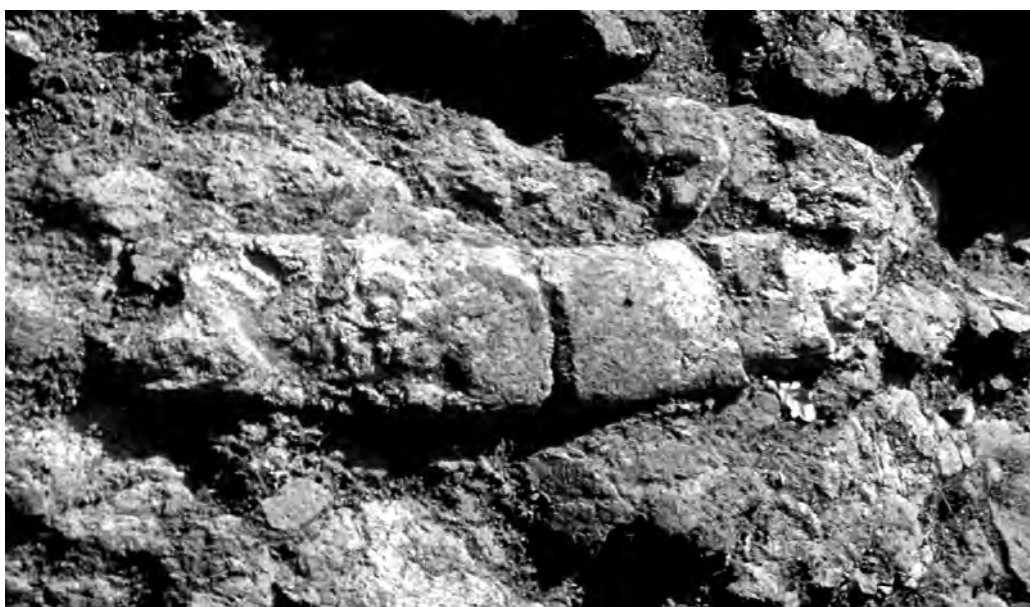
Рис. 1. 46. Реконструкція відкритого вогнища на другому поверсі житла. За даними розкопок у Майданецькому 1987р..

Вхід до житла знаходився, як правило, із внутрішньої сторони поселення. Ширина входу 0,7 - 0,8 м визначена за знахідкою глиняного порогу на поселеннях Майданецьке (рис.1.47) і Тальянки. Долівка земляна у одноповерхових житлах, за винятком поселень на Дністрі, де її обмазували тонким шаром глини та фарбували. Підлога другого поверху обмазувалася кількома шарами глини. Нижній складався з чистої глини, або глини з рослинними домішками, яка укладалася по дереву перекриття як нівелюючий шар загальною товщиною 10 - 20 см, іноді в декілька прийомів, залежно від потрібної товщини. Верхній шар, який вирівнював підлогу, робили з чистої глини, товщиною від

0,5 до 2 см та фарбували в червоний колір. Цю поверхню доводилося періодично ремонтувати та підфарбовувати.

Як опалювальні споруди споруджувалися відкриті вогнища або купольні печі. Останні зображено на деяких з трипільських глиняних моделях жител (рис.1.5; 1.6). Відкрите вогнище робили на глиняному помості товщиною 20 - 40 см, виготовленому з глини без рослинних домішок (рис.1.46). Стандартні розміри такого помосту становлять біля 2х2 м. Вогонь розводили в центрі на площі біля 1х1 м. Черинь в цьому місці звичайно доводилося ремонтувати по кілька разів за час існування житла. Біля відкритого вогнища в перекритті влаштовували круглий отвір для виходу диму діаметром до 0,4 м, обмазаний глиною і пофарбований.

Для цього етапу типові знахідки глиняних лав вздовж стін довжиною 4-8 м, шириною 0,2-0,4м та висотою 0,1- 0,25 м, зроблених із глини з рослинними домішками та пофарбованих в червоний колір. Лави показано на моделях жител (рис.1.5; 1.6) було відкрито під час розкопок(рис.1.49). Звичайно лава розташовувалася вздовж стіни навпроти печі або вогнища, тоді на ній розставляли посуд, у тому числі великі піфоси - тару для припасів, яку робили з глини із домішкою полови і прикрашали ритим орнаментом. (рис. 1.5; 1.48).

Рис.1.47. Залишки глиняного порогу приміщення на другому поверсі житла. Майданецьке, розкопки 1986 року.

Рис.1.48. Розвал посудини для зберігання зерна - піфоса, що стояв на земляній підлозі (після розчистки завалу обпаленої глини. Майданецьке, розкопки 1988 р.

*Рис.1.49. Залишки
глиняної лави -
подіума вздовж
довгої стіни
житлового
приміщення.*

*Майданецьке,
розкопки 1989 р.*

Іноді глиняна лава споруджувалася по периметру приміщення або вздовж двох стін. Крім лав з глини робили різноманітні корита, у які іноді вставляли зернотерки.

З глини робили жертovníки, які знайдено в багатьох житлах та показано на моделях (рис.1.5; 1.6; 1.53А). Жертovníки хрестоподібні в плані або круглі, діаметром до 1- 1,5 м та прямокутні. Ці священні місця фарбували в червоний колір та прикрашали ритим спіральним орнаментом. Стіни будівель фарбували з обох сторін, застосовуючи мінеральні фарби на розчинниках органічного походження або на воді. Найпоширеніший колір фарбованих стін - темно - червоний, коричневий. Підлогу, деталі інтер'єру, глиняні вимостки фарбували в червоний колір. На керамічних моделях показано схеми розпису стін іззовні та усередині (рис. 1.7; 1.8).

*Рис.1.50. Залишки обличкування отвору
для виходу диму у горищному перекритті,
які впали на посуд, поставлений на черинь
відкритого вогнища.*

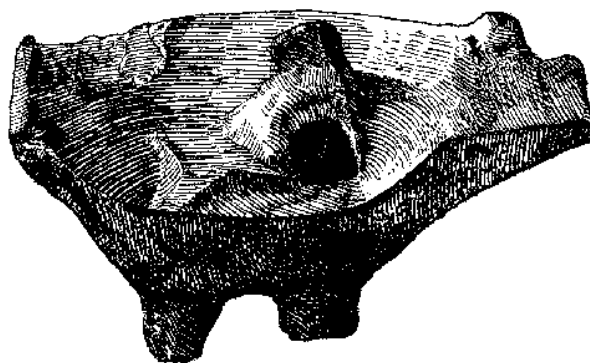
Майданецьке, розкопки 1987 р.

Для розпису використовували білий та чорний, а також різноманітні відтінки червоного кольору. Мотив орнаменту магічного змісту: дуги, напівкола, кола, трикутники, прямі та під кутом лінії. Так було розписано ззовні та зсередини стіни відкритої моделі, знайденої 1940 року у Володимирівці (рис.1.8). Усередині будинку вузькі фризи з косими лініями йшли у верхній частині стін. На володимирівській моделі фестонами з дуг прикрашено також підлогу житла. На моделі з Ворошилівки іззовні показано в простінках між стовпами розпис, що передає сильно стилізований “зміїний” орнамент, типовий для мальованого посуду Трипільля(рис.1.11). Навколо входу малювали геометричні орнаменти, які правили за обереги. (рис.1.7; 1.8) Аналогічні розписи робили навколо вікон з обох сторін. Усередині геометричний орнамент утворював фриз у верхній частині стіни (рис. 1.8).

*Рис. 1. 51. Фрагмент
трипільської моделі житла із
зображенням купольної печі.*

*Перша половина IV тис. до н. е.
Поселення Сушківка.
З розкопок В. Козловської.
Рисунок М.Л. Макаревича.*

БУДІВЛІ ПОБУТОВО - ГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Досліджено невелику кількість будівель побутово - господарського призначення, що за конструкцією принципово не відрізняються від описаних вище жител. Відомі навіть двоповерхові споруди господарсько - побутового призначення (Майданець). Єдиною відміною можна вважати відсутність опалювальних споруд. Зрідка трапляються намазані на землю глиняні черені відкритих вогнищ діаметром 0,5-1 м. У більшості випадків для потреб господарства використовували перший поверх або окремі відсіки житлових будівель.

РЕМІСНИЧІ БУДІВЛІ

Відома незначна кількість будівель ремісничого призначення, що за конструкцією принципово не відрізняються від наземних трипільських жител. Наприклад, гончарна майстерня з поселення Веселий Кут, досліджена О.В. Цвек (див. Додаток 3). У більшості випадків для ремісничої діяльності використовували перший поверх або окремі відсіки житлових будівель, де встановлювали необхідні пристрої.

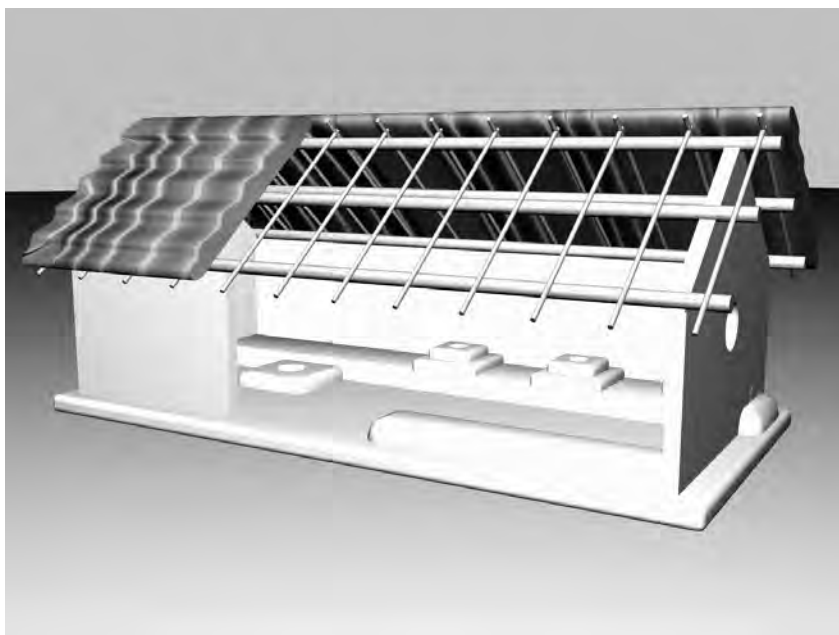
ВЛАШТУВАННЯ САДИБИ

Археологічні розкопки дають підстави припускати існування садіб, що склалися з двох - трьох житлово - господарчих комплексів. Поблизу жител знаходять господарчі ями, ями для припасів, глинища. Оскільки площа за межами жител досліджена недостатньо, то важко скласти більш повну картину трипільської садиби. Фахівці вважають, що садиба могла належати великій патріархальній сім'ї, у випадку, коли йдеться про групу з 2 - 3 житлово - господарських комплексів.

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ

Про існування храмових будівель можуть свідчити глиняні моделі - так, на Володимирівській зображено в приміщенні лише хрестоподібний жертвник, немає ні печі ні інших звичайних деталей інтер'єру (рис.1.8). Модель з Ворошилівки, на думку С.О. Гусева, відображала зовнішній вигляд храму, з рогоподібними виступами на фасаді та настінними розписами (рис.1.11). Фасади культових будівель відтворено, можливо, і на глиняних виробках, що походять з розкопок у Трушешті (Румунія). Фасад розділено напівколонами з антропоморфними навершнями, які оточують овальні вікна. Фронтони також увінчано антропоморфними зображеннями.

Археологами досліджено рештки споруд, які розглядаються, як культові. Їх вирізняє наявність вівтаря в центрі споруди, або кількох вівтарів, як у храмі, дослідженому О.В. Цвек на поселенні Шкарівка (рис.1.51а) інвентар - численні статуетки, ритуальний

Рис.1.51а
Святилище із
поселення Шкарівка.
Друга половина
V тис. до н.е.

*Реконструкція за
даними розкопок
О.В. Цвек.*

посуд, тощо. Однак у більшості випадків трактування цих споруд, а також реконструкція обрядів, які в них проводили є питаннями досить дискусійними.

ЖИТЛОВІ, РЕМІСНИЧІ, ГРОМАДСЬКІ ТА КУЛЬТОВІ СПОРУДИ ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.

ЖИТЛОВО - ГОСПОДАРСЬКІ КОМПЛЕКСИ

Житло 3 з поселення Володимирівка досліджено Трипільською експедицією в 1940 році і опубліковано Т. С. Пассек в 1949 році¹⁷. Житло знаходилося в центральній частині поселення і по довгій вісі було орієнтоване з південного сходу на північний захід. Від нього зберігся прямокутний в плані завал обпаленої глини. Його розміри 14,3х 4,5 м (рис.1.53 - 1.54). Завал складався з плоских уламків обпаленої обмазки товщиною до 0,1 м із домішкою полови в масі. З нижнього боку на обмазці помітні відбитки колотого дерева різної ширини.

По довжині будову можна розділити на три частини, які виразно помітні на плані (рис.1.52). З південно-східного краю знаходиться ділянка довжиною до 1,5 м, відділена від основного масиву. Далі - друга частина, до решток перегородки між приміщеннями, довжиною біля 6 м.

У другій частині біля правого краю, у південному куті, на думку Т.С. Пассек, виявлено рештки хрестоподібного жертовника. Однак на плані видно, що ці рештки займають замале місце для жертовника, ймовірно, тут була прямокутна вимостка, зруйнована оранкою. Потім далі, за перегородкою товщиною до 0,2-0,3 м - наступна, третя частина, теж біля 6 м у довжину. З правого боку у третій частині - велика вимостка з глини, прямокутна в плані, розмірами 2,1 х 2,6 м без рослинних домішок, влаштована по обмазці з відбитками дерева. Вона мала товщину близько 10 см.

В 1 м від північно-східної частини короткого краю, посередині завалу, виявлено хрестоподібний жертовник з розмахом кінців біля 1,2 м. Він був виготовлений з глини без домішок і мав у товщину 10-12 см (рис.1.53А). На шарі обмазки з відбитками зафіксовано ділянки сильно ошлакованого обмазки, на плані їх позначено, як розвали купольних печей (рис. 1.52 - 2).

¹⁷ Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений....- с. 79 - 83.

Реконструкція житла 3 з поселення Володимирівка. Варіант реконструкції житла 3 з поселення Володимирівка було свого часу опубліковано Т. С. Пассек (рис.1.19). На її думку це була наземна каркасно - стовпова будівля з двосхилим дахом без горіщного перекриття, з плетеними із лози і обмазаними глиною стінами. Долівка житла складалася із глиняної площадки на настилі з дерева, випаленому вогнищами до стану цегли. Така долівка мала захищати хату від гризунів. Збереглися сліди ремонтів долівки. Сама будівля, на думку Т. Пассек, була розділена на два приміщення - «камери». Вхід до житла визначено з довгої сторони, навпроти вимостки в північному приміщенні.

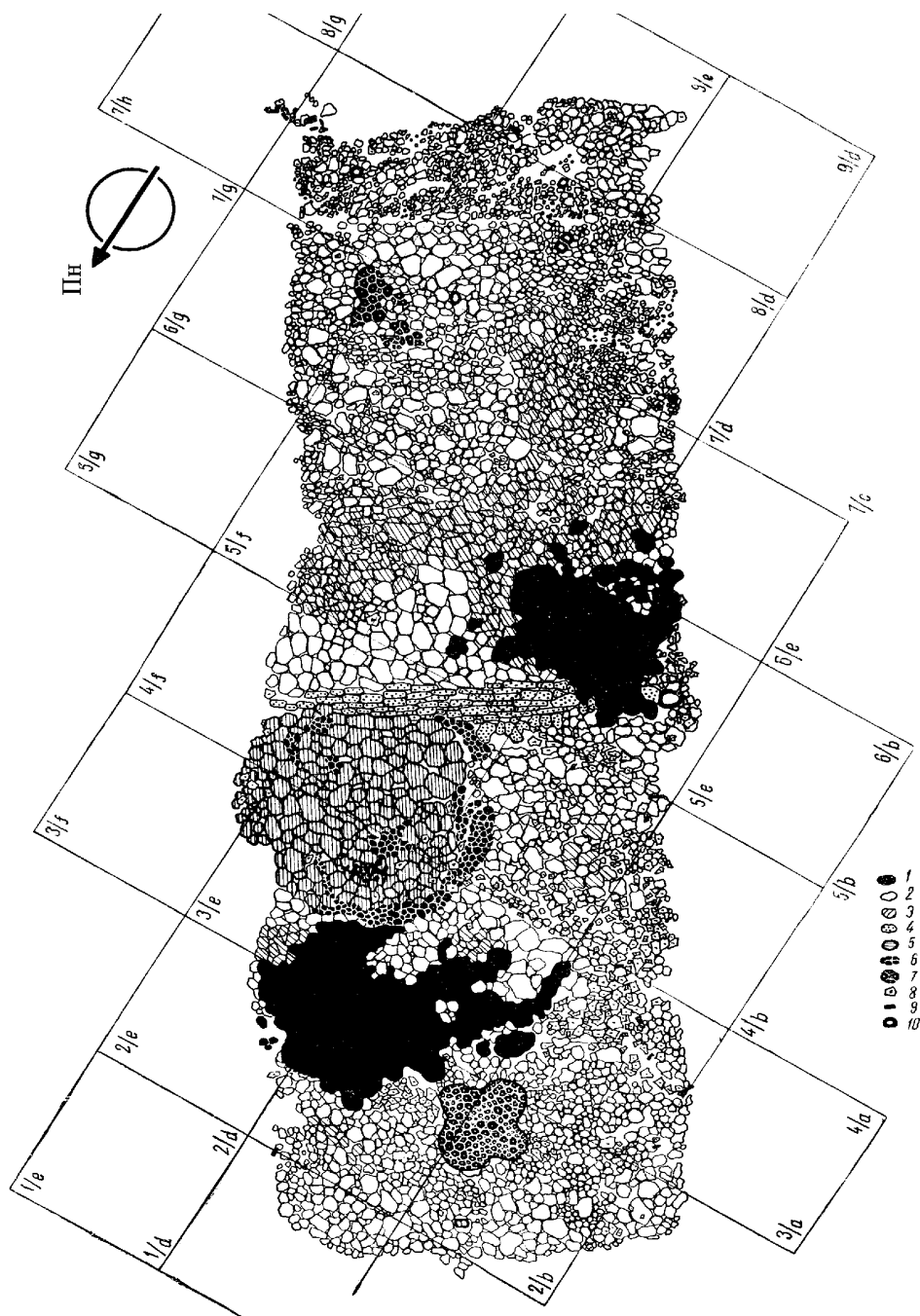
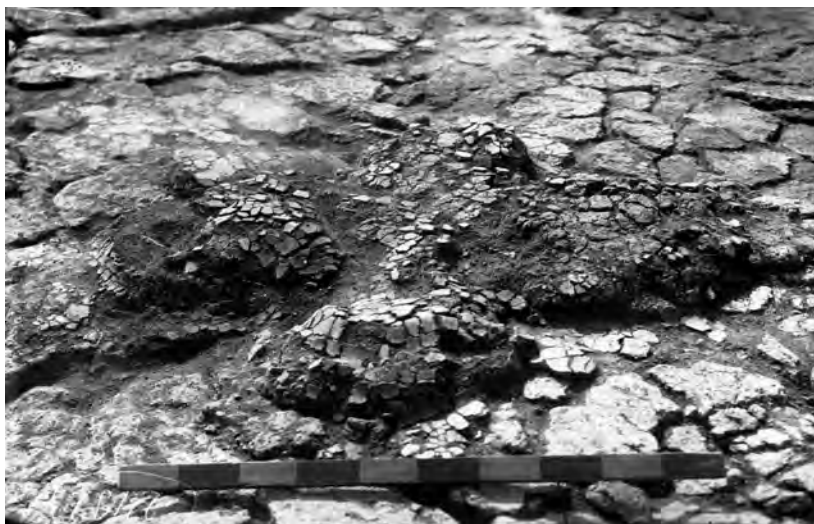

Рис. 1. 52. План залишків житла з поселення Володимирівка. Розкопки В. Козловської (за Т. Пассек, 1949). Умовні позначення : 1 - обмазка вонниці; 2 – розвал печі; 3 – підлога; 4 – перегородка; 5 – вимостка; 6 – обмазка вимостки; 7 – жертвник; 8 – кераміка; 9 – кістки; 10 – зернотерки. (за Т. Пассек).

А

Залишки хрестоподібного глиняного жертовника на глиняній обмазці перекриття.

Б

Основа перегородки між приміщеннями на рівні завалу обмазки.

В

Розвали посудин, розчищені з-під завалу обмазки.

Рис. 1.53. Володимирівка, житло 3, розкопки трипільської експедиції 1940 р. Науковий архів Інституту археології НАН України.

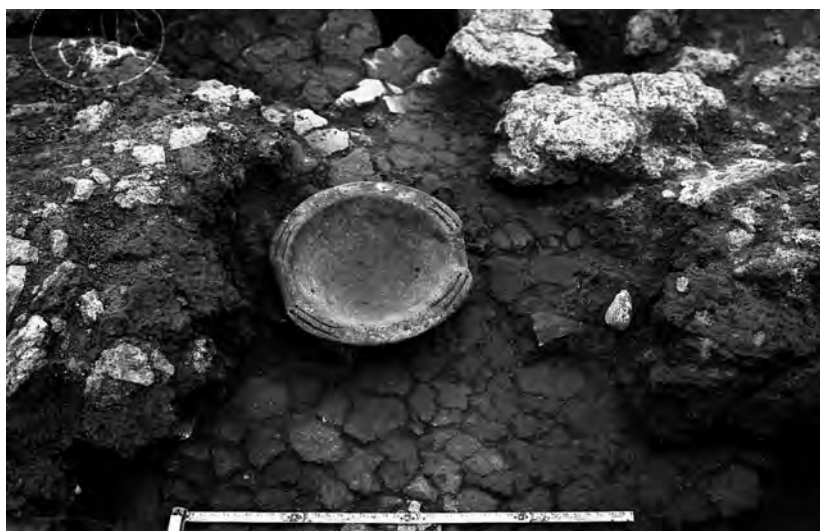
А

*Загальний вигляд
житла 3.*

Б

*Мисочка на ніжках,
виявлена на пічному
черені під завалом
обмазки.*

В

*Розвали посудин,
розчищені під завалом
обпаленої
обмазки із
відбитками
дерева.*

Рис. 1.54. Володимирівка, житло 3, розкопки трипільської експедиції 1940 р. Науковий архів Інституту археології НАН України.

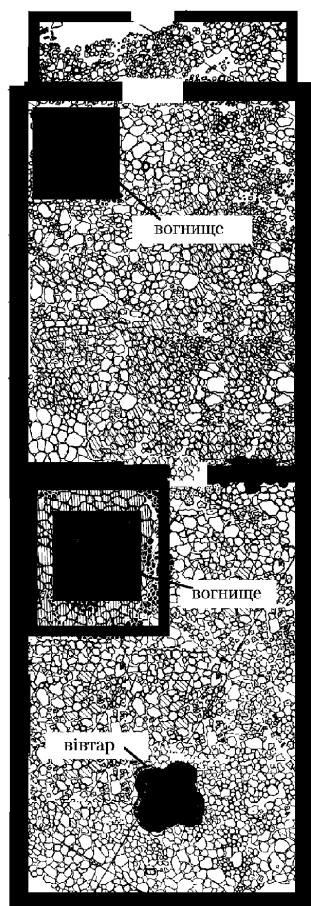

Рис. 1.55. Схематичний план та нова реконструкція житла 3 із Володимирівки.

У кожному приміщенні було по купольній печі. Як купольні печі було інтерпретовано позначені чорним кольором на плані ошлаковані ділянки обмазки. У північному приміщенні була глиняна вимостка розмірами 2 x 2 м та жертвник у вигляді хреста зі скругленими кряями. У південному приміщенні крім печі був такий самий жертвник. Біля жертвників та печей стояв посуд.

Проведений нами аналіз опублікованих рхеологічних даних дозволяє запропонувати інший варіант реконструкції житла 3 (рис. 1.55).

На нашу думку це була прямокутна в плані двоповерхова споруда із міжповерховим та горищним перекриттями. Про це свідчать два шари обмазки – нижній, потужний, з відбитками колотого дерева на звороті та прикипильні місцями до нього згори шар ошлакованої обмазки.

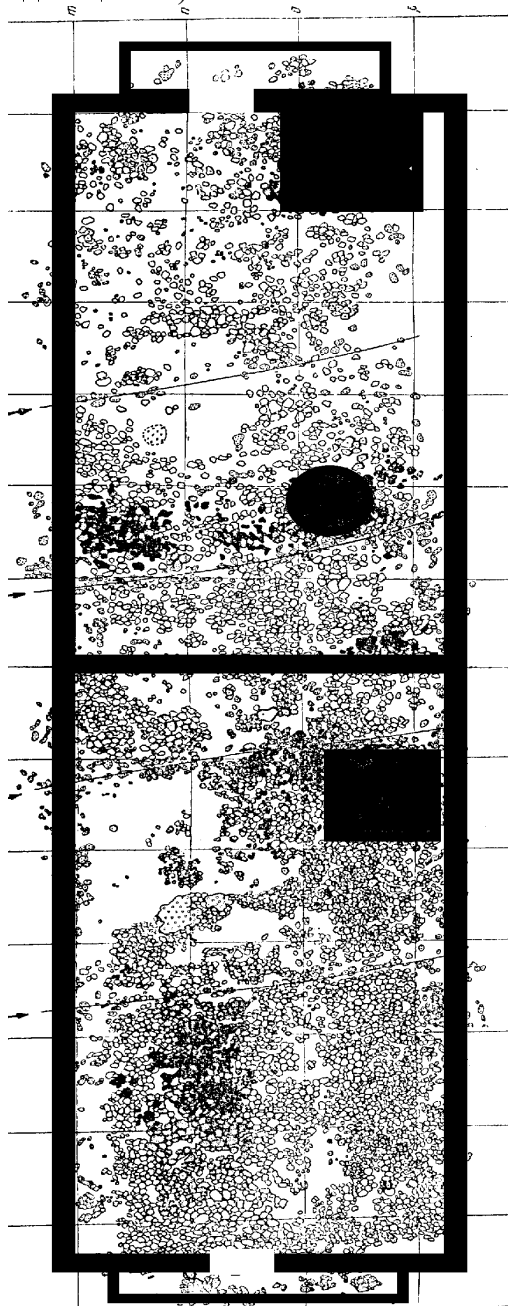
Стіни будинку були зроблено у вигляді каркасу з стовпів із верхньою та нижньою обв'язкою, проміжки між яким могли бути заповнені колотим деревом і обмазані глиною з обох сторін.

Вхід до житлових приміщень на рівні другого поверху, на нашу думку, мав бути був із Південно-Західного, короткого боку, де був ганок довжиною близько 1,5 м, шириною до метра, подібний до зображених на керамічних моделях жител.

Над ганком мав бути навіс, або ж над ним нависала частина покрівлі будинку. З цього ганку можна було потрапити в перше приміщення розмірами 4,5x6 м, у правому

куті якого біля входу знаходилося відкрите вогнище (або жертovníк ?). Далі була обмазана глиною перегородка, в якій було зроблено вхід до жилого приміщення (третя ділянка площадки).

У другому, північному приміщенні праворуч від входу було відкрите вогнище, влаштоване на вимостці з чистої глини. Навпроти короткої стіни (напевне, навпроти округлого вікна) знаходився хрестоподібний жертovníк. Перший поверх будови, презентований горизонтом під шаром обмазки, де знайдено розвали посудин, могли використовувати для господарчих потреб. Цей поверх мав земляну долівку. Така реконструкція житла 3 із Володимирівки знаходить підтвердження у результатах досліджень споруд на більш пізніх поселеннях трипільської культури в цьому районі, які проводилися в 70 – 90 – і роки ХХ ст. і про які йтиметься далі (житла з Майданецького).

Житло 2 з поселення Коломийщина II. Досліджувалося експедицією під керівництвом Т. С. Пассек в 1939 році¹⁸. Зберігся сильно зруйнований оранкою завал обпаленої глини довжиною 26-27 м та шириною 6-7 м.

Товщина завалу в середньому до 0,1 м, а у місцях багатшарових вимосток досягає 0,25 м.

На нижній стороні обмазки виявлено відбитки колотого дерева. Напрямок відбитків - поперек довгої вісі будівлі. Під завалом виявлено сліди 5 стовпових ям, розташованих попарно (рис.1.18).

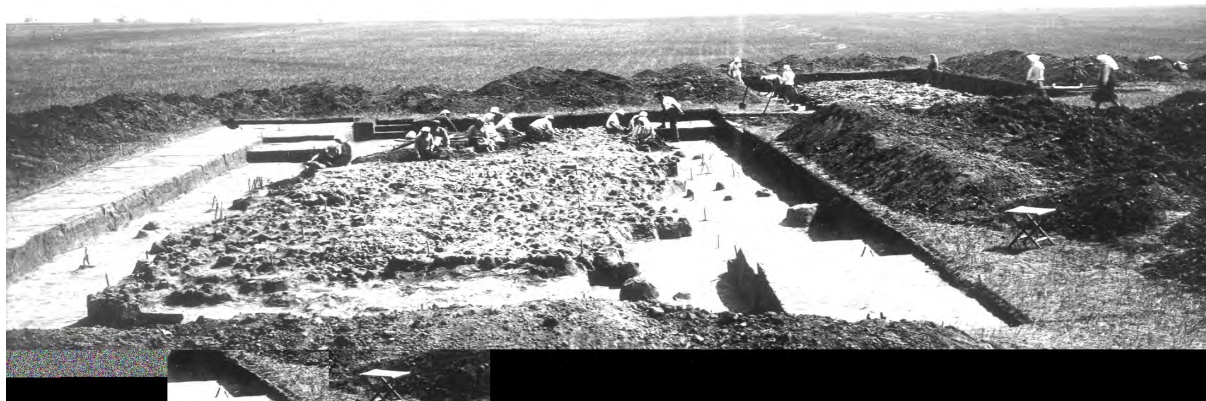
На кресленні видно, що з обох торців до основного масиву прилягають прямокутні в плані завали, приблизно на 2 - 2,5 м вужчі від нього, довжиною біля 1 м. Зліва від кожного з них на площі завалу, на відстані 0,5-1 м від краю позначено плитки прямокутних в плані черенів, споруджених із чистої глини розмірами біля 2 x 2 м. У цих місцях товщина завалу сягає 0,25 м. Згори вони перекриті ошлякованою обмазкою. Виявлено також фрагмент вимостки, пофарбованої в червоний колір.

Рис. 1.56. Реконструкція плану житла 2 з поселення Коломийщина – II.

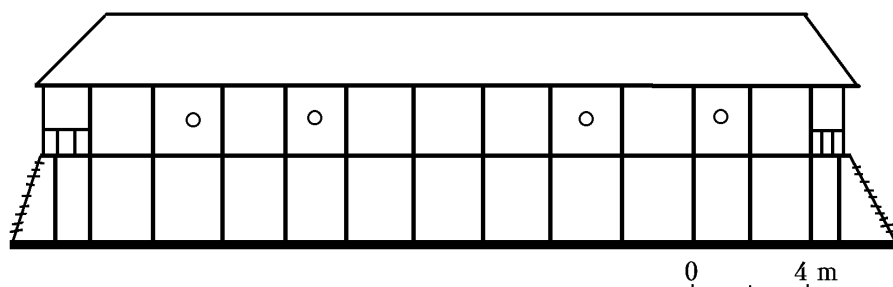
¹⁸ Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений... - с.56-78.

Реконструкція житла 2 з поселення Коломийщина II. Житло 2 з поселення Коломийщина II наземне, двоповерхове, з горищним перекриттям, прямокутне в плані, каркасно - стовпової конструкції загальною площею 150- 70 кв. м.. Всередині приміщення поділене перегородкою. В житлі на другому поверсі два приміщення, вхід до яких влаштовано з торців, через прибудовані “ганки”. Приміщення опалювалися відкритими вогнищами. В одному з приміщень можливо був вітвар округлий в плані. Долівка першого поверху - земляна, підлога другого поверху - обмазана глиною. Перед нами - двокамерна будівля, яку займали, можливо, дві споріднені родини.

Рис.1.57. Загальний вигляд житла 2 в процесі розкопок. Поселення Коломийщина II, дослідження трипільської експедиції. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Рис. 1.58. Реконструкція житла з входом із двох сторін з поселення Коломийщина II.

Запропонована реконструкція заснована на нових підходах до вивчення трипільського житлобудування і відрізняється від запропонованої Т. С. Пассек тим, що обпалені рештки трактуються як рештки міжповерхового та горищного перекриття.

Ошлаковані ділянки обмазки з відбитками дерева, на нашу думку, є не залишками печей, а рештками глиняної обмазки горючого перекриття.

Житло “И” з поселення Майданецьке було досліджено М. М. Шмаглієм та автором 1984 р. Житлово – господарчий комплекс знаходився у зовнішній еліптичній планувальній структурі, на самій околиці поселення, над балкою Широка Долина.

Рештки будови являли собою завал обпаленої глини складної конфігурації загальними розмірами 10,8 x 25,5 м, товщиною від 0,05 до 0,3 м (рис.1.59). На деяких ділянках завал складався з двох шарів обпаленої глини із рослинними домішками. Напрям відбитків колотого дерева, зафіксованих на зворотній стороні обмазки переважно поперек довгої вісі будови. Простежено за відбитками стики конструкцій, які перетиналися під прямим кутом. Місцями обидва шари глини ошлаковані та спеклися між собою в моноліт. Між рештками будівлі та під ними було виявлено значну кількість посуду (рис.1.62 – 1.63).

Розміри ділянки з двома шарами обмазки склали 5x15 м. Місцями збереглися фрагменти підлоги, вкриті тонким шаром чистої глини та пофарбовані в вишнево - червоний колір. На нижньому шарі обмазки розчищено деталі інтер'єра, виготовлені з глини. Вздовж довгої стіни йшла глиняна вимостка - лава. Довжина її біля 8 м, товщина 0,1 - 0,15 м, ширина 0,4 м (рис.1.63). Вона була споруджена на нижньому шарі обмазки із глини з домішками полови, ззовні покрита тонким - до 1 см товщиною шаром чистої глини та пофарбована в червоний колір (рис.1.61). Поруч з лавою розчищено рештки двох великих посудин-піфосів грушоподібної форми, виготовлених з тих же матеріалів, вкритих червоною фарбою і прикрашених ритим спіральним орнаментом. Крім піфосів на лаві стояли невеликі мальовані посудини (рис.1.63).

Навпроти лави, біля протилежної стіни розчищено рештки прямокутної в плані вимостки розмірами 2 x 2 м, товщиною біля 0,2 м, яка була зроблена з чистої глини (рис.1.63). На її поверхні збереглися рештки череня розмірами 1 x 1 м з слідами кількох ремонтів. Вимостка була влаштована на шарі обмазки з рослинними домішками, на яку перед тим навхрест поклали стебла очерету (збереглися відбитки на глині).

Рис.1.59. Майданецьке, загальний вигляд комплексу "И".

Рис. 1.60. Майданецьке, комплекс II. Ділянка підлоги жругого поверху, на якій збереглися сліди фарбованого покриття.

Рис. 1.61. Майданецьке, комплекс II. Фрагмент глиняної лави-подіуму на підлозі другого поверху.

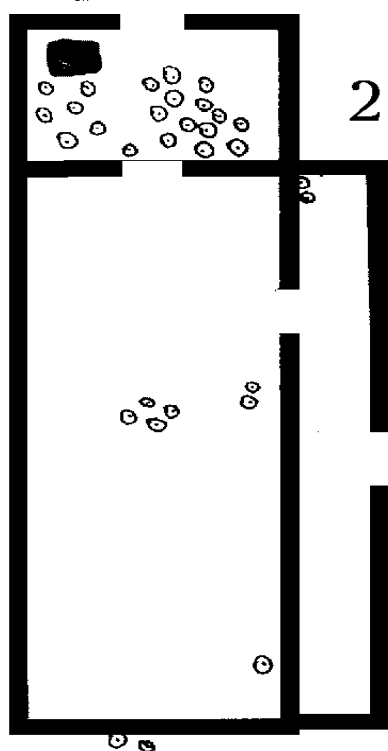
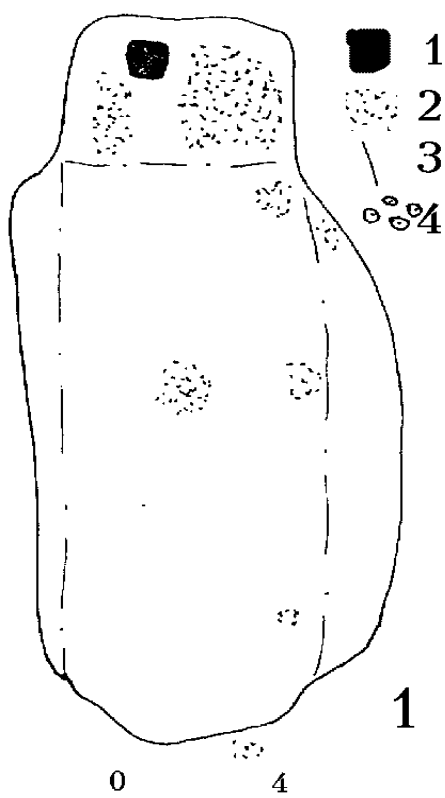

Рис. 1. 62. Майданець. 1 - план розкопаних рештук ; 2 - схематична реконструкція Умовні позначення: 1 - залишки вогнища; 2 - фрагменти кераміки; 3 - контури завалу обмазки; 4 - посуд, розставлений на підлозі житла. планування першого поверху комплексу "И".

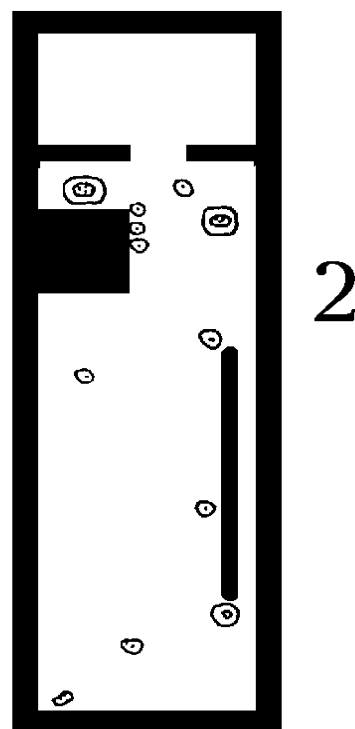
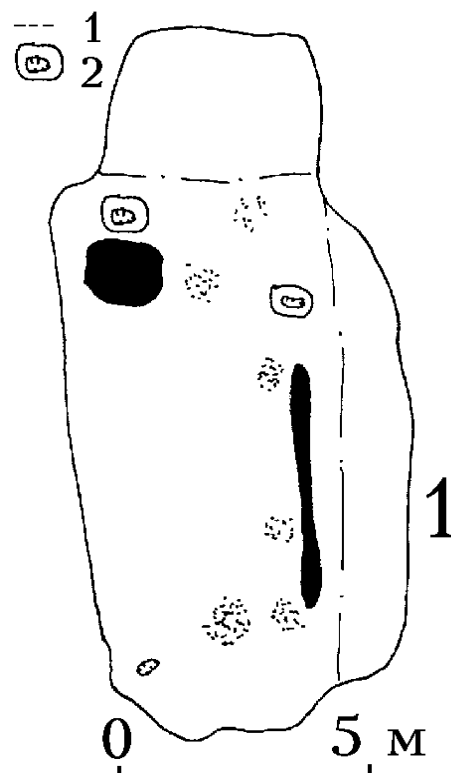
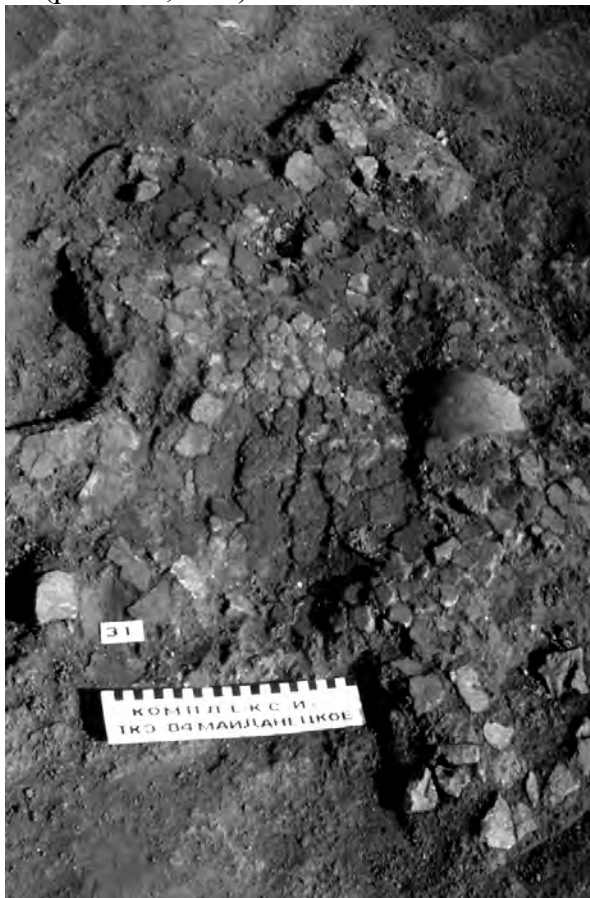

Рис. 1. 63. Комплекс "И" на рівні другого поверху: 1 - план розкопаних залишків житла; 2 - схематична реконструкція приміщень на рівні другого поверху. Умовні позначення: 1 - контури завалу обмазки підлоги кімнати 2 - го поверху; 2 - корита із зернотерками. Решта позначень див. рис. 1.62.

Поруч із лавою та прямокутною вимостою виявлено рештки двох корит, прямокутних в плані із заокругленими кутами, виготовлених з глини із рослинними домішками. Їх розміри - 0,8x1 м та 0,9x1 м. Висота бортиків - 10-15 см, товщина - 5-8 см. Корита джгутами з глини були прикріплені до підлоги. Корита фарбували у червоний колір. В корита були вмазані гранітні зернотерки, на одній з яких зберігся верхній камінь (рис.1.63; 1.65).

Рис.1.64. Майданецьке, комплекс І. Залишки череня вогнища на земляній підлозі.

На центральній ділянці відбитки дерева йшли поперек довгої вісі споруди. З правого боку до цього масиву обмазки розчищено ділянку розмірами 2,5x12 м, яка йшла вздовж довгого боку завалу. Тут відбитки колотого дерева розташовувалися вздовж довгої вісі будівлі, і лише кілька - поперек з певним інтервалом. Третя ділянка продовжувала основний масив, її розміри 4,5x6 м. Тут виявлено уламки обмазки із відбитками дерева на звороті, які були орієнтовані поперек довгої вісі, лежали менш компактною масою. Під нижнім шаром обмазки на земляній долівці було виявлено кілька десятків розвалів різних посудин (рис.1.66-1.67). Понад 30 з них було сконцентровано на площі під третьою ділянкою обмазки (рис.1.62). у цьому ж місці розчищено черінь відкритого вогнища із глини, намазаної безпосередньо на землю, розмірами 0. 8 x 1. 1 м товщиною 0. 09 м, нанесений у три прийоми (рис.1.64) під час ремонтів.

На вимостці розчищено розвал мальованої кратероподібної посудини. Крім посуду на земляній долівці виявлено уламки кількох антропоморфних та зооморфних статуєток, кілька відщепів та знарядь праці з кременю, зламану мотику з каменю. Під завалом товщина слабогумусованого культурного шару, насиченого дрібними уламками посуду та уламками кісток тварин складала до 0,2 м. За межами завалу такого шару не було виявлено.

Реконструкція житла “І” з поселення Майданецьке. Отримані данні дають змогу реконструювати комплекс “І” як двоповерхову наземну будівлю з горищем, щовсередині була поділена на кілька приміщень (рис. 1.62-1; 1.63 - 2; 1.68). На рівні першого поверху можна реконструювати до трьох приміщень та навіс із однієї із сторін Серед них основне, у центрі, розмірами 5x15 м. До нього примикало приміщення 4,5x6 м, де знайдено посуд та відкрите вогнище. Третє приміщення - розмірами 2,5x9 м влаштовано вздовж довгої сторони будови. З притилежного боку міг бути влаштований навіс шириною до 1 м. Загальна площа приміщень першого поверху таким чином могла складати біля 124 кв. м. (рис. 1.62 – 2) Цей поверх мав господарське призначення.

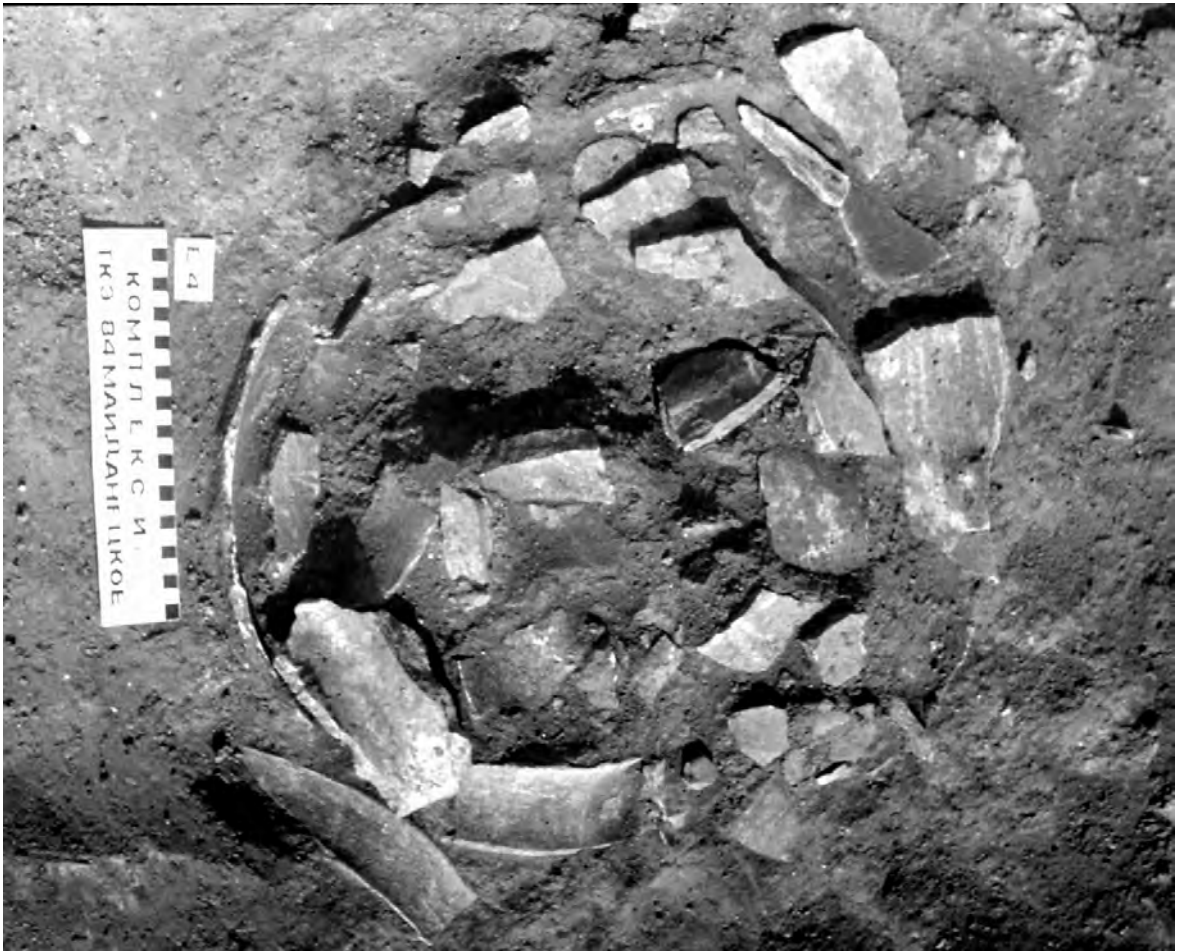

А

Б

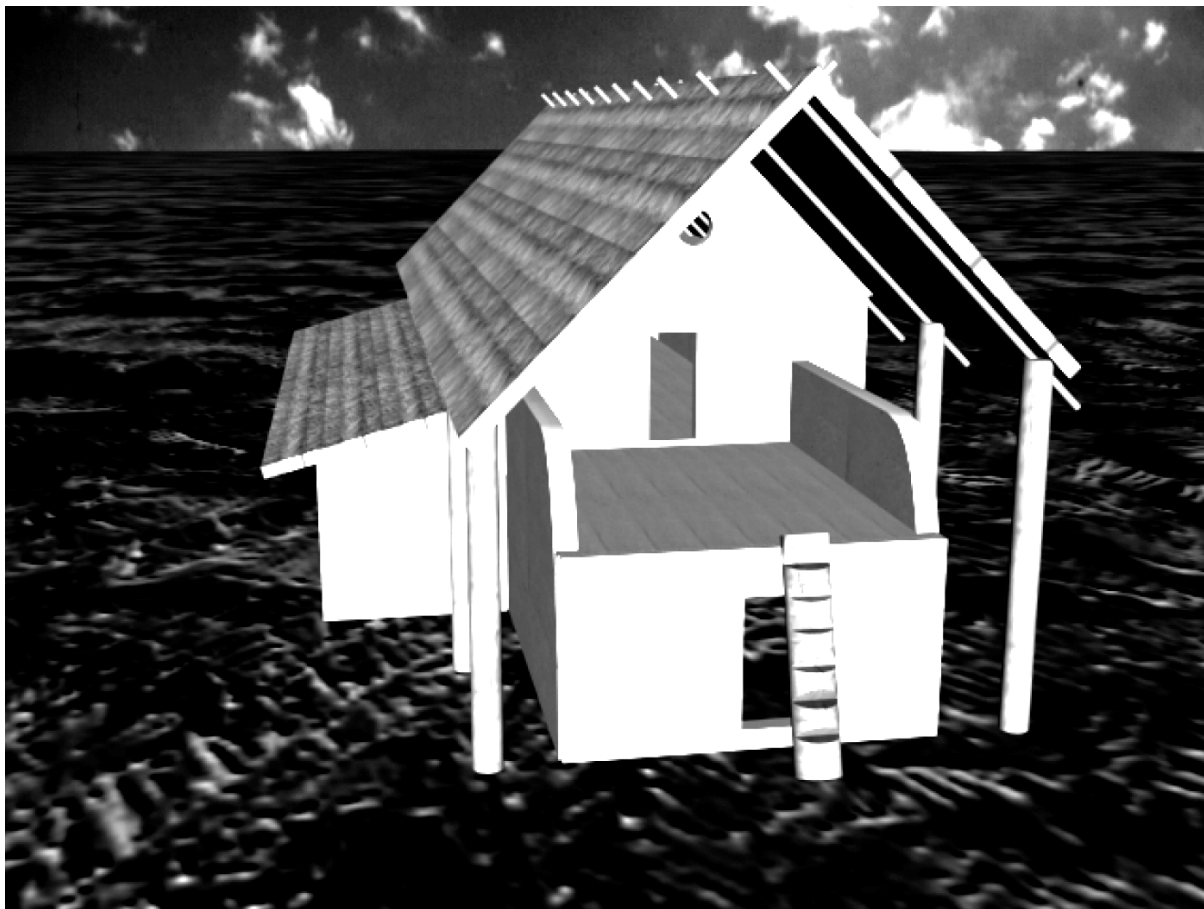
Рис. 1.65. Майданецьке, комплекс І. А- зернотерка, верхній та нижній камені; Б - залишки глиняного корита, в якому вона була встановлена

Рис. 1.66. Майданецьке, комплекс И. Розвал кратероподібної посудини на земляній підлозі, під завалом перекриття після розчистки.

Рис. 1.67. Майданецьке, комплекс И. Розвали посудин на земляній підлозі, виявлені після розборки завалу міжповерхового перекриття.

Рис. 1. 68. Реконструкція житлово – господарчого комплексу “И” з поселення Майданецьке за даними археологічних досліджень.

На другому поверсі було два приміщення - головне, розмірами 5x15 м та менше, розмірами 4,5x6 м (рис.1.63 – 2). В головному приміщенні був “класичний” трипільський інтер’єр: лава з піфосами, корита з зернотерками, вогнище під стіною. Підлога була вкрита шаром тиньку і пофарбована, як і решта поверхонь, в червоний колір. Приміщення мало горищне перекриття, згори обмазане шаром глини із домішкою полову. Друге приміщення, через яке було влаштовано вхід, не мало горищного перекриття і могло правити за сіни та комору для припасів, можливо тут був також “ганок”. Площа приміщень другого поверху могла складати біля 100 м².

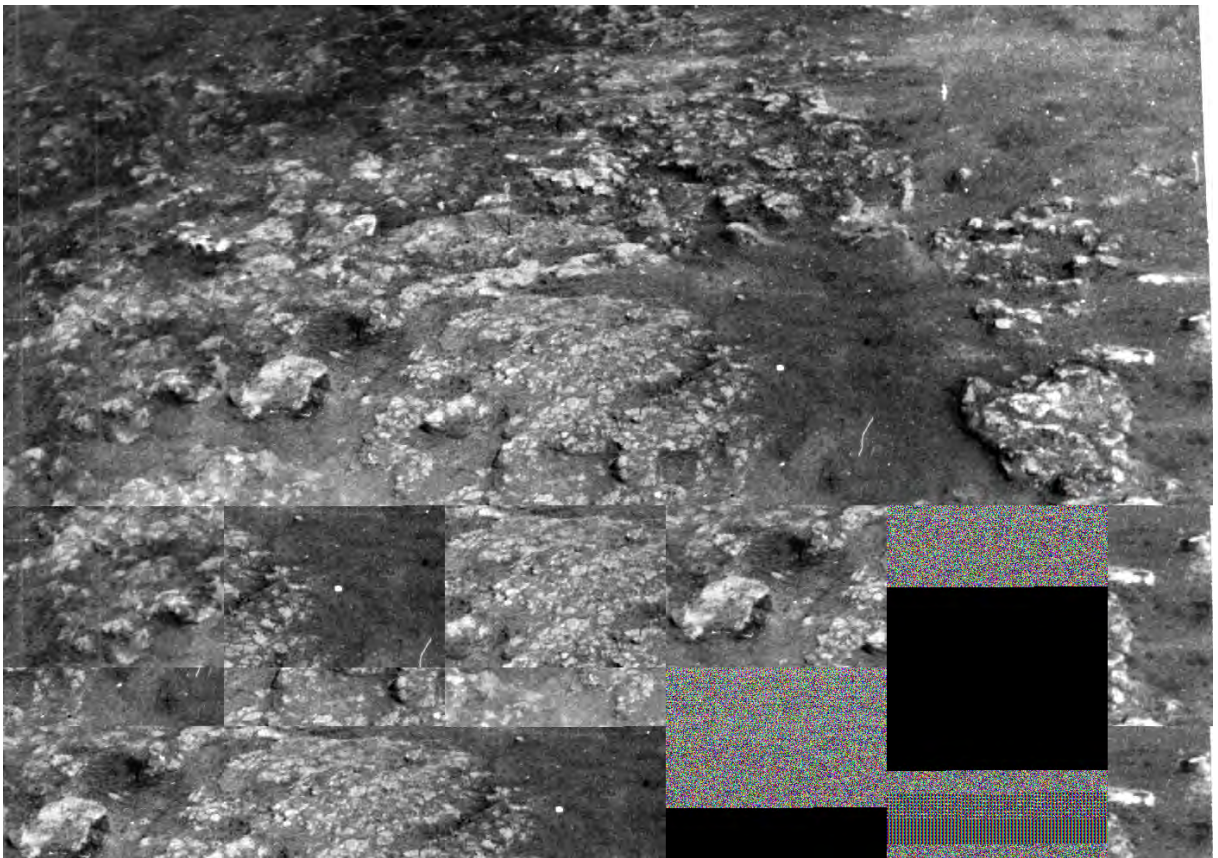
Виходячи з наявності обмазки на перекритті довгого приміщення та решток обмазки за межами основного масиву з протилежної сторони, можна припустити, що крокви було влаштовано у два пояси, і під стінами завдяки “ламаному” даху утворилися додаткові приміщення, відділені від основної кімнати, приміщення, напевне відділені від основної кімнати, яка єдина на другому поверсі мала горищне перекриття, обмазане глиною.

Загальна площа комплексу “И” могла складати біля 224 м², в тому числі житлова - 75 м², решта мала господарсько - побутове призначення. Це дозволяло не витратити час і місце на спорудження додаткових допоміжних споруд, влаштувавши їх зручно, під одним дахом. Реконструйований комплекс міг належати окремії, можливо - заможній по тим часам сім’ї (рис. 1.68).

Рис.1.69. Вид на рештки житла 1 - залягання шару обпаленої глиняної обмазки з відбитками дерева. . Поселення Хомине, розкопки 1994 р.

Рис.1.70. Рештки печі серед залишків житла 1. Поселення Хомине, розкопки 1994 р.

Житло 1 з поселення Хомине

досліджувалось автором в 1994 р. Його залишки являли собою завал обпаленої глини прямокутної форми (рис.1.69; 1.71), розмірами біля 6х14 м; товщина шару обмазки від 4-5 до 10-12 см. Обмазка переважно із домішками полови у масі, трапляються ділянки із чистої глини, без домішок. Глина сильно обпалена, колір - цегляний, місцями - жовтий. На фрагментах обмазки виявлено відбитки конструкцій із колотого дерева. Напрям відбитків - поперек довгої вісі будівлі. Біля торця завалу виявлено скупчення плитчастої обмазки в оточенні звичайної, з домішкою полови, - можливо, рештки якоїсь вимостки. Збереглася також частина вимостки з плитчастої обмазки розмірами 0,7х0,8м. Вона жовто-коричньового кольору, складалася з уламків розмірами 3х2, 2х2 см при товщині 2-2,5 см. Поруч розчищено частину глиняної конструкції, яка оточувала вимостку (рис.1.70). Її товщина 8-12м, виготовлена з глини із домішкою полови. Збереглася на протязі біля 70см на висоту 2-3 см над рівнем плитчастої обмазки. При розборці глиняної вимостки було встановлено, що вона тричі ре-монтувалася шляхом нанесення нового шару чистої глини товщиною 2-2,5 см. Крім того у середньому шарі обмазки виявлено п'ять невеликих фрагментів стінок посудин. Обидві вимостки було споруджено на землі.

При розборці глиняної вимостки було встановлено, що вона тричі ремонтувалася шляхом нанесення нового шару чистої глини товщиною 2-2,5 см. Крім того у середньому шарі обмазки виявлено п'ять невеликих фрагментів стінок посудин. Обидві вимостки було споруджено на землі.

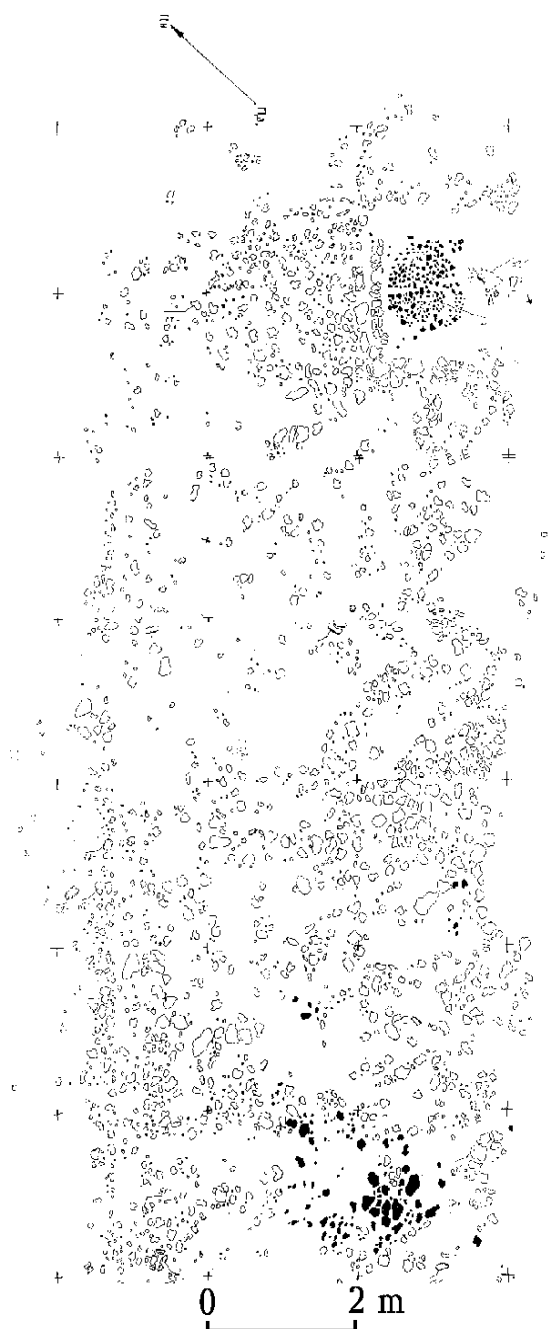

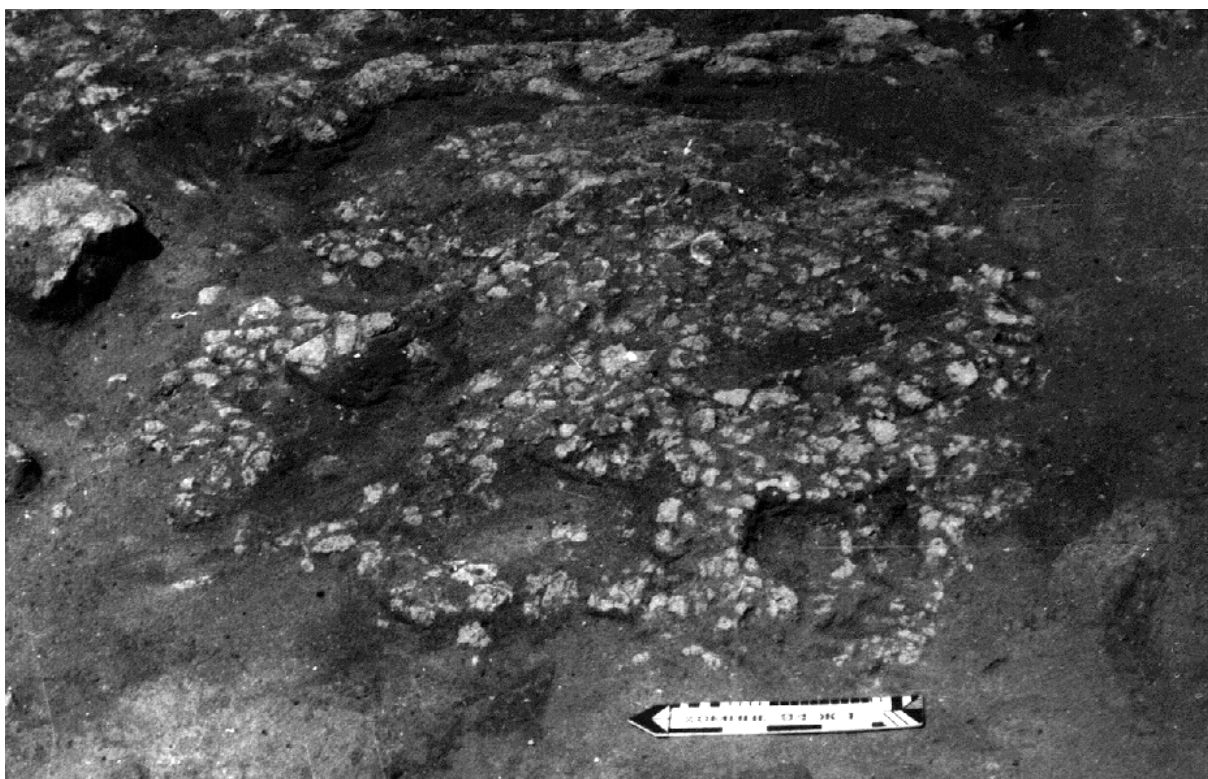
Рис. 1. 71. План залишків трипільського житла з поселення Хомине.

Поруч із описаною вимосткою, біля краю залишків житла було знайдено скупчення кісток тварин та стулок черепашок *Unio* розмірами 30x30 x 15 см, овальне в плані. Поруч з ним - фрагменти від двох мисок, каміний товкач. Описане скупчення знайдено на одному рівні з вимосткою - відкритим вогнищем і, можливо, складало з ним один комплекс. При прокопці ґрунту над купкою кісток та черепашок було знайдено фрагмент ніжки антропоморфної статуетки, яка також може бути пов'язана з цим комплексом. Серед обмазки та під нею знайдено розвали та фрагменти посудин, знаряддя праці з каменю та кременю, фрагменти антропоморфної пластики (рис.1.72). Слід відзначити, що не знайдено жодного більш - менш цілого розвалу посуду.

Рис.1.72. Розвал донної частини посудини під завалом обмазки. Житло 1, Хомине.

Від кількох посудин виявлено лише донні частини, при цьому зверху вони були перекриті не пошкодженим шаром обмазки. Крім кераміки було знайдено значну кількість виробів із каменю - переважно під шаром обмазки - камені від зернотерок, товкачі.

Рис.1.73. Залишки вогнища на земляній підлозі житла 1 з поселення Хомине. Розкопки 1994 року.

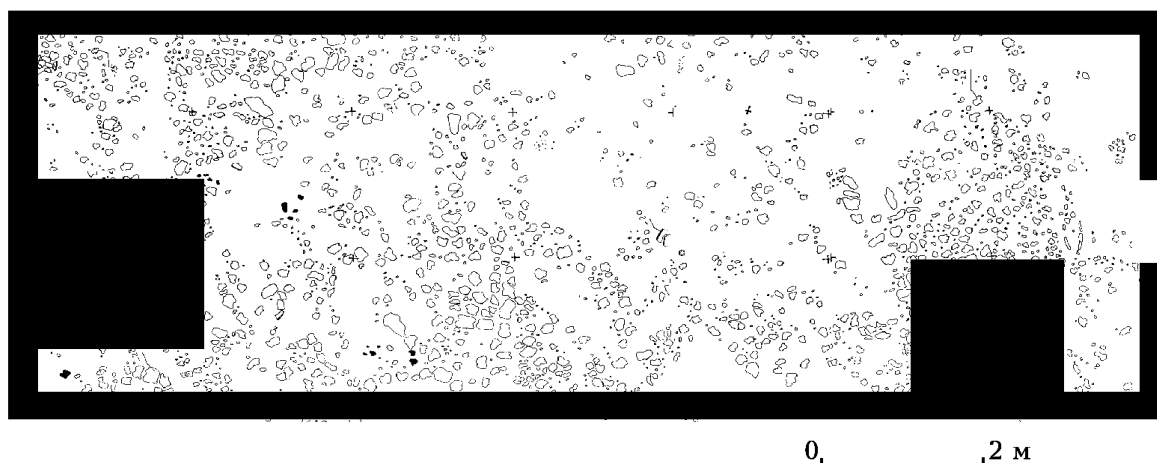

Рис. 1. 74. Реконструкція плану житла 1 з поселення Хомине.

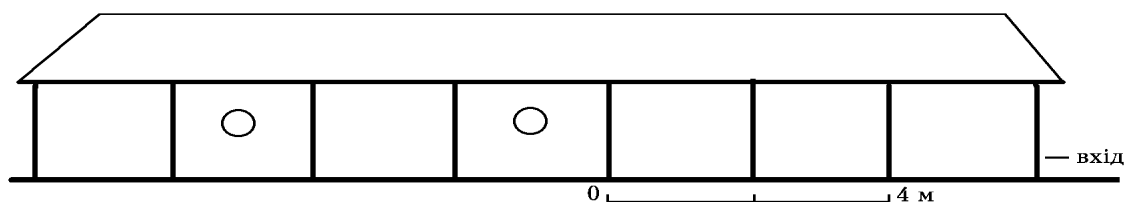

Рис. 1. 75. Схематична реконструкція одноповерхового житла 1 з поселення Хомине.

Реконструкція житла 1 з поселення Хомине. Виходячи з характеру залягання будівельних решток та інших знахідок можна запропонувати наступні план та реконструкцію житла 1 (рис. 1.74–1.75). Досліджений під час розкопок завал із обпаленої глини являє собою залишки дерев'яного перекриття горища, обмазаного глиною.

Житлове приміщення площею біля 84 м² опалювалося відкритим вогнищем (можливо - двома) мало земляну підлогу, на якій було розставлено посуд, лежали зернотерки та інші необхідні у господарстві речі. Житло згоріло внаслідок пожежі. Виходячи з того, що у приміщенні не було цінних речей, усе було винесене задалегідь. Замість цілих посудин залишено лише їх частини - верх або денця, розбиту антропоморфну пластику, кам'яні знаряддя. Біля вогнища можливо було складено купку черепашок та шматки м'яса. Таке житло могло належати окремій сім'ї.

СВЯТИЛИЩА ТА ГРОМАДСЬКІ БУДІВЛІ

Комплекс "М" з поселення Майданецьке. Досліджений М. М. Шмаглієм та автором 1985 р. Рештки будівлі являли собою прямокутний в плані завал розмірами 7 x 24 м, що складався в основному з одного шару обпаленої глини із домішками полови в масі (рис. 1.77). Споруда по довгій вісі була орієнтована до центру поселення. Можна виділити дві ділянки за характером нашарувань. Перша знаходилася у північно-східній частині і мала розміри 7x9 м. Вона складалася з монолітного колися шару обмазки товщиною 0,2 м, який розколовся на "плити" розмірами біля 0,3 x 0,4 м. На нижньому боці обмазки зафіксовано відбитки стволів дерев, вкритих корою, діаметром 0,15-0,2 м.

Шар обмазки з домішками полови було нанесено зверху на накат з дерева у кілька прийомів. Товщина прошарків глини від 5 до 8 см, вони легко відділяються один від одного, маючи на звороті відбиток поверхні попереднього шару.

На верхній шар глини було нанесено шар чистої глини товщиною 3-5 мм і пофарбовано в червоний колір. Підлога кілька разів ремонтувалася. У цій частині знайдено рештки череня від вогнища, виготовленого із чистої глини та кілька розвалів мальованих посудин.

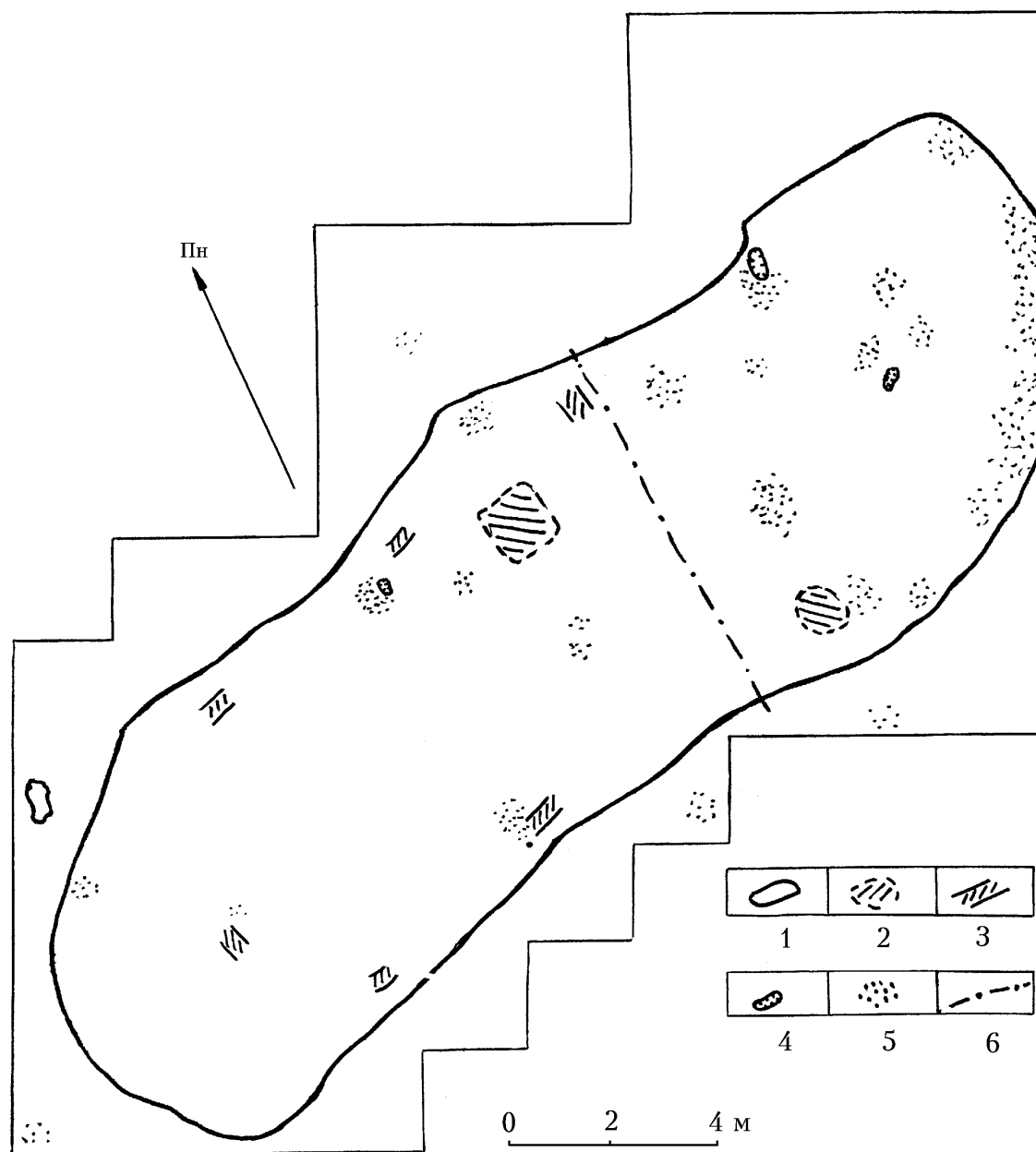

Рис. 1. 76. Майданець, план залишків комплексу «М» (розкопки М.М. Шмаглія та М.Ю. Відейка). Умовні позначення: 1 – контури завалу обмазки; 2 – рештки вимосток вогнища; 3 – залишки лави – подіуму вздовж стін; 4 – зернотерки; 5 – розвали посудин; 6 – межа між залом та приміщенням із червоною підлогою.

А

*Відбитки дерева -
кругляку із
конструкції
міжповерхового
перекриття будівлі*

Б

*Багатошарова
підмазка
міжповерхового
перекриття та
фрагмент
посудини під
завалом обпаленої
обмазки*

В

*Фрагмент решток
глиняної лави -
подіуму на підлозі
другого поверху
будівлі.*

Рис. 1.77. Майданецьке, комплекс "М", ділянки завалуобмазки.

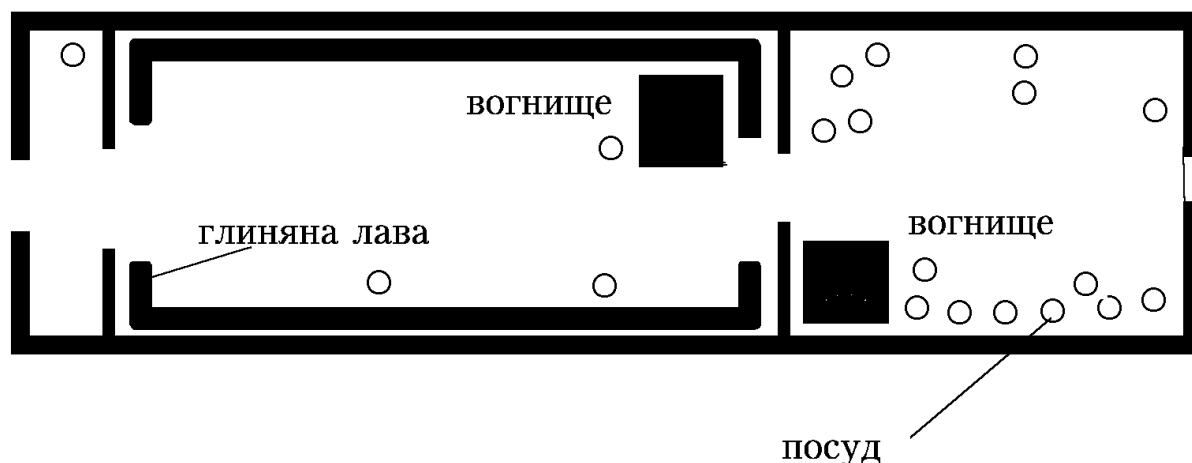

Рис. 1. 78. Майданецьке. Схематичний план комплексу «М» за даними археологічних досліджень.

Друга ділянка, яка знаходилася у південно-західній частині завалу мала розміри 7х15 м. Тут залягання обмазки складалося з дрібних грудок глини із домішкою полови товщиною 5-10 см. На них зафіксовано відбитки переважно колотого дерева, орієнтовані поперек довгої вісі споруди. На цій ділянці знайдено рештки вимостки з чистої глини, яка була влаштована для відкритого вогнища. Уздовж країв ділянки, на віддалі біля 1 м від них, по всьому периметру зафіксовано рештки глиняної лави товщиною 0,1 м та шириною 0,3 - 0,4 м. Вона була зроблена з глини без домішок і пофарбована в червоний колір.

Під нижнім шаром обмазки в північно - східній частині залягання на земляній долівці виявлено розвали двадцяти мальованих посудин та кухонного горщика.

Рис. 1. 79. Майданецьке, реконструкція входу до комплексу «М».

Реконструкція комплексу «М» (рис. 1.78-1.80). Вивчення результатів археологічних досліджень дає змогу запропонувати реконструкцію будівлі як двоповерхової, можливо, з горищним перекриттям. Загальні розміри 7х24 м. Площа двох поверхів складала близько 336 м². Другий поверх мав два приміщення: менше, розмірами 7 х 9 м та більше - 7 х 15 м. (рис. 1.78) У меншому, площею біля 63 м². була гарна підлога, пофарбована в червоний колір, на ній було відкрите вогнище, стояли мальовані посудини. Більше приміщення, площею у 105 м², мало звичайну глиняну підлогу та влаштовану по периметру вздовж стін глиняну лаву, пофарбовану в червоний колір (рис.1.80). Воно опалювалося відкритим вогнищем. Вхід до нього мав бути з торця будівлі, спрямованого до центру поселення.

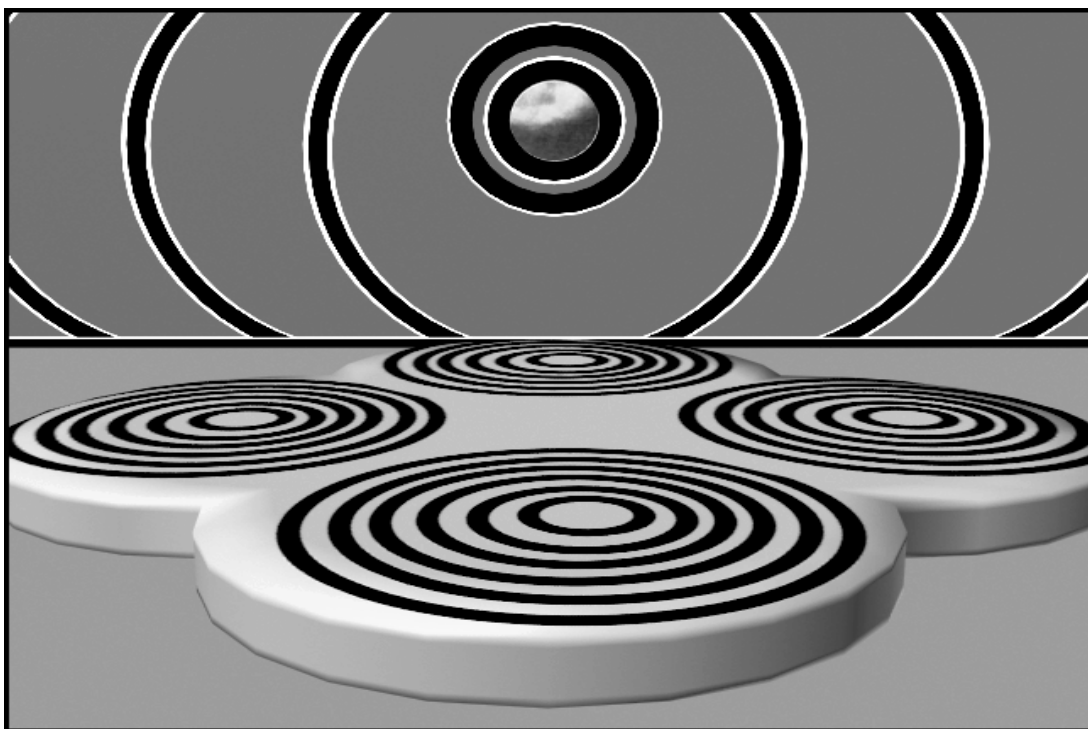
Перший поверх, можливо, займав одне приміщення площею біля 168 кв. м, у частині якого зберігався мальований посуд.

Незвичайність інтер'єру комплексу «М» - масивна фарбована підлога, кімната з глиняними лавами по периметру, значна площа приміщень, дозволяють припустити, що це громадська будівля. Велика кімната з лавами вздовж стін могла бути місцем для

зібрань громади, адже на лаві загальною довжиною близько 38 м могло розміститися від 60 до 70 осіб. Менше приміщення з червоною підлогою могло бути святилищем для цієї групи мешканців поселення. Слід зазначити, що найбільші будівлі Майданецького досягають, за даними магнітної зйомки, площі понад 1000 м², тобто не поступаються за величиною громадським спорудам доби енеоліту в Месопотамії.

Рис. 1. 80. Реконструкція зали для зібрань у комплексі «М». В оформленні використано мотиви розпису трипільської кераміки та моделей жител.

Рис. 1. 81. Реконструкція інтер'єру з віттарем із урахуванням даних археологічних досліджень та мотивів розпису моделей жител.

1. 4. ПОСЕЛЕННЯ ПІЗНЬОГО ПЕРІОДУ (3400 - 2750 рр. до н. е)

ЛАНДШАФТНО - ТОПОГРАФІЧНІ УМОВИ РОЗТАШУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ТА ЇХ ПЛАНУВАННЯ

У пізньому періоді зберігається традиція розташування поселень у різноманітних ландшафтно - топографічних умовах, залежно від їх призначення. Поселення цього часу будували у важкодоступних місцях - на мисах плато, порізаних ярами, пагорбах, у заплаві річок та на схилах балок. Як і раніше, існували стаціонарні поселення з "площадками". На Черкащині до кінця періоду відомі поодинокі поселення - гіганти. Однак більшість із відомих поселень невелика за розмірами і налічувала від 5 до 30 - 40 споруд.

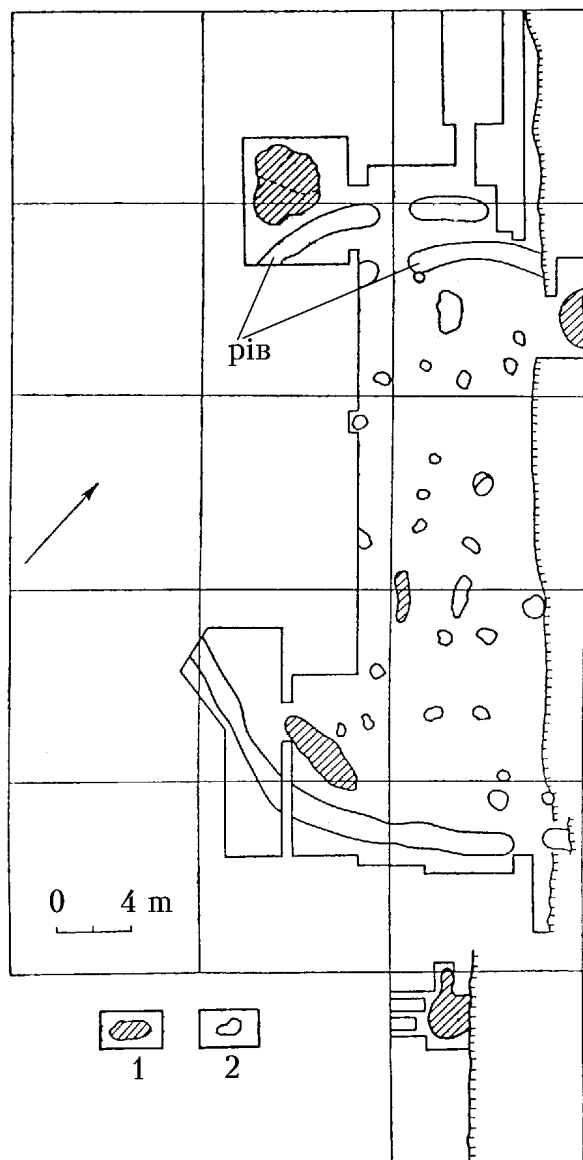

Рис. 1. 82. Укріплення трипільського поселення Казаровичі на Дніпрі (за В. Круцом).
Умовні позначення: 1 – залишки жител; 2 – господарчі ями.

На найпізніших етапах Трипілья (у Молдові, Подністров'ї, на Поділлі) з'являються поселення, розташовані на високих мисах та останцях, укріплені ровами та валами (Бринзень - Циганка, Жванець - Щовб, Паволоч., Поливанів Яр - III та інші). Поселення в Жванці, досліджене Т.Г. Мовшею, було укріплене ровом та валом, обкладеним камінням. Поселення Костешти - IV захищала потрійна лінія укріплень з ровів та валів. Ширина валів, що збереглися на висоту до 1. 6 м складає 6 метрів. Ширина ровів у верхній частині досягала 5 м, а глибина - 2. 4м. Тобто навіть сьогодні віддає до вершини валу з дна рову сягає 4м, а в давнину вона мала бути більшою. По гребеню валу, напевне, йшов палисад, отож фортеця виглядала цілком солідно. Такі городища прикривали цілі річкові долини, слугували притулком для жителів навколишніх селищ у разі небезпеки.

Слід згадати пізньотрипільське поселення біля с. Казаровичі на Дніпрі, де розкопано рови діаметром близько 70 м, які оточували поселення, розташоване на березі Дніпра (рис. 1.82). Укріплення захищали лише центральну частину селища. За часів пізнього Трипілья подібні укріплення відомі на території Польщі, Словаччині у різних археологічних культурах.

Пізній період став часом поступового зникнення рис, типових для Трипілья, як під впливами сусідніх культур, так внаслідок загального економічного занепаду. На всій території поширення Трипільської культури наземні одно - і двоповерхові житла по-

ступово замінюються напівземлянками та наземними житлами, які зводили з дерева, не використовуючи глину для обмазування перекриттів.

Для цього періоду кількість досліджених жител становить біля 250. Вони відносяться до різних локальних типів, які в різній мірі зберігали традиції трипільського житлобудування попередніх періодів.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИТЕЛ, ГОСПОДАРСЬКИХ І РЕМІСНИЧИХ БУДІВЕЛЬ

Наземні будинки, від яких залишилися рештки типу “точків” мають ті ж характеристики, що і для середнього періоду, тому ми не будемо тут їх повторювати. Вживалися в цій галузі ті ж самі будівельні матеріали та конструкції, що і раніше - глина, дерево, очерет. Поширення землянок та напівземлянок, які споруджувалися майже без застосування глини, з деревини, надало трипільським житлам рис, які мають паралелі у житлобудуванні бронзового віку. Ми зупинимося лише на традиційних трипільських житлах та укріпленнях цього періоду.

СПОРУДИ З ПОСЕЛЕНЬ ПІЗЬНОГО ПЕРІОДУ ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Житла 2 - 4 з поселення Косенівка. Поселення - гігант площею біля 120 га досліджувалося під керівництвом Т. Г. Мовші в 1984 - 1988 роках. Характерні риси місцевого житлобудування було розглянуто Г. М. Бузян та О. О. Якубенко, дані наведені нижче взято з їх публікації¹⁹.

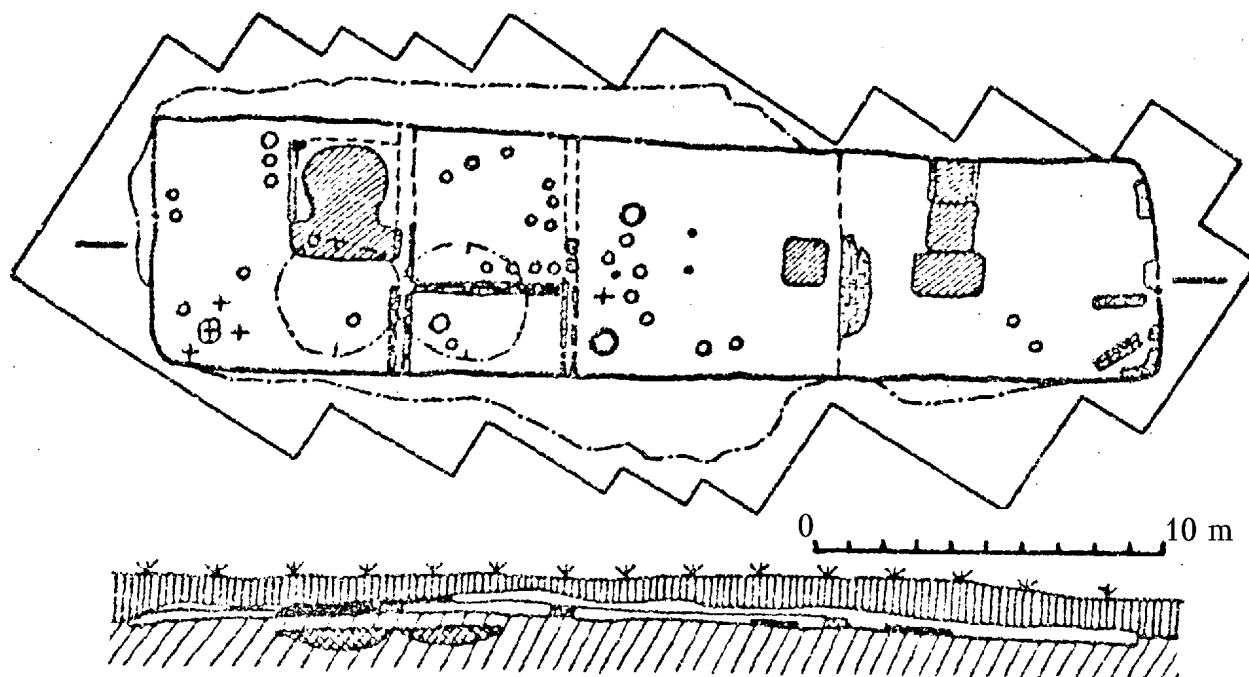

Рис. 1. 83. Поселення Косенівка. План комплексу з жител 2 – 4 на рівні на рівні підлоги першого поверху та розріз решток будівель (за Г. Бузян та О. Якубенко).

Залишки жител № 2 № 4 являли собою витягнутий, прямокутний в плані завал обпаленої глини довжиною біля 29 м і шириною 6 - 8 м. По довгій вісі він був

¹⁹ Бузян Г.Н., Якубенко Е.А. Характерные черты домостроительства Косеновской локальной группы // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. – Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. – С. 58–64: ил.

орієнтований по лінії ПнСх - ПдЗх. Зафіксовано два шари завала: верхній, площею близько 215 м², та нижній - 175 м². Товщина залягання складала 0,5-0,6 м. Рештки жител торцями примикали одне до одного (рис. 1. 83-1.84).

Масив житла 2 мав розміри 20,4 x 6 - 8 м і площу 123 кв. м. Зверху йшли 1 - 2 шари слабо випалених грудок глини. З нижнього боку вони мали відбитки колотого дерева. Простежено систему перев'язки. Під ним був горизонт з дрібних плиткоподібних уламків товщиною 1 - 2 см, із глини без домішок. Нижче йшов горизонт обмазки з половиною в масі та відбитками плах з нижнього боку. На плитчастому шарі біля країв простежено глиняні черені з 6 - 9 шарів чистої глини, загальною товщиною до 15 см. Виявлено також вимостку з бортиком, на якій лежало 16 конічних важків з глини - до вертикального ткацького верстата.

По периметру завалу виявлено ямки від стовпчиків діаметром 0,1-0,12 см, заповнені вугіллям. Під завалом виявлено основи поперечних стін - ямки від стовпів та глиняні блоки шириною до 0,25 м. На долівці розчищено три ямки від стовпів. Долівка складалася з 1-3 шарів глини, намазаної на землю. На долівці виявлено також розвали прямокутних в плані двох печей. Розміри більшої 2,8x2,4 м. Вона мала тришаровий черень із чистої глини. Збереглися рештки стін, виліплених стрічковим способом. На підлозі під завалом виявлено розвали посудин та зернотерки.

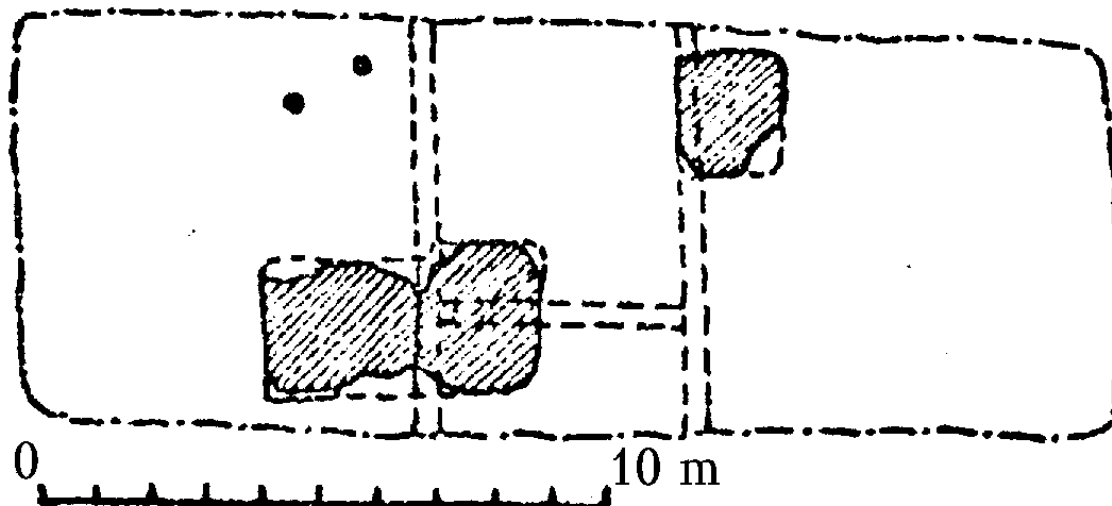

Рис. 1. 84. Поселення Косенівка. План комплексу з жител 2 – 4 на рівні на рівні другого поверху (за Г. Бузян та О. Якубенко).

Житло 4 прилягало до житла 2 з торця. Його рештки мали розміри 8,6x6 м, площу 123 м² і значно меншу товщину нашарувань. Уздовж країв простежено обмазку стін з відбитками плах, жердин та стовпів. На обмазці збереглися сліди тиньку з червонуватою фарбою. Виявлено обмазку кута будівлі. Виявлено рештки глиняного карниза дверей шириною 0,9 м. Зберігся відбиток від вертикального стовпчика, до якого кріпилося полотно дверей. Збереглися обвуглені рештки порогу.

Виявлено рештки глиняного череня печі та прилеглої вимостки з бортиком, фрагменти підлоги, обмазаної шаром глини без домішок.

Реконструкція жител 2 - 4 з поселення Косенівка (рис. 1.85). Перед нами - прибудовані одна до другої споруди, одна з яких - двоповерхова з горищним перекриттям (житло 2) та одноповерхова з горищним перекриттям (житло 4). При влаштуванні міжповерхового перекриття плахи клали кінцями на поздовжні стіни, у прольоті вони спиралися на дерево, покладене кінцями на поперечні стіни. Товщина зовнішніх стін каркасної конструкції могла складати до 30 см, з огляду на розташування ямок від стовпчиків.

У житлі 4 на першому поверсі було три приміщення, два з них опалювалися печами. Стіни перегородок на каркасі з дерева, принаймні частково їх було закладено глиняними блоками. Долівка була підмазана глиною. На підлозі стояв посуд, лежали зернотерки. Перекриття другого поверху спиралося на поздовжні конструкції з дерева, які підтримувалися стінами перегородок та окремими стовпами. На другому поверсі було одне велике приміщення, яке опалювалося піччю. Піч розміщувалася в місці перетину несучих конструкцій. Тут була вимостка, над якою стояв вертикальний ткацький верстат.

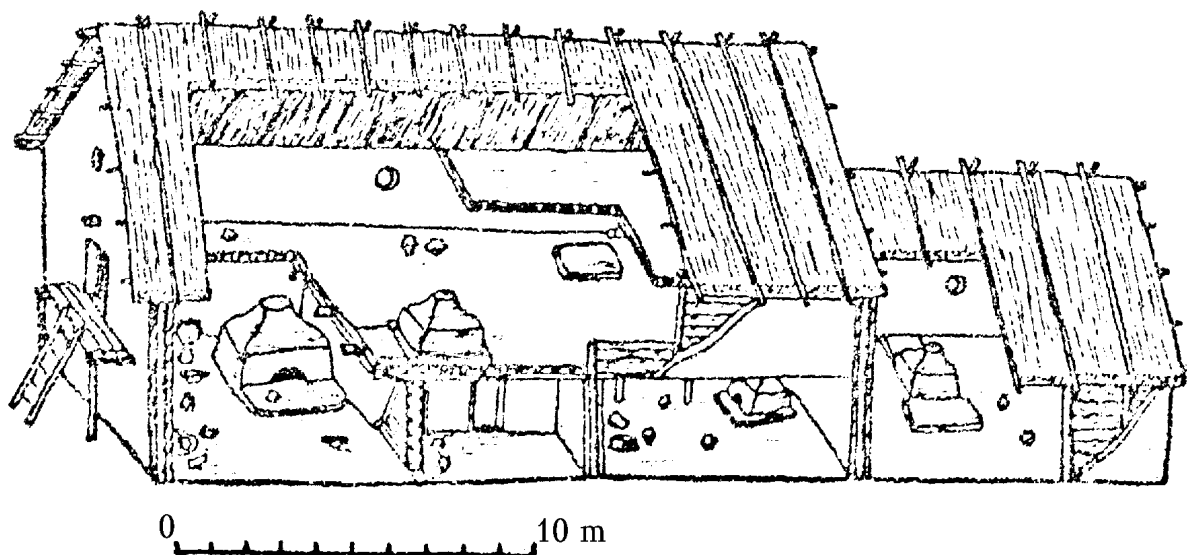
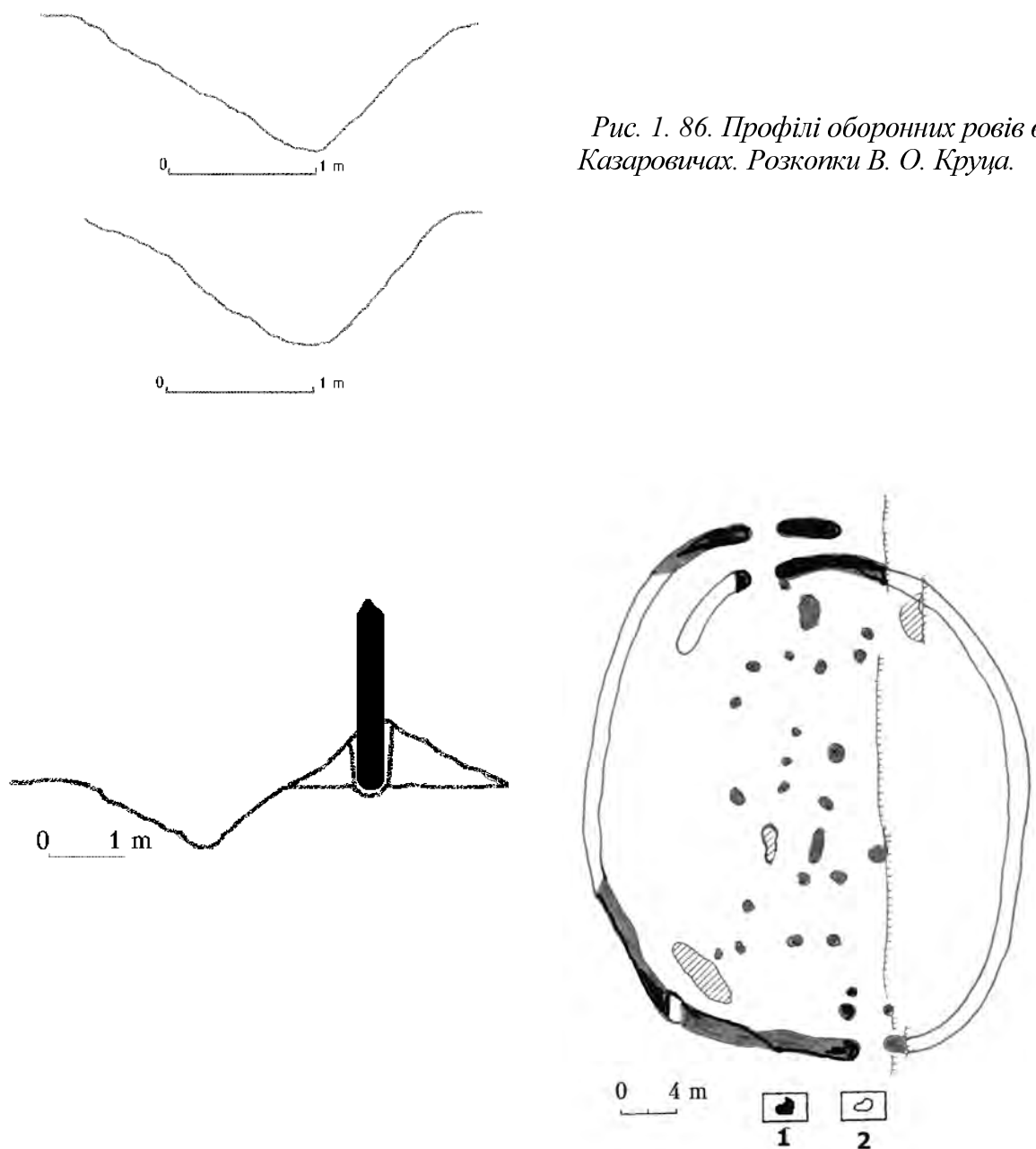

Рис. 1. 85. Поселення Косенівка. План комплексу з жител 2 – 4 на рівні на рівні другого поверху (за Г. Бузян та О. Якубенко).

Житло 4 мало лише горищне перекриття та одне приміщення, вхід до якого був з торця через двері шириною біля 0,9 м. Долівка обмазана глиною. Приміщення опалювалося піччю, поруч з якою була глиняна вимостка з бортиком.

УКРІПЛЕННЯ.

Укріплення поселення Казаровичі. Досліджувалися В. О. Круцом (Круц, 1977, с. 111 - 114). Укріплення розкопані частково. Для спорудження укріплень було обрано найвищу ділянку тераси - лесову височину. В плані укріплення округлі, діаметром 60 м. На заході та сході за межами укріпленої частини підвищення продовжується. Тому з цього боку рів був подвійний. В кільці виявлені два проходи - на сході та через подвійний рів з напольного боку. Відстань між подвійними ровами 4 м. На внутрішній частині забудови виявлено житла-напівземлянки софіївського типу Трипільської культури. Рів лійчастий в перетині (рис. 1. 86). Ширина верхньої частини - 2,5 - 3 м. Глибина рову - до 1. 5 м, оскільки на цій ділянці під лесом йде шар піску. Рів м огло бути доповнено валом і палісадом (рис.1.87). Біля проходу через подвійний рів з внутрішньої сторони виявлено ямку від стовпа, який можливо, відносився до конструкції воріт. У 2 м від протилежного проходу також розчищено три ями, які могли мати відношення до конструкції типу башти. Спроба реконструювати загальні обриси укріплень показала, що найбільш потужними вони могли бути із півночі, де прохід укріплено двома ровами. Проте подвійний рів не охоплював всю частину поселення. Подібні укріплення в цей період відомі по розкопкам поселень культури лійчастого посуду у Північно-Західній Європі.

Рис. 1. 86. Профілі оборонних ровів в Казаровичах. Розкопки В. О. Круця.

Рис. 1. 87. Розріз та план оборонних споруд трипільського поселення Казаровичі. Схематична реконструкція. Умовні позначення: 1- досліджені ділянки; 2 - реконструйовані.

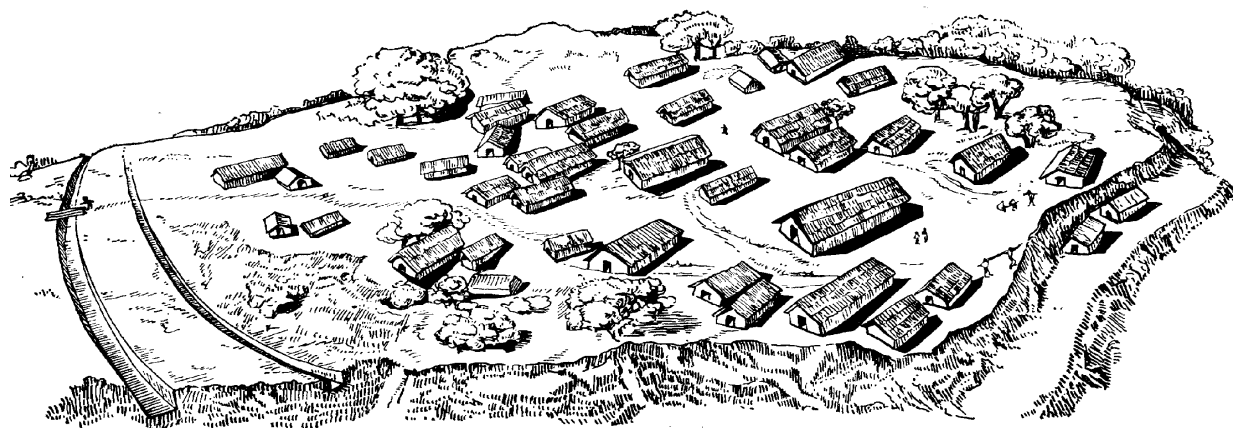

Рис. 1. 88. Реконструкція укріпленого поселення культури Трипілля – Кукутень Хе-бешишті (Румунія) за результатами археологічних досліджень (за В. Думітреску).

ВИСНОВКИ

Більшість археологів нині вважає, що для Трипілля з самого початку найбільш поширеними були каркасно - стовпові конструкції із дерев'яними стінами та перекриттями, обмазаними глиною. В глину домішували полову, іноді листя. Несучі стовпові конструкції виготовляли, як правило, з твердих порід дерева, іноді заглиблюючи в землю, щоб зафіксувати у вертикальному положенні. Стіни робили плетеними з гілок або з колотого дерева і обмазували глиною.

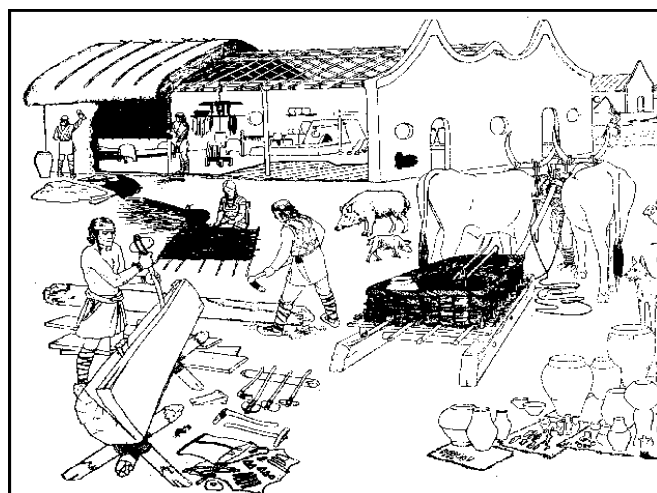

Рис. 1. 89. Видяд поселення культури Кукутень.
Фрагмент реконструкції Дж. Касселі.

Вертикальні стовпи, як це помітно на моделях жител, розділяли стіни на окремі частини, виступаючи, як напівколонни. Стіни фарбувалися і розписувалися, як це видно на моделі із Володимирівки. Перекриття робили дерев'яними, залежно від ширини будівлі із плах або кругляку. При необхідності перекриття підпирали додатковими стовпами. Відомі знахідки відбитків на глиняній обмазці сволоку - поздовжнього елементу дерев'яної конструкції перекриття.

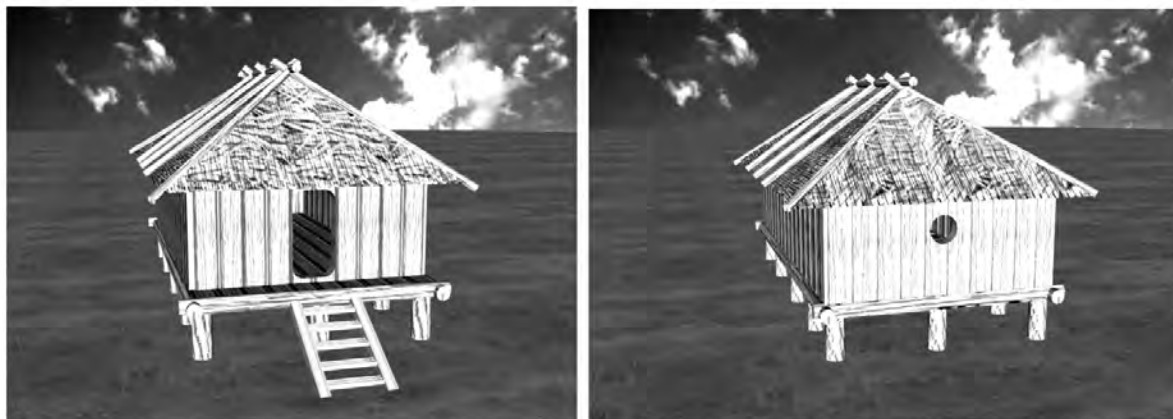
Дерево вкладали поперек довгої осі будівлі, стандартна ширина якої складала 4-5 м, проте відомі приміщення шириною 9-10 м. Розміри будівель прямокутної форми від малих - 4x6, 4x9 м до величезних - 10x15, 9x21м., 7x33 м тощо.

Як видно, розміри споруд зростали в основному в довжину, оскільки ширина була обмежена довжиною дерева, вживаного на перекриття. Хоча приміщення шириною 8 – 10 м теж трапляються починаючи з раннього етапу Трипілля.

Уже з раннього етапу трипільцям були відомі не тільки одноповерхові споруди з горищем, але й двоповерхові, також із горищем. Перекриття обмазувалися глиною, як правило, з домішкою полову, що створювало рівну поверхню, глиняну долівку (робили її і на земляній підлозі, що є характерною рисою трипільської архітектури Подністров'я та Поділля). Долівку неодноразово ремонтували, наносячи тонкий шар глиняного

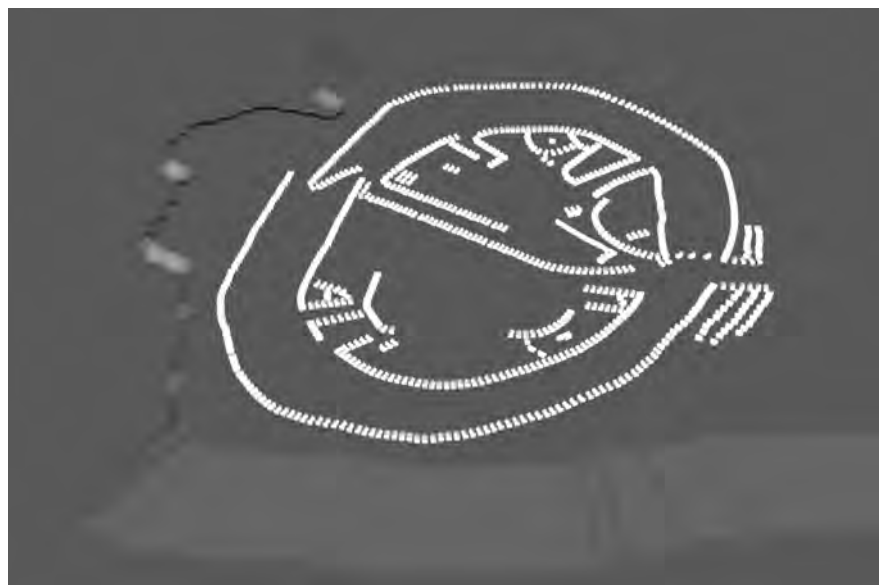
розчину, потім - фарбували вохрою (вогонь, ясна річ, під час ремонту не застосовували, хіба що для освітлення).

Інтер'єр жилого приміщення включав піч або відкрите вогнище (топили по-чорному, дим виходив у отвір, вирізаний у стелі), різноманітні лави з глини, вимостки, вмонтовані у глиняні корита кам'яні зернотерки. Вікна робили круглими, навколо них тех наносився певний геометричний орнамент. Поріг робили із глини, вхід було обведено складним геометричним орнаментом, який оберігав приміщення від проникнення ворожих сил.

Рис.1.90. Реконструкція трипільського житла за керамічною моделлю, знайденою на поселенні Коломийщина II.

Якщо будівля була двоповерховою, жили на другому поверсі, де була піч, а перший використовували для господарчих цілей: зберігання припасів, утримання худоби тощо. Так утворювалися своєрідні житлово-господарчі комплекси, що виникли на ранньому періоді Трипілья. Крім житлово-господарчих комплексів з розкопок відомі виробничі комплекси - гончарні майстерні (Веселий Кут, Миропілля), кремнеобробні комплекси (Поливанів Яр), що розміщувалися поруч з житлами, або входили до них, як окремі приміщення.

*Рис.1.91.
Схематична
реконструкція
Поселення-
протоміста
Глибочок.
Перша половина IV
тис. до н.е (за
даними магнітної
зйомки)*

Починаючи із раннього етапу відомі поселення, укріплені ровами та валами. Трипільські будівничі винайшли новий тип укріплень для поселень - гігантів, поєднуючи у єдине ціле двоповерхові житлово - господарчі комплекси. Будівлі розміщувалися паралельно одна одній(по довгій вісі) на відстані 1 - 1, 5 м,

з'єднувалися переходами на рівні другого поверху. Рештки таких укріплень досліджено в Майданецькому.

В мідному віці, в V - IV тисячоліттях до Христа було закладено підвалини архітектурної справи, які, без перебільшення, на тисячоліття визначили характер будівництва в Лісостепу. Трипільці будувати значні за розмірами і складні за конструкцією будівлі, в тому числі - двоповерхові, а також зводили різноманітні оборонні споруди. Спеціальних знань вимагало прив'язування до місцевості та планування складної забудови трипільських поселень - гігантів. Масштаби будівництва в Трипіллі вказують на зародження монументальної архітектури. Появу монументальної архітектури вчені схильні розглядати, як одну з ознак цивілізації. Населення, яке залишило пам'ятки трипільської культури, опанувало різноманітні та ефективні прийоми домобудування, які дозволяли створювати надійні та зручні для проживання та ведення господарства житлово-господарчі комплекси, виробничі приміщення, культові та оборонні споруди. Було вироблено раціональні системи планування поселень різних типів, які перетворилися на традиційні. Високим досягненням було створення величезних поселень-протоміст.

У загальних рисах трипільська архітектура споріднена з архітектурою давніх землеробів Південно - Східної Європи (каркасно-стовпові конструкції, використання глини), носіями культур фракійського енеоліту, Лендель, Тисаполгар, Вінча та ін²⁰. На решті території України в VI - IV тис. до н. е. в архітектурі зберігалися риси неолітичної доби - легкої конструкції наземні або напівземлянкові житла, землянки відомі за розкопками поселень Дніпро - Донецької, Середньостогівської та ряду інших культур.

Поняття "архітектура", "зодчество" визначають, як мистецтво споруджувати будинки, інші споруди для обслуговування та забезпечення різноманітних потреб суспільства. Архітектура, як така, виникає на самих ранніх етапах розвитку людського суспільства. Монументальна архітектура (громадські споруди, монументи, настінні розписи тощо) вирізняється своєю величиною і значимістю художнього змісту, що знаходять вияв, як правило, у грандіозних, узагальнених формах. Монументальне мистецтво "працює" на популяризацію в широких масах значних суспільних та релігійних ідей, які лежать в основі монументальних споруд.

Наскільки ці визначення співпадають з матеріалами з розкопок трипільських поселень? Питання слушне, адже на перший погляд чи маємо ми право оцінювати, як монументальні, споруди, від яких до наших днів дійшли лише купи обпаленої глини з відбитками колотого дерева та сліди ям від стовпів? На нашу думку, певні підстави все ж таки є. Адже це був час, коли історія, чи точніше - праісторія багатьох мистецтв лише починалася, але цей початок був величним і вражаючим.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ДО РОЗДІЛУ 1.

Питання, пов'язані з вивченням трипільської архітектури розглядаються як в узагальнюючих, так і в спеціальних працях. До списку включено переважно спеціальні роботи, присвячені плануванню поселень та реконструкції будівель, написані в останні десятиліття. В них можна знайти посилання на праці з цих питань, написані в попередній період. Плани трипільських поселень за даними аерофотозйомки наведено в працях К.В. Шишкіна, геомагнітні плани - В. П. Дудкіна, М.М. Шмаглія, В.О Круца.

Питанням житлобудування, реконструкції та інтерпретації окремих житлово - господарчих комплексів присвячено праці Т.С. Пассек, Ю.Є. Кричевського, В.І. Мар-

²⁰ Lazarovici G., Magda Lazarovici The Neo – Eneolithic architecture in Banat, Transylvania and Moldavia //Recent researche in the prehistory of the Balkans. – Thessaloniki. – 2003. – P.369 – 486.

кевича, К.В. Зінковського, К.К. Черниш, О.В. Цвек, М.М. Шмаглія, В.О. Круца, Г.М. Бузян та О. О. Якубенко, М.Ю. Відейка.

****

Бузян Г. Н. Якубенко Е. А. Характерные черты домостроительства Косеновской локальной группы. // Раннеземледельческие поселения - гиганты трипольской культуры на Украине. - К., 1990. — С. 58-64.

Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація.- К., 2002.

Давня історія України. – К., 1997. – Том 1. – С. 234–337.

Енциклопедія трипільської цивілізації.- К.:Укрполіграфмедіа, 2004. – Т.1. – Кн.1. – С.303-341.

Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі. – Вінниця, 2001. – 184 с.

Зінковський К. В. До проблеми трипільського житлобудування. // Археологія, 1974. — Вип. 15. — С.13-22.

Зинковский К. В. 1982 Значение моделирования в исследовании остатков построек на поселениях трипольской культуры. // Археологические памятники Северо - Западного Причерноморья. — К., 1982. — С. 19-32.

Історія української культури.- К.:Наукова Думка, 2001.- Т.1. - С.156-160; 160-165.

Зинковский К. В. 1983 К процедуре исследования проблемы домостроительства трипольских племен // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1983. — С.16 - 22.

Круц В. А. Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства. Раннеземледельческие поселения - гиганты трипольской культуры на Украине. - К., 1990. — С. 43-47.

Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследование 2001 г. /; ИА НАН Украины. – К., 2001. – 110 с.

Курінний П.П. Монументальні пам'ятки трипільської культури // ТКУ. – К., 1926. – Вип. 1. – С. 67–96. – Рез. фр.

Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии — Кишинев, 1981.

Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. // МИА №10. - М.-Л., 1949

Шишкін К. В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки. // Археологія, 1985. — Вип. 52. — С. 72-77.

Шмаглій М. М. Відейко М. Ю Трипільські протоміста // Археологія, 1993. — N 3. — С. 52-63.

Цвек Е. В. Гончарное производство племен трипольской культуры. // Ремесло эпохи энеолита - бронзы на Украине. — Киев, 1994. — С. 55-95.

Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. //Энеолит СССР. — М. 1982. - С. 165-252.

Ellis L. The Cucuteni-Tripolye culture. A Study of Technology and origins of Complex Society// BAR International Series.– 1984. – 217.

Gusev S.A. Hausmodelle der Tripolje-Kultur // Praehistorische Zeitschrift. – 1995. – Bd. 70, heft 2. – S. 175–189.

Kozłowski L. Budowle kultury ceramiki malowanej w swielte badan przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezwiskach I Buczaczu. – Lwow: T.P.N.P., 1930.

Ovchinnykov E.V. Ritual models of stoves // Bibliotheca memoriae antiquitatis. – Piatra Neamt, 1996. – № 2. – S. 115–119.

Videiko M. Die Grosse Tripoll'e Culture Siedlungen auf Ukraine. // Eurasia Antiqua, 1996, N 1

Zbenovich V.G. The Tripolye culture: Centenary of Research//Journal of World Prehistory.- 1996. – 199–241.

*Вид на місце поселення трипільської культури між селами Долина і Щербанівка
Обухівського району.*

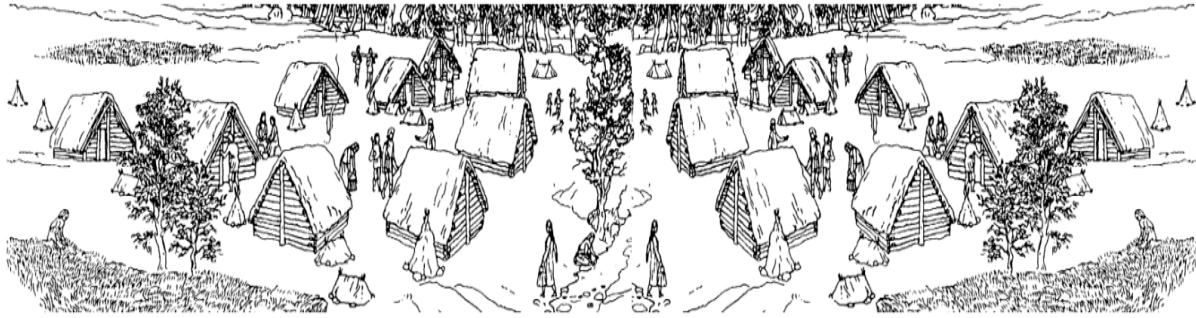

РОЗДІЛ 2

АРХІТЕКТУРА ПОСЕЛЕНЬ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

II ст. до н. е. – V ст. н. е.

АРХІТЕКТУРА ПОСЕЛЕНЬ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я II ст. до н. е. – V ст. н. е.

Старожитності цього часу у Середньому Подніпров'ї представлені “класичною” Зарубинецькою культурою (II ст. до н. е. – I ст. н. е.) та пізньозарубинецькими пам'ятками (I – II ст. н. е.), Київською та Черняхівською культурами III – V ст. н. е. Як вважають сучасні дослідники, головна лінія слов'янського етногенезу в цьому регіоні пов'язана з традиціями Зарубинецької культури. Київська культура, що виникла на її основі, стала ланкою, котра пов'язала зарубинецькі та пізньозарубинецькі пам'ятки з старожитностями ранньоісторичних слов'ян V – VII ст. Відома Черняхівська культура існувала одночасно з Київською у більш південних областях Середнього Подніпров'я, проте її вважають поліетнічною, тобто до її складу входили племена різного походження – германці, скіфо-сармати, фракійці, слов'яни. Складні етнокультурні процеси рубежу і першої половини I тис. н. е. зумовили своєрідну етнографію місцевої людності, тому в даному розділі має сенс розглянути окремо поселення зарубинецьких і пізньозарубинецьких племен (2.1), носіїв Київської (2.2) та Черняхівської культур (2.3).

2.1. ЗАРУБИНЕЦЬКІ ТА ПІЗНЬОЗАРУБИНЕЦЬКІ ПОСЕЛЕННЯ (II СТ. ДО Н. Е. – II СТ. Н. Е.)

ЛАНДШАФТНО-ТОПОГРАФІЧНІ УМОВИ РОЗТАШУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ТА ЇХ ПЛАНУВАННЯ

Зарубинецькій культурі властиві дві групи поселень. Поселення першої групи розміщувалися на краю високого плато правого берега Дніпра, на мисах чи останцях корінного берега, утворених річковими берегами та ярами. Вони звичайно мали укріплення, тобто були городищами. Поселення другої групи знаходилися у низьких місцях, на підвищеннях у заплавах річок або на невисоких надзаплавних терасах. Зазначимо, що поселення другого типу найбільш характерні для пізньозарубинецьких пам'яток. Особливо яскраво тенденція зміни топографії поселень простежується саме в Середньому Подніпров'ї, де протягом першої половини – середини I ст. н. е. припиняється функціонування городищ і життя продовжується майже виключно на відкритих селищах у долинах річок. Таке явище вважається однією з найсуттєвіших ознак кризи Зарубинецької культури, внаслідок якої “класична” Зарубинецька культура змінюється різними типами пізньозарубинецьких пам'яток. Зміна характеру розселення і топографії поселень, на думку А. М. Обломського, О. В. Петраускаса і автора цього розділу, могла бути викликаною певними еколого-кліматичними чинниками, що спричинило необхідність переносу поселень ближче до води.

Розміри поселень звичайно були невеликими, але коливалися у досить широких межах, котрі визначалися географічними особливостями району, топографією місцевості та іншими обставинами. Наприклад, городище Пилипенкова Гора на південній околиці Канева мало площу біля 1,5 га і на ньому, на думку Є. В. Максимова, одночасно могло розміщуватися до 80 жител, в той час як на розташованому неподалік городищі Бабина Гора (укріпленнями оточений майданчик біля 600 кв. м) могло перебувати лише кілька будівель. Різними були й розміри пізньозарубинецьких поселень. На селищі Оболонь у північній частині Києва Г. М. Шовкопляс досліджено 58 жител і 918 господарських ям (рис. 2.1; 2.2). Крім того, частина жител, безумовно, була знищена піщаними видувами. На розташованому дещо північніше повністю розкопаному В. І. Бідзілею поселенні Лютіж виявлено лише три житла і численні залишки залізоробного виробництва (рис. 3, 3). Проте, звичайно поселення були дещо більшими і склалися, можливо, з 5 – 10 жител.

Придніпровські городища було укріплено земляними валами, ровами та ескарпами. Найчастіше укріплення оточували верхівку пагорба, де знаходився заселений майданчик, а по його краю, понад схилами, споруджувався земляний вал заввишки 2 – 3 м, що переходив у рів такої ж глибини (рис. 2.1). На валу будувався палісад, основою якого були колоди завтовшки 10 – 20 см, вбиті у землю на відстані приблизно 0,5 м одна від одної.

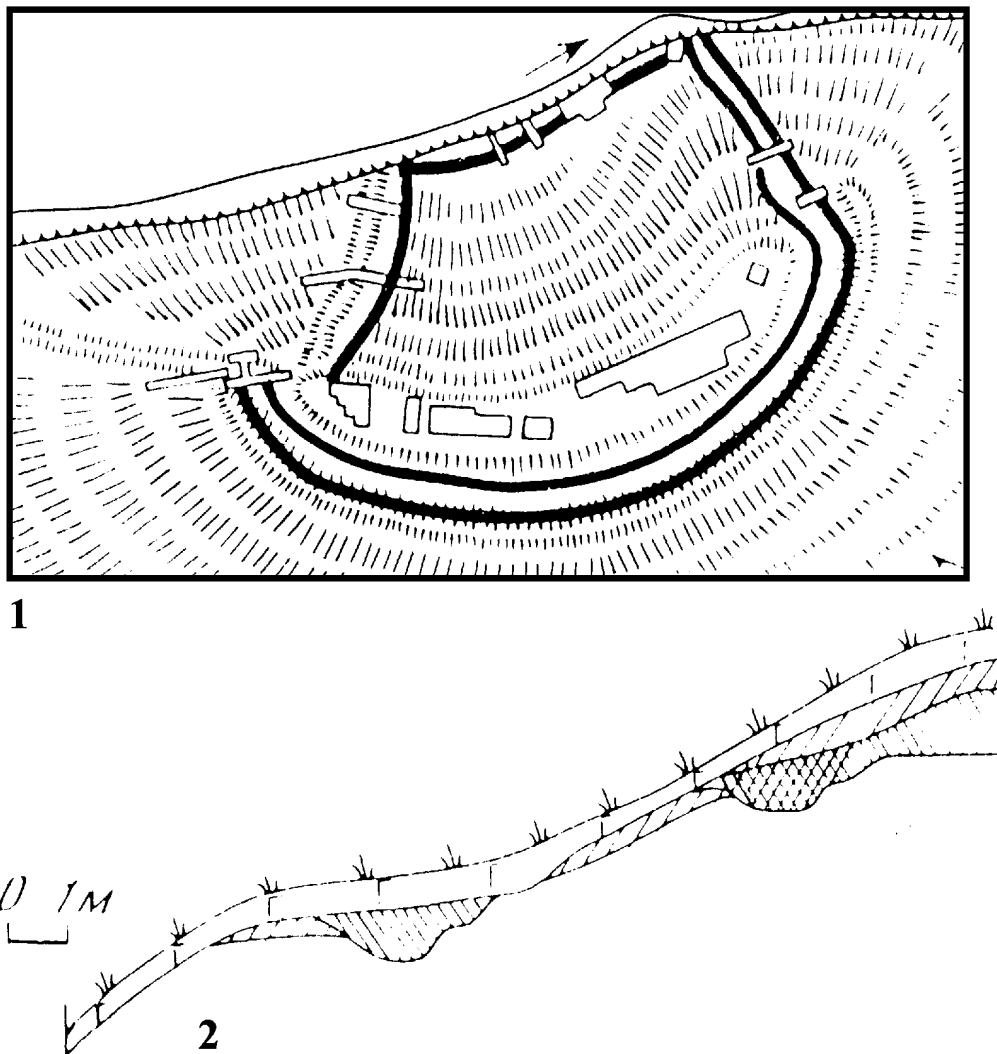

Рис. 2.1. План та профіль укріплень городища зарубинецької культури Бабина Гора.

Вони підтримували плетень, що обмазували товстим шаром сирої глини. Такі середньодніпровські городища як Пилипенкова Гора, Бабина Гора, Ходосівка та ін. мали по кілька ліній таких укріплень.

Всередині укріплень розміщувалися житлові та господарські споруди. Спостереження, зроблені під час дослідження великих городища Пилипенкова Гора і селища Оболонь, вказують на існування певної системи забудови: житла тут розміщувалися по всій площі групами по п'ять-вісім будівель. Простір між ними, очевидно, використовувався як господарське подвір'я. Невеликі поселення забудовувалися, як правило, менш компактно. У Лютежі відстань між найближчими житлами становила біля 50 м. Існували також, так би мовити, “комбіновані” типи поселень, котрі поєднували зручність частини, розташованої близько до водяного джерела, та безпеку городища на високому пагорбі.

Прикладом такого городища, яке можливо служило сховищем під час наїздів кочовиків-сарматів, є Бабина Гора. У підніжжя городища знаходилося неукріплене селище площею 5000 кв. м.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИТЕЛ, ГОСПОДАРСЬКИХ ТА РЕМІСНИЧИХ БУДІВЕЛЬ

Населення, яке залишило зарубинецькі та пізньозарубинецькі пам'ятки, споруджувало житла різної конструкції, які, втім, мали спільні риси: невеликі розміри (довжина стіни найчастіше складає 3–3,5 і 4–4,5 м) та наявність вогнища. Зарубинецькі житла Середнього Подніпров'я звичайно мали не зовсім правильну квадратну чи прямокутну форму. Їхня долівка вкопана у ґрунт на глибину 0,3 – 0,8 м від сучасної поверхні. Долівка була земляною, щільно втоптанною. Вогнище звичайно знаходилося в центральній частині житла і мало вигляд сильно обпаленої ділянки долівки, інколи огороженої невисокою кам'яною або глиняною стінкою. Зустрічаються також вогнища з глинобитними черенями на кам'яній вимостці. Діаметр вогнищ 0,5 – 0,8 м. Поряд досить часто викопувалася невелика яма, в яку, можливо, вигрібали попіл. Стіни зарубинецьких жител у Середньому Подніпров'ї робилися каркасно-плетневими. Їхньою основою служили стовпи діаметром 10–5 см, вбиті в ґрунт на відстані 0,8 – 1 м один від одного. Стовпи перепліталися плетнем з лози, котрий обмазувався з обох боків товстим шаром глини. Існування такої конструкції жител підтверджується знайденими під час розкопок шматками обпаленої глиняної обмазки із відбитками стовпів, пруття, інколи зі слідами підмазки білою глиною із внутрішнього боку. Дахи зарубинецьких жител були, як вважають, двосхилими і склалися з жердин, вкритих соломною або очеретом.

Для більш північних районів поширення Зарубинецької культури типовими були житла з колод зрубної або стовпової конструкції. В останньому випадку стіни будувалися з обрубків колод, затесані кінці яких входили у вертикальні пази стовпів-стояків, вкопаних по кутах та вздовж стін. Саме такі типи жител поширюються на Київщині протягом наступного, пізньозарубинецького, етапу.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ЖИТЛА ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК ГОРОДИЩА ПИЛИПЕНКОВА ГОРА

Відносно добре збереглося житло 6, досліджене на поселенні Пилипенкова Гора Є. В. Максимовим (рис. 2.4). Його заглиблена частина мала в плані неправильно – чотирикутну форму (довжина стін 3,3; 3,7; 3,7 м). Рівна, втоптана долівка знаходилася

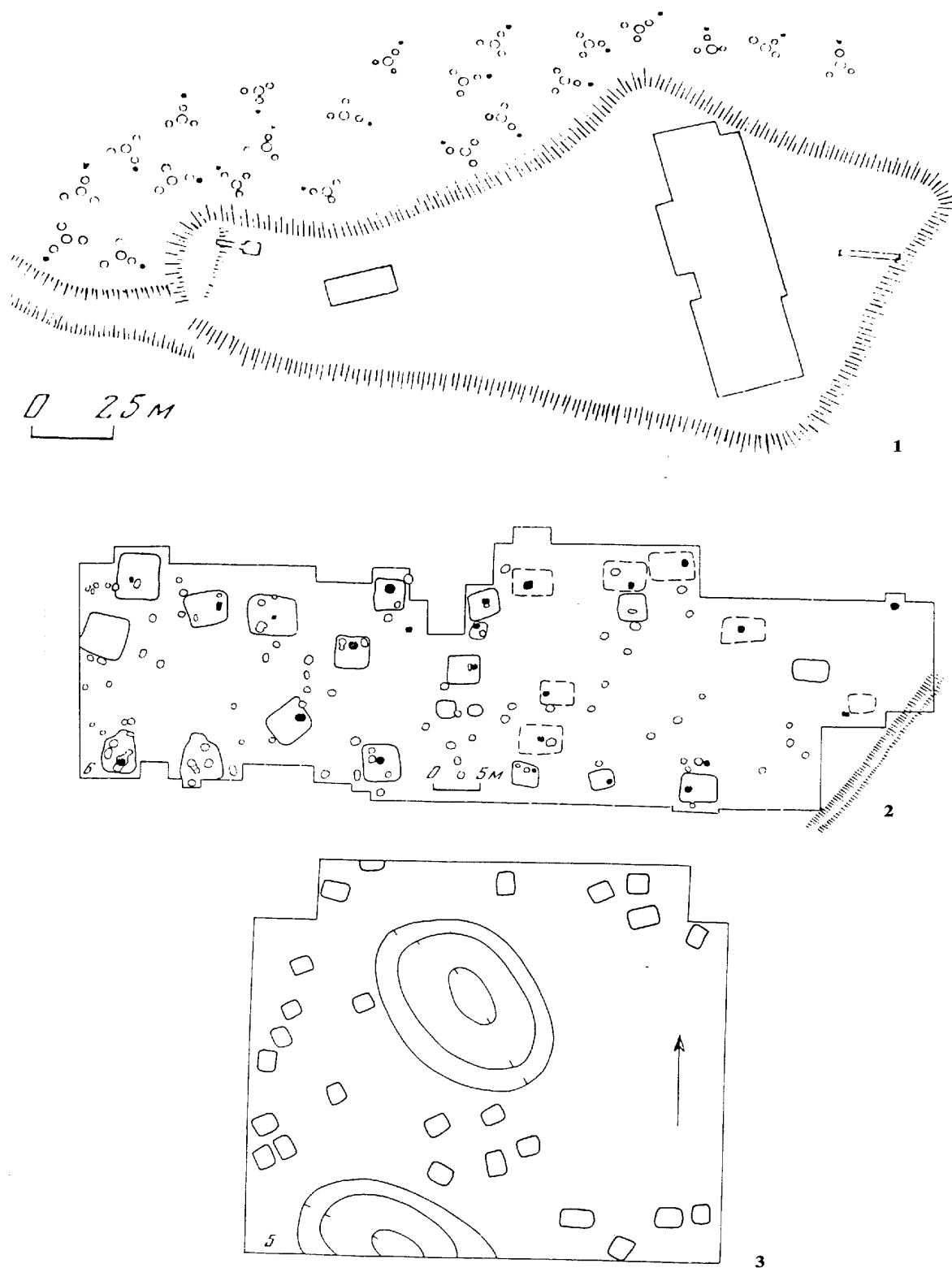

Рис. 2.2. План городища Пилипенкова Гора(1), розташування об'єктів у його східній частині(2); розташування жител у центральній частині поселення Оболонь(3).

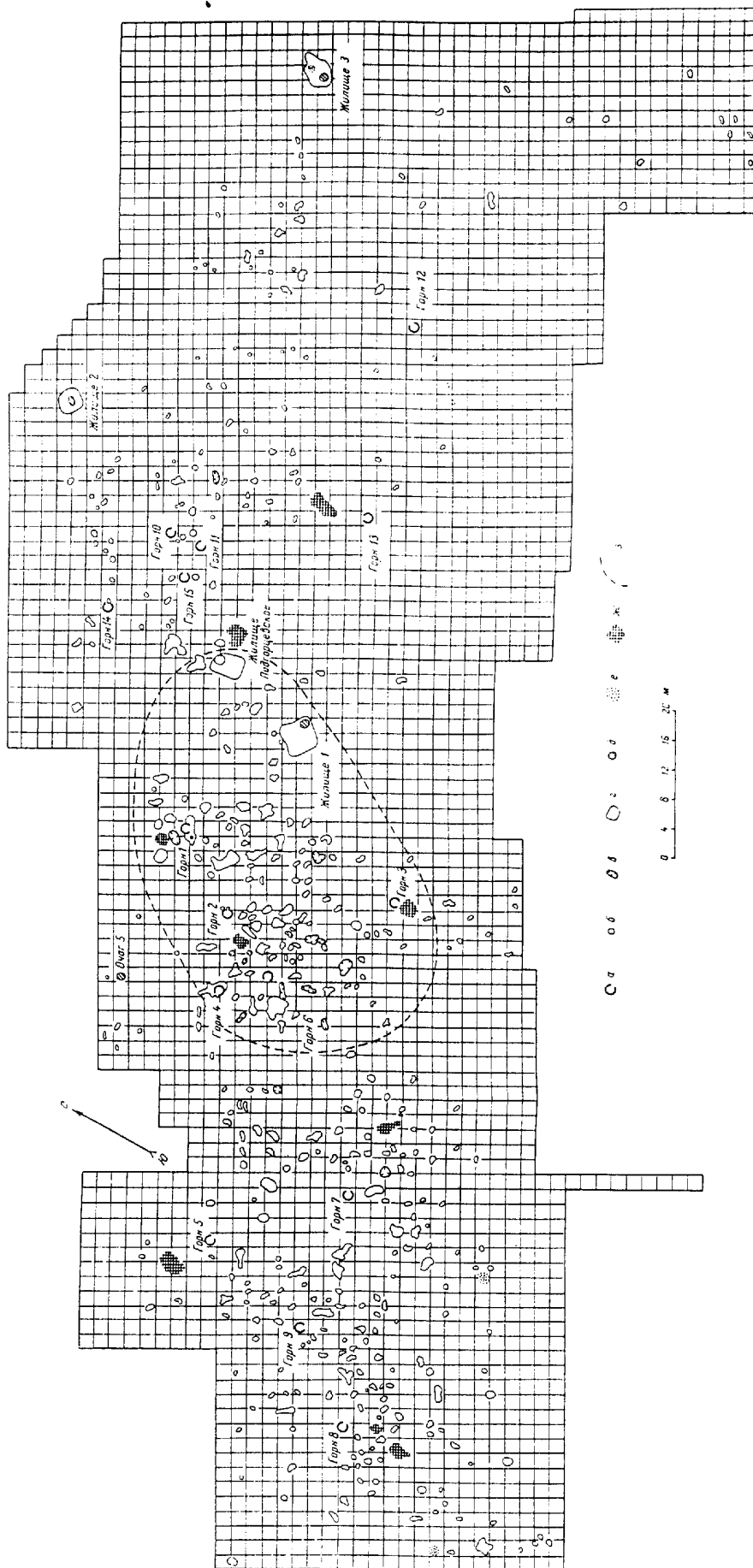

Рис. 2.2. План поселення Лютиж.

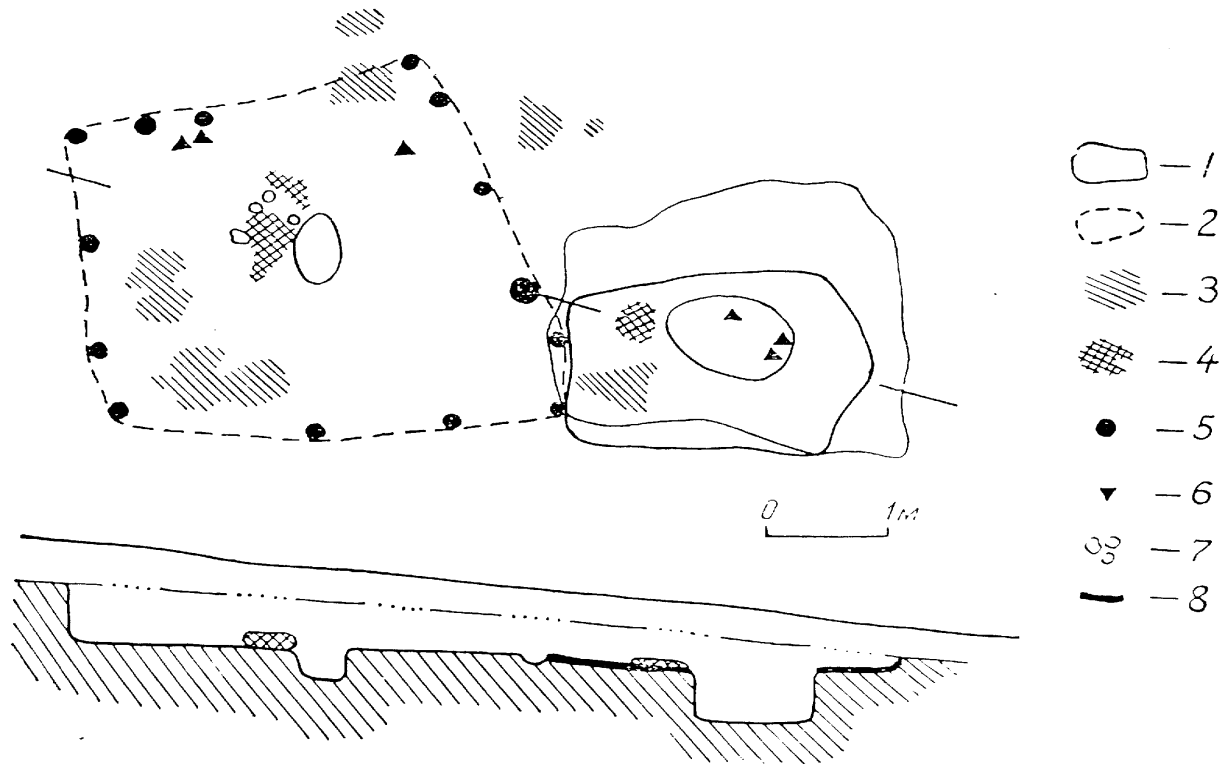

Рис. 2.4. План та розріз будівель 6 та 7 на Пилипенковій Горі.
Умовні позначення: 1, 2 – контури будівель та ям; 3 – глина, 4 – вогнища;
5 – ямки від стовпів; 6 – знахідки; 7 – каміння; 8 – прошарок попелу.

на глибині 0,4 – 0,6 м від рівня материка, вона знівельована з врахуванням невеликого схилу. Уздовж стін зафіксовано 14 стовпових ямок діаметром і глибиною 0,1 – 0,25 м. У центральній частині викопана овальна яма 0,7 x 0,4 м глибиною 0,3 м від рівня долівки. Очевидно, вона служила для вміщення попелу з розташованого поряд вогнища розміром 0,7 x 0,45 м, від якого збереглася глинобитна черинь товщиною 0,15 м. Поблизу північно-західного і південно-східного кутів збереглося скупчення глиняної обмазки з відбитками кілків та пруття.

Скоріш за все, стіни житла були побудовані з переплетеної між вертикальними стояками лози, обмазаної глиною. Будівля була напівземлянкою, тобто її стіни були заглиблені в ґрунт приблизно на половину висоти. Вхід, як свідчать етнографічні паралелі, очевидно, знаходився з південного боку. Зі східного боку до житла 6 прилягала господарська будівля 7, про яку мова піде нижче.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ПІЗНЬОЗАРУБИНЕЦЬКОГО ЖИТЛА ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК ПОСЕЛЕННЯ ЛЮТІЖ

Житло 1 поселення Лютіж (розкопки В. І. Бідзілі), ймовірно, загинуло від пожежі, завдяки чому його нижня частина непогано збереглася (рис.2.5). Котлован мав підквадратну форму (4 x 3,8 м), він був заглиблений у материк на 0,2 м (на 0,5 м від рівня давньої поверхні). Невелике заглиблення у західному кутку може вказувати на місце входу в житло. У південно-східному куті на рівні долівки помічена пляма сильно обпаленого піску діаметром 0,5 м – залишки вогнища. У заповненні житла, окрім шматків згорілого дерева і попелу виявлено характерну пізньозарубинецьку кераміку.

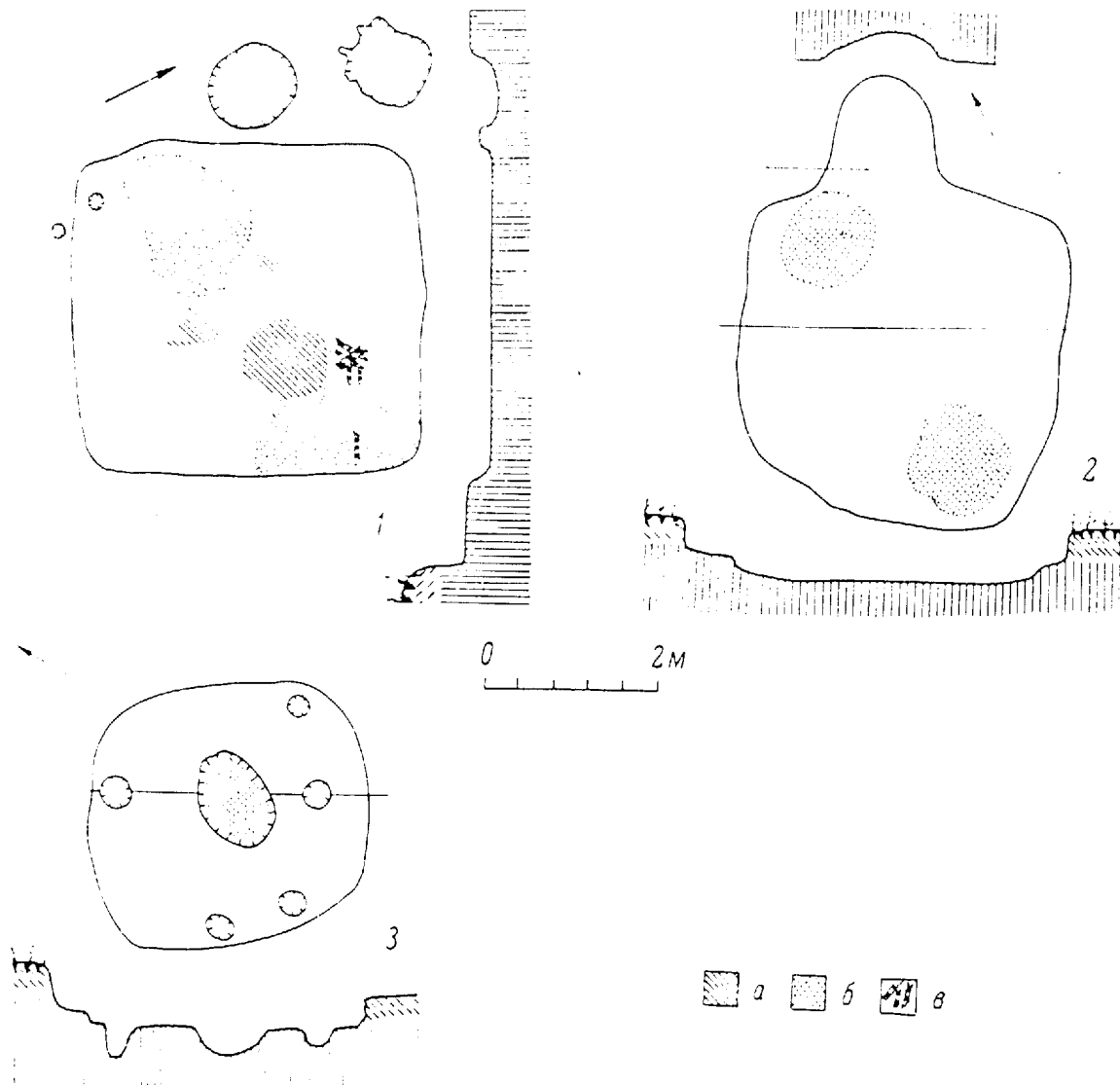

Рис. 2.5. Плани і розріз жител з поселення Лютіж. Умовні позначення: а – рештки глиняної долівки; б – попіл, вугілля; в – обгоріле дерево.

Майже впритул до західної стінки житла знаходилися дві ями-льохи, що складали разом з будівлею єдиний комплекс.

Ці рештки дозволяють реконструювати житло лише в загальних рисах. Можна припустити, що стіни житла були зрубними, впущеними у котлован. Очевидно, квадратна форма котловану пов'язана саме із необхідністю підборки одномірних колод для зрубу. Житло належало до напівземлянок – його нижня частина була заглиблена на 0,5 м, а верхня, заввишки 1,2 – 1,5 м, знаходилася над землею. У заглибленому житлі зимою було затишно, воно швидко прогрівалося і довше тримало тепло (долівка знаходилася нижче рівня промерзання ґрунту), а літом – прохолоду.

БУДІВЛІ ПОБУТОВО-ГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Крім жител на поселеннях знайдено численні господарські ями. Отвір у них звичайно був круглим в плані (діаметр 0,8 – 1,2 м), перекритим плетневою, обмазаною глиною, кришкою або легким куренем. Можливо, саме від каркасу куреня збереглося сім стовпових ямок навколо господарської ями на Пилипенковій Горі. Глибина ям рідко перевищувала 1 м, форма була циліндричною або дзвоноподібною. Розташовувалися такі ями-льохи поблизу жител, а інколи – всередині них, оскільки служили родинними сховищами. Кількість ям особливо зростає на пізньозарубинецьких поселеннях. Вже згадувалося, що у Оболоні на 58 жител припадає 918 господарських ям (співвідношення 1:16). Звичайно, не всі вони використовувалися одночасно. Частина із них потім служила звалищем, завдяки чому тут часто знаходять уламки посуду, кістки тварин та ін.

Крім простих за устроєм господарських ям інколи зафіксовані більш складні льохи із земляним склепінням і сходинками. Прикладом будівлі, призначеної, можливо, для сушіння снопів може бути споруда 7, розташована впритул до житла 6 (Пилипенкова Гора) (рис. 2.4).

Іншим типом господарських споруд були “літні кухні”, від яких залишаються, як правило, лише вогнища із черенями, вимощеними камінням або черепками, інколи обмазаних глиною. Вони розташовані неподалік від жител на рівні давньої поверхні. Очевидно, від дощу їх захищали легкі наземні будівлі. Прикладом такої споруди може бути вогнище на північній околиці поселення Лютіж. Воно складалося із восьми великих каменів, покладених колом діаметром 0,5 м. Усередині цього кола була неглибока ямка, заповнена попелом.

РЕМІСНИЧІ БУДІВЛІ

Більш-менш упевнено до цієї категорії можна віднести лише споруди, пов'язані із залізобудівним або ковальським ремеслом. Найбільш відомим виробничим центром цього часу є поселення поблизу с. Лютіж. Експедицією під керівництвом В. І. Бідзілі вдалося повністю дослідити цю унікальну пам'ятку, розкривши площу 16000 м².

Поселення займало піщане підвищення розмірами 200 x 75 – 80 м, заввишки лише біля 1 м над сучасним рівнем заплави Дніпра при гирлі річки Ірпінь та струмка Лютежок. Тут, очевидно, мешкала група давніх металургів, про що красномовно свідчить співвідношення трьох жител з 15 печами-горнами і кількома сотнями споруд для випалу вугілля (рис. 2.3).

Споруди для випалу деревного вугілля мали вигляд ям довжиною до 1,5 м і глибиною 0,4 – 0,6 м. На їх стінках помітні сліди вогню, на дні зустрічаються ями від стовпів. Таких виробничих ям виявлено понад 300. Як свідчать етнографічні спостереження, випал вугілля на Поліссі провадився у такий спосіб: над ямою встановлювали товстий стовп, на який спиралося кілька менших, утворюючи каркас вогнища. Коли вогонь охоплював всю споруду, її валили в яму і присипали землею, відкрите горіння припинялося і тління без достатньої кількості кисню перетворювало дерево на вугілля.

Окремий інтерес викликають залишки 15 сиродутних горнів для добування заліза з болотної руди. Тут знайдено велику кількість шлаків та шматків криць, а також уламків глиняних стінок верхніх частин горнів. Лютізькі горни являли собою наземні глинобитні споруди з циліндричною шахтою, діаметр якої у нижній топочної частині становив 0,4 – 0,45 м. Незначна частка горнів належить до типу напівземляних з топочною частиною, заглибленою в материк на 0,4 м. Стародавні майстри заповнювали їх шарами вугілля та подрібненої руди. Під час багатогодинної плавки залізо осідало у

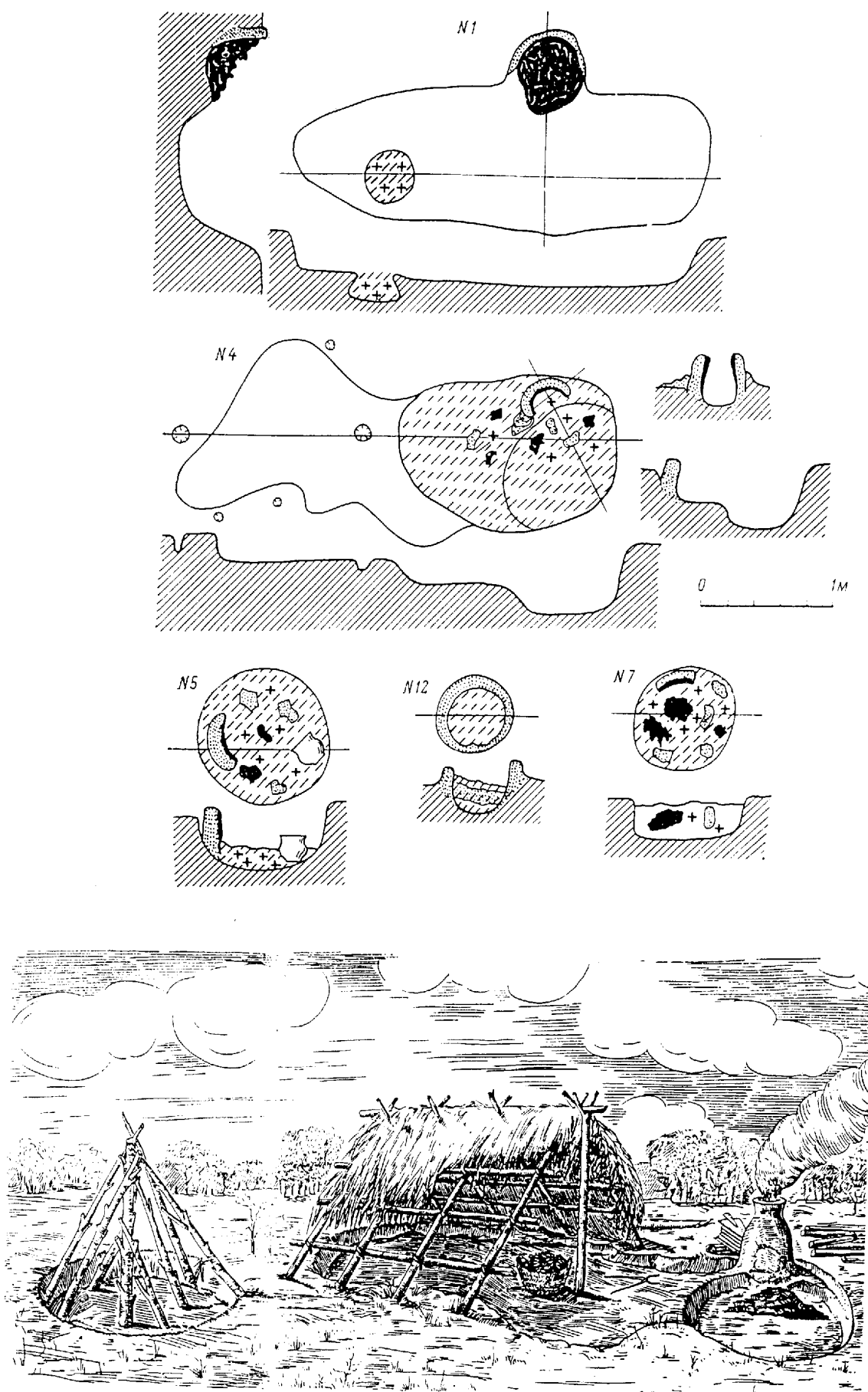

Рис. 2.6. Плани і профілі залишків залізобойних горнів та реконструкція частини селища біля с.Лютіж (за В. І. Бідзілею та С. П. Пачковою).

нижній, заглибленій у землю, частині горна у вигляді губчастого коржа – криці вагою до 3 кг, а шлак виливався у спеціальну яму поряд з піччю. Проте більша частина лютізьких горнів не мала ям для випуску шлаку.

Щоб краще уявити лютізькі горни, наведемо опис горна 4, що добре збереглося. У плані горно мало круглу форму із зовнішнім діаметром стінок 0,4 м. Товщина стінок приблизно 6–7 см, вони виліплені з глини, пропечені до червоного кольору. З внутрішнього боку на стінках є шар шлаку завтовшки 3–4 см. Висота колошника (наземної частини) на час розкопок становила до 0,2 м. Колошник виходив вустям на південь у бік передгорнової ями. Горно містилося у східній частині великої овальної ями (3 x 1, 6 м). Глибина ями була біля 0, 2 м, але південна її частина перед горном різко поглиблювалася до 0, 6 м, утворюючи передгорнову яму. У самій ямі-приступці та навколо неї виявлено п'ять ямок від стовпчиків. Дві найбільші були розташовані на кінцях довгої осі ями-приступки. Виходячи з розташування стовпових ямок, вони можуть бути пов'язані з якимось великим куренеподібним перекриттям ями.

Реконструкція цієї будівлі з горном і спорудою для випалу вугілля була запропонована В.І. Бідзілею та С.П. Пачковою (рис. 2.6).

Є підстави вважати, що на поселенні у Лютежі метал для власних потреб виготовляла сім'я професійних металургів-ковалів у вільний від сільськогосподарських робіт час. Можливо, вони обслуговували кілька сусідніх селищ, виготовляючи на замовлення знаряддя праці та побутові речі. Виходячи з кількості жител, відкритих на поселенні, можна вважати, що тут водночас працювало не більше трьох горнів, котрі обслуговувало приблизно дев'ять осіб.

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ

Виразних об'єктів, які впевнено можна було б пов'язати з виконанням культів, на зарубинецьких і пізньозарубинецьких поселеннях не знайдено. Очевидно, головні культові дії відбувалися на могильниках, розташованих, звичайно, поруч із поселеннями. Прикладом такого парного розміщення можуть бути поселення з городищем Бабина Гора і могильник Дідів Шпиль на сусідньому останці плато правого берега Дніпра. Як і городища, зарубинецькі могильники припиняють своє існування у першій половині I ст.н.е., що також вважається однією з ознак кризи зарубинецької культури. Пізньозарубинецькі поховання недостатньо вивчені, їх вдалося зафіксувати лише в окремих випадках.

ВЛАШТУВАННЯ САДИБИ

На території Середнього Подніпров'я на рубежі нашої ери зустрічаються різні типи поселенських структур, що дає підстави припустити існування різних типів соціальної організації. Поряд з мініаторними поселеннями типу Лютежа, що складалося лише з кількох будівель, зафіксовано досить великі городища (Пилипенкова Гора) і селища (Оболонь), якщо навіть взяти до уваги, що не всі з кількох десятків жител функціонували тут водночас. Втім, у двох останніх випадках спостерігається певна концентрація жител у окремі групи. Можна припустити, що відмічені особливості планування пов'язані з існуванням великої нерозділеної (патріархальної, відокремленої) сім'ї, що об'єднувала два-три покоління найближчих родичів. Окремі сімейні пари з дітьми мешкали у різних житлах і, можливо, окремо харчувалися. Але вони разом користувалися більшістю господарських споруд, вели спільне господарство, насамперед – сільськогосподарські роботи.

Невеликі поселення, особливо типові для пізньозарубинецького часу, що склалися з 5 – 10 жител, утворювали фактично одне дворище великої сім'ї. Мешканці таких

поселень вели колективне нерозділене господарство, що помітно на прикладі Лютежа, де не спостерігається концентрації ям-льохів або виробничих споруд поблизу окремих жител. Власне, такі поселення з певними підставами можна розглядати як садибу.

Очевидно, групи з кількох жител навколо господарського двору на великих селищах також належали великим сім'ям. Таким чином, на городищі Пилипенкова Гора або на поселенні Оболонь мешкало кілька великих сімей, що утворювали первісну сусідську общину (рис. 3, 2). Господарський комплекс окремих жител складався з кількох господарських ям і літньої кухні, як це видно на прикладі розкопаної ділянки Пилипенкової Гори. У дворі, ймовірно, розміщувалися загонами для літнього і зимового утримання худоби, наземні господарські споруди для зберігання дров, сіна, реманенту та ін. Проте виразних слідів таких споруд рубежу нашої ери на Середньому Подніпров'ї майже не знайдено. Вони стають типовими лише в наступний період, репрезентований пам'ятками київської культури III – V ст.

2.2. ПОСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (III – V СТ. Н. Е.)

ЛАНДШАФТНО-ТОПОГРАФІЧНІ УМОВИ РОЗТАШУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ТА ЇХ ПЛАНУВАННЯ

Поселення звичайно розташовувалися на краю першої або другої надзаплавної тераси, інколи – на підвищеннях у заплавах річок. Крім того, у Середньому Подніпров'ї відома низка поселень, розташованих на схилах балок високого корінного берега зі струмками (Глеваха, Білогородка, Обухів та ін.). Топографія поселень віддзеркалює головні напрямки господарської діяльності: родючі ґрунти на терасах використовувалися під поля, а заплава – для випасу худоби. Інколи поселення розміщувалися на відстані 1–2 км між собою, утворюючи досить компактні групи. Такі “кущі” поселень відомі, наприклад, у пониззі річок Стугни та Красної, а також на низці приток Десни (рис. 2.7).

Площа поселень у Середньому Подніпров'ї звичайно не перевищує 1–2 га. Навіть такі поселення довжиною понад 0,5 км як Глеваха складаються лише з кількох жител.

Планування поселень київської культури можна уявити за матеріалами кількох широко розкопаних поселень Середнього Подніпров'я. Серед них виділяються такі типи планування:

- 1) розташування жител більш-менш компактною групою з розміщенням основної кількості господарських ям та інших споруд окремо (Нові Безрадиці);
- 2) житла розміщуються менш скупчено, а ями та інші господарські споруди займають простір між ними та навколо них (Сушки 2);
- 3) окремі садиби, що складаються з одного-двох жител і господарських споруд, розкидані на віддалі одна від одної (Глеваха).

ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИТЕЛ, ГОСПОДАРСЬКИХ ТА РЕМІСНИЧИХ БУДІВЕЛЬ

Характер жител Середнього Подніпров'я можна уявити за матеріалами приблизно 40 розкопаних об'єктів. Більшу частину жител складають однокамерні невеликі напівземлянки невеликих розмірів (середня площа 10–17 м²), квадратні в плані споруди із заглибленою на 0,5 – 1,2 м у землю долівкою і відкритим вогнищем. Залишки кількох згорілих будівель свідчать, що стіни зрубної або стовпової конструкції найчастіше встановлювали всередину котловану. Не так часто зустрічаються житла з піччю-камінном, викопаним в одній із стінок. Очевидно, в таких випадках стіни будувалися навколо заглибленої частини. Розташування стовпових ям у кількох житлах дозволяє

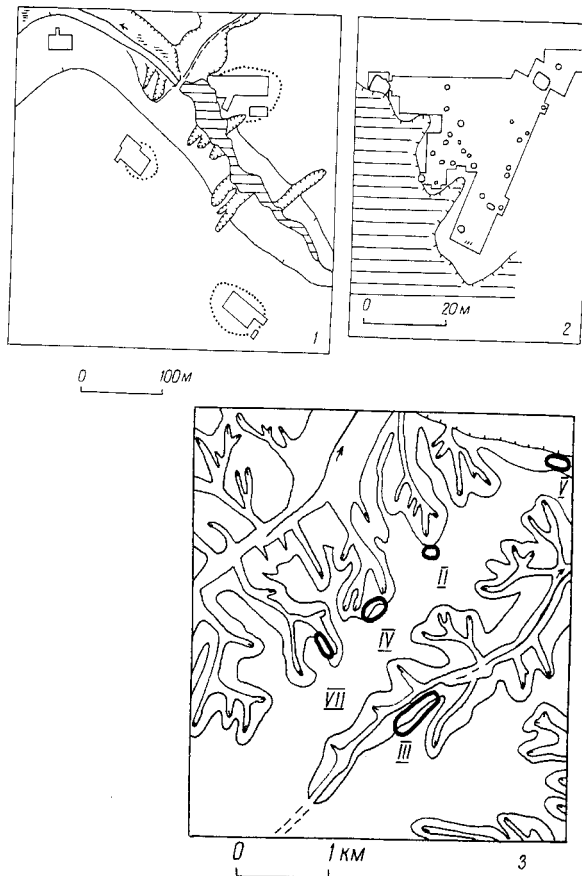

Рис. 2. 7. План поселення кїївської культури Глеваха(1) ; розташування об'єктів на одній з його ділянок (2); розташування поселень у районі Обухова (3).

припустити, що дах був двосхилим. Інколи фіксується вхід у вигляді невеликого пандуса або сходинки, що виступає за межі котловану. Особливістю кїївських жител Середнього Подніпров'я є різноманїтність конструктивних схем. Тут зустрічаються житла з центральним опорним стовпом, особливо характерні для Подесення (Глеваха, Нові Безрадичі, Сушки 2), напівземлянки з вогнищами у куті (Вишеньки, Глеваха, Червоний Хутір та ін.). Крім зрубів на Кїївщині відомі житла каркасної конструкції з глиняною обмазкою (Обухів 2, 7, Глеваха); крім сильно заглиблених – неглибокі. Черені вогнищ інколи вимощені череп'ям, обмазаним глиною (Козаровичі).

Зазначимо, що житла кїївського типу зафіксовано пам'ятках черняхівської культури більш південних районів (Журавка Вільшанська).

РЕКОНСТРУКЦІЯ ЖИТЕЛ КИЇВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК ПОСЕЛЕНЬ ГЛЕВАХА ТА КИРЕЇВКА

Під час розкопок поселення Глеваха автором була досліджена напівземлянка 3. Котлован її мав прямокутну форму (4 x 3,4 м) із заокругленими кутами. Його глибина 0,45 – 0,6 м від рівня материка. У центрі рівної долівки зафіксовано яму від товстого опорного стовпа глибиною 0,6 м (її стінки мають сліди вогню); ще дві стовпові ямки меншого розміру – у східному куті. Поряд із центральним стовпом знаходилося відкрите вогнище, від якого залишилася червона пляма на долівці (рис. 2.8).

Південно-східна половина житла була зайнята вогнищем і, очевидно, входом. Відсутність земляної сходинки може свідчити, що двері повністю знаходилися над рівнем землі. Швидше всього місце для сну мешканців цього житла могло знаходитися у протилежній частині житла. Тут міг бути збудований настил розміром 2,2 x 1,3 м, що достатньо для відпочинку кількох членів родини.

Відсутність регулярно розташованих стовпових ям і чітка прямокутна форма дозволяють припустити, що стіни мали зрубну конструкцію. Зруб з колод товщиною 15 – 20 см міг налічувати 8–10 вінців. Його верхня частина приблизно на 1 м знаходилася над землею. Дах був двосхилим. "Коник" покладений уздовж довгої осі житла. Він спирався на потужний центральний стовп і на стовпи з розвилками, врублені

посередині торців житла. Фронтони під двосхилим дахом могли бути забрані нетовстими колодами або плахами, заплетені лозою, обмазаною глиною. Можливо, невеликі скупчення глиняної обмазки в заповненні житла вказують саме на останній варіант. Дах крився соломною або очеретом (рис. 2.9).

Взагалі, напівземлянки із центральним стовпом, подібні до описаної, більш характерні для київських пам'яток Подесення, але й там зустрічаються інші типи будівель.

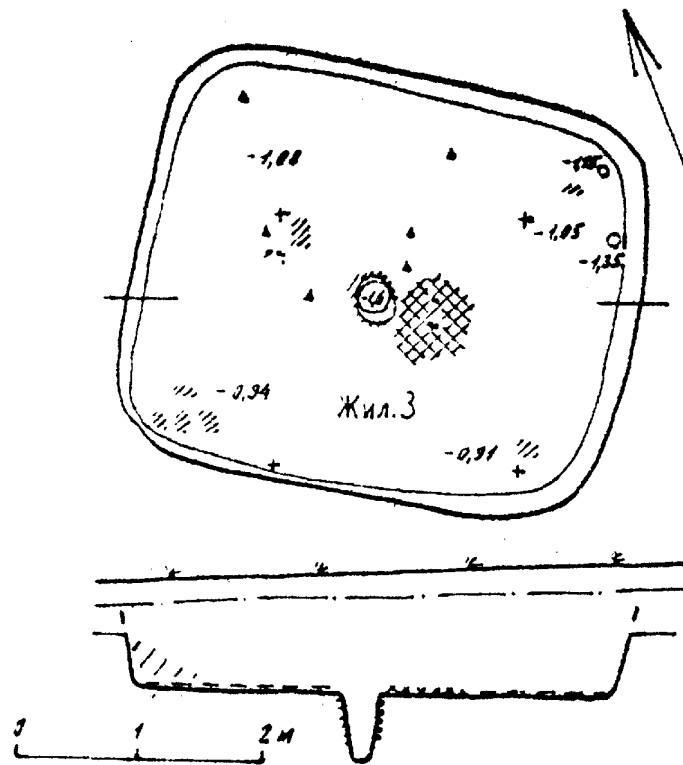

Рис. 2.8. Житло 3 поселення Глеваха.

Споруду, що не мала центрального стовпа, можна реконструювати за матеріалами поселення Киріївка 1 у Подесенні. Будівля, досліджена Г.О. Романовою у 1984 р., загинула під час пожежі. Заглиблена на 0,3 – 0,4 м в землю частина мала прямокутну форму (2,9 x 3,05 м) із заокругленими кутами. Добре збереглися обвуглені деталі конструкції: жердини діаметром 3 – 5 см і колоди діаметром 8–3 см (рис. 2.10).

Їх розташування, а також певні етнографічні паралелі дозволили архітектору В. І. Останіну, співробітнику Музею народної архітектури та побуту, запропонувати реконструкцію житла. На його думку, східна частина житла мала господарсько-побутове призначення – тут знаходився вхід (викопані в ґрунті сходинки) і вогнище в ямі. Очевидно, західна половина будівлі використовувалася для відпочинку, тут розміщувався дерев'яний настил. Зрубні стіни будувалася за межами заглибленої частини. Висота зрубу могла бути біля 1 м, він складався з 5–6 вінців. Для утеплення житла нижні 1 – 2 вінця присипалися землею.

Вхід, вірогідно, був єдиним отвором в стінах житла, чим й пояснюється його південна орієнтація. Для зручності входу в землю були викопані дві сходинки, що вели до дверей. Розташований поруч зі сходинками стовп, очевидно, був одним із “одвірків”. Вінці зрубу при цьому входили в паз, видовбаний у стовпі. На відміну від лівого,

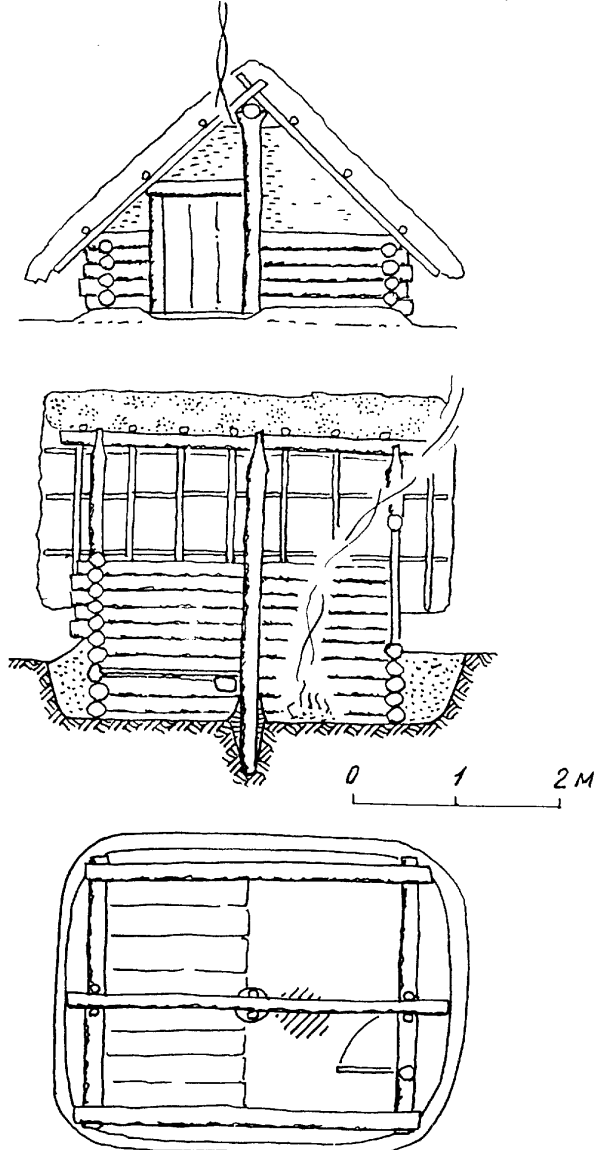

правий “одвірок” не закопувався в землю, а кріпився порогом знизу і притолокою зверху. Двері робилися з 3 – 4 дощок і кріпилися до порогу і притолоки за допомогою дерев’яних шипів (“двері на колу”). Двосхилий дах підтримувався двома товстими стовпами, на які спирався “коник”. На цю колоду та верхній вінець стін клалися крокви. Дах був критий соломою, на що вказують її сліди у заповненні житла. Фронтони, котрі утворилися під двосхилим дахом, могли бути забрані дерев’яними плахами (рис. 3, 11; 3, 12).

Очевидно, приблизно такою ж була конструкція жител з печами-камінами, що виступали за межі заглибленої частини. Зокрема, кілька будівель такого типу досліджено В. О. Шекуном і автором на поселенні Олександрівка 1 на околиці Чернігова.

БУДІВЛІ ПОБУТОВО-ГОСПОДАРЬСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Серед господарських споруд, як і в попередній час, переважають ями-сховища. В окремих випадках в ямах зустрінуті розвали великих корчаг, що вказує на використання їх для збереження сільськогосподарських продуктів. Звичайні розміри ям: діаметр горла 1 – 1,4 м, глибина 0,6 – 1,4 м. Кількість ям, що припадає на одне житло, часто складає кілька десятків (Глеваха, Сушки 2 та ін.).

На деяких київських поселеннях виявлені сліди наземних споруд з глиняною обмазкою, що іноді перекривають кілька великих ям-льохів. Їх господарське і виробниче призначення підтверджується знахідками, наприклад, скупчення залізної руди поряд з такою будівлею у Обухові 2. У наземній споруді 5 поселення Улянівка під Черніговом знаходилися різні сільськогосподарські продукти і, судячи за знахідками жорен та кістяних знарядь, проводилася обробка зерна і шкір.

У господарський комплекс входили також виносні вогнища, що правили за літні кухні. Від них зберігаються масивні черені, зроблені з шарів череп'я і глини. Найбільшим об'єктом такого типу є черень 1 із поселення Обухів 3 діаметром 1,5 м та товщиною до 0,5 м. Він складалася із 9 шарів керамічних уламків, що

Рис. 2. 9. Реконструкція житла 3 з поселення Глеваха.

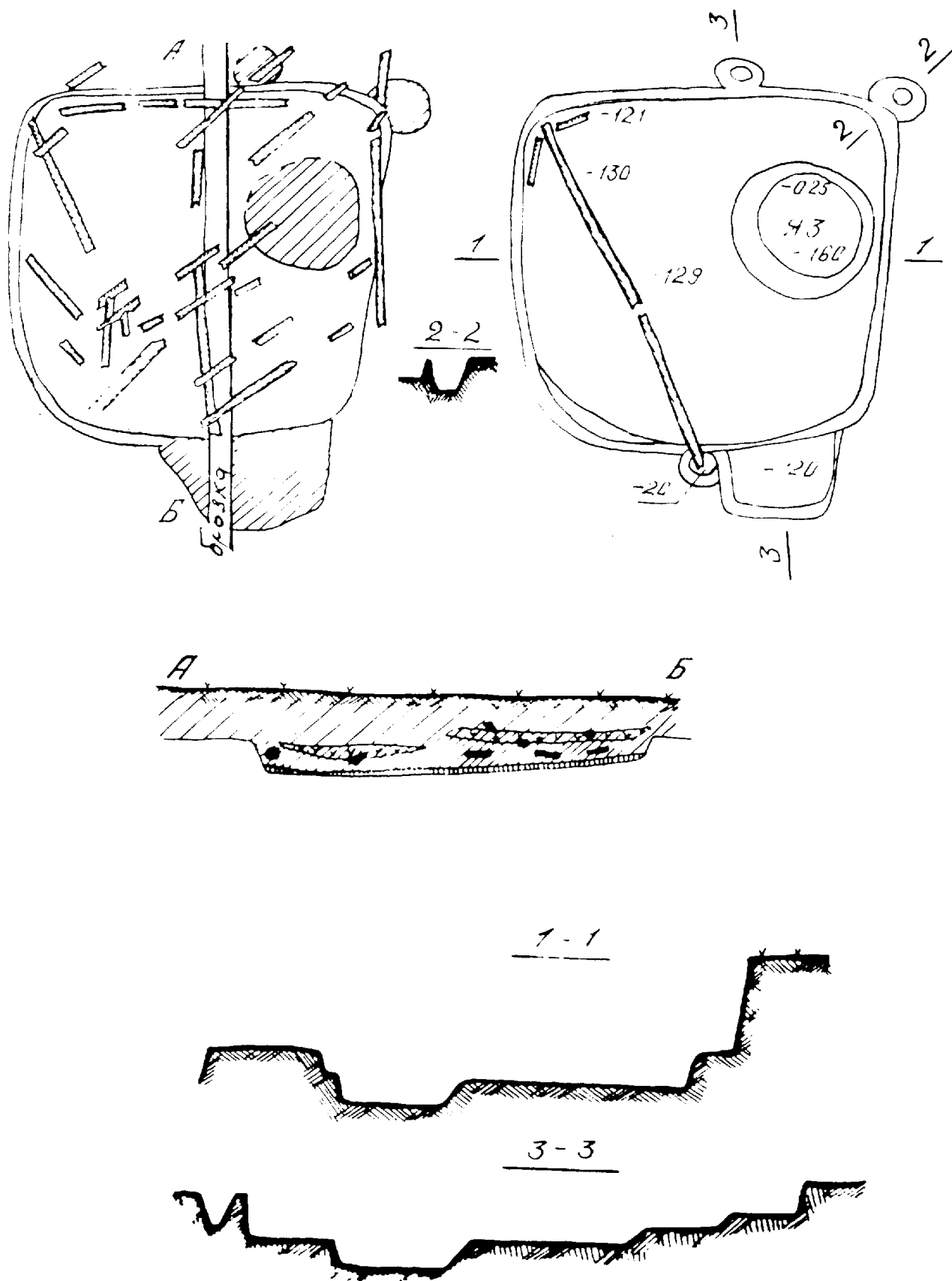

Рис. 2.10. Житло 1 з поселення Киріївка – I. Плани та профілі.

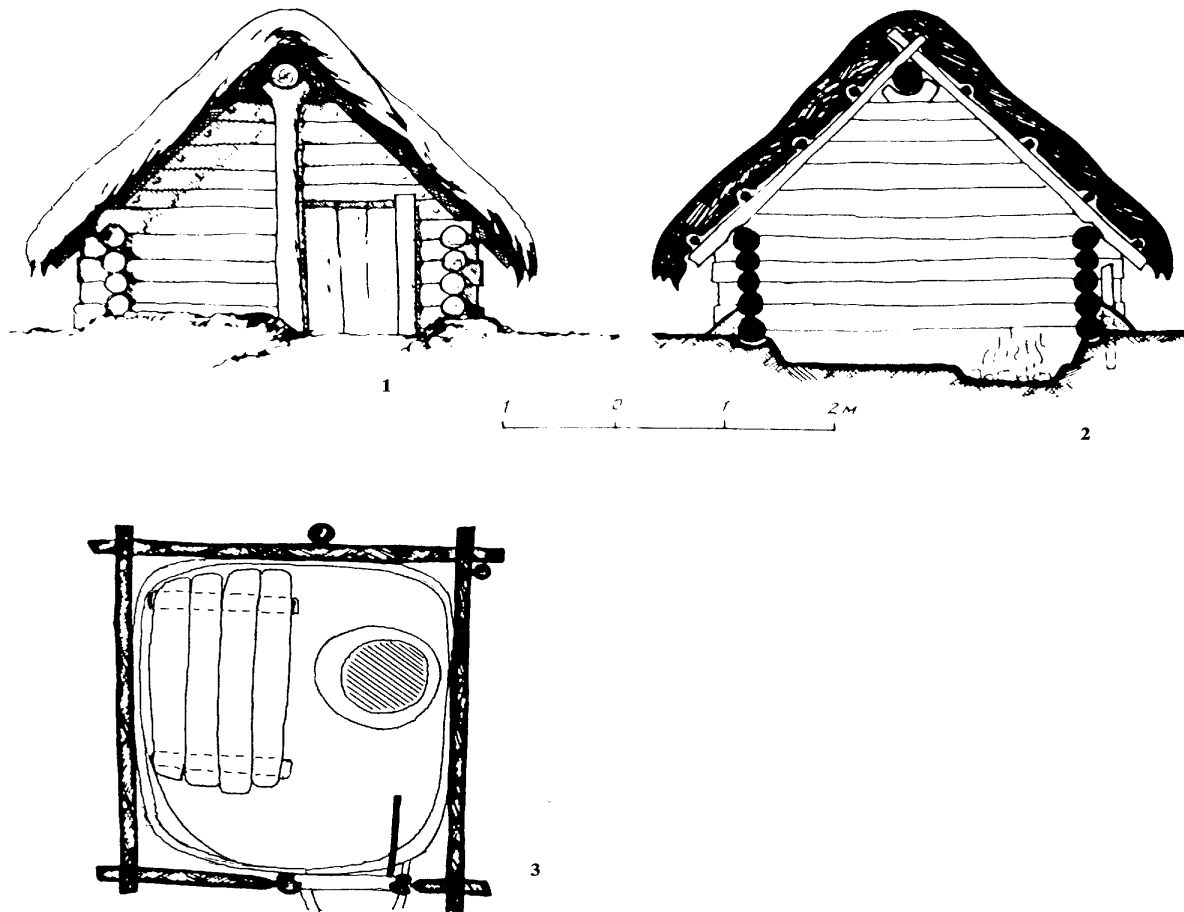
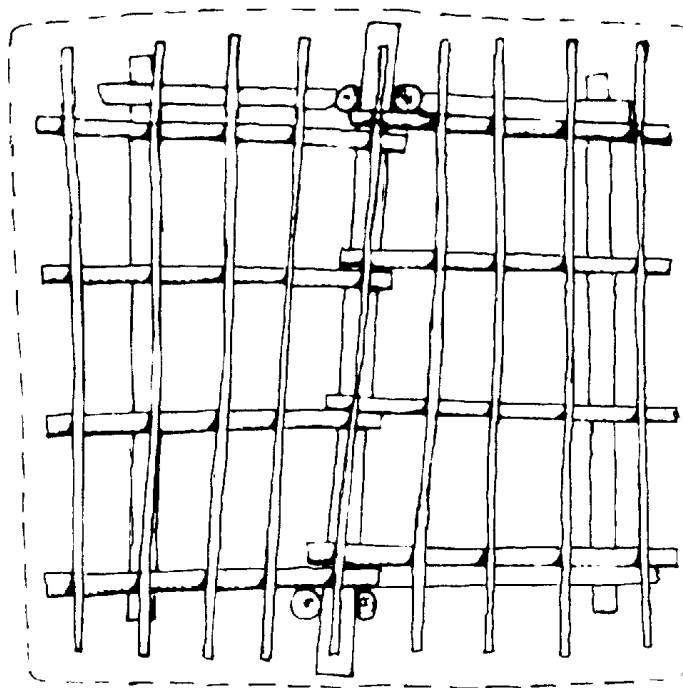
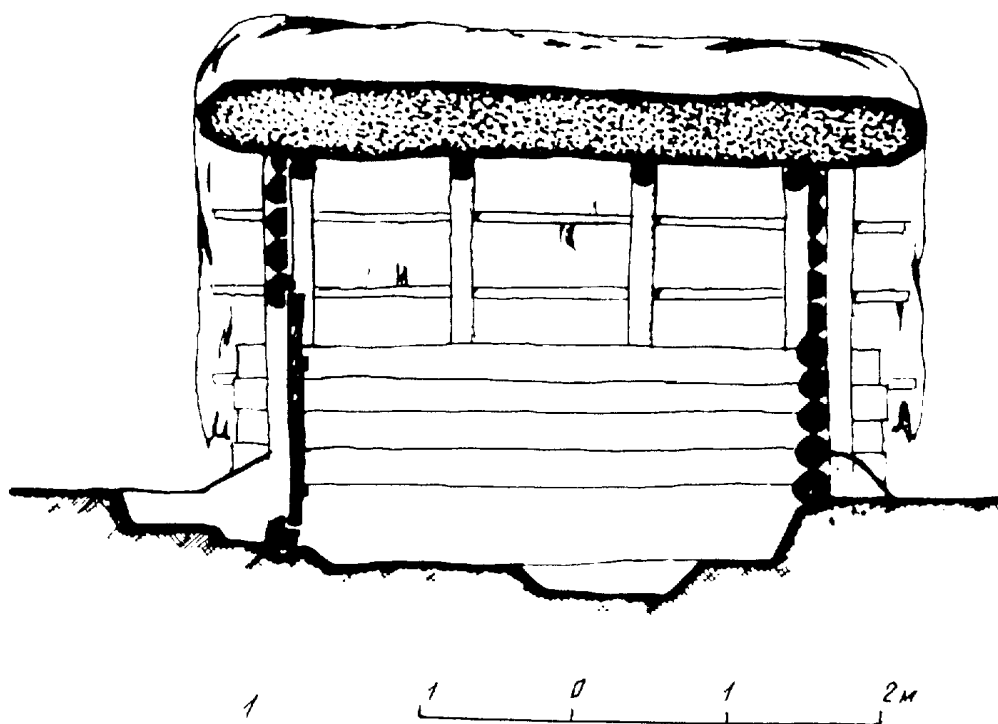

Рис. 2.11. Реконструкція житла з поселення Киріївка (за В. І. Останіним):
1 – фасад; 2 – розріз; 3 – план.

належали 39 посудинам. На Київщині подібні вогнища, але менші за розміром, зафіксовані у Обухові 2 та Глевасі.

РЕМІСНИЧІ БУДІВЛІ

Упевнено до таких споруд на пам'ятках київської культури Середнього Подніпров'я можна віднести лише залізобне горно з поселення Васильків 1а, подібний до описаних вище лютезьких споруд, та яму для випалу вугілля з поселення Глеваха. Остання на рівні материка мала діаметр біля 1,5 м, стінки похило переходили до дна на глибині 1 м від рівня материка. У верхній частині стінки пропечені на глибину до 7 см. Заповнення ями чорне, вуглисте, насичене шматками вугілля. Нижче конусу вуглистого ґрунту йдуть материкові та вуглисті прошарки. У центрі дна зі слідами обпалу – неглибока стовпова яма (рис. 2.13). Очевидно, спосіб випалу вугілля був подібним до описаного вище на прикладі поселення Лютіж.

2

Рис. 2.12. реконструкція житла з поселення Киріївка:
1 – поздовжній розріз; 2 – план перспективи. (За В. І. Останіним)

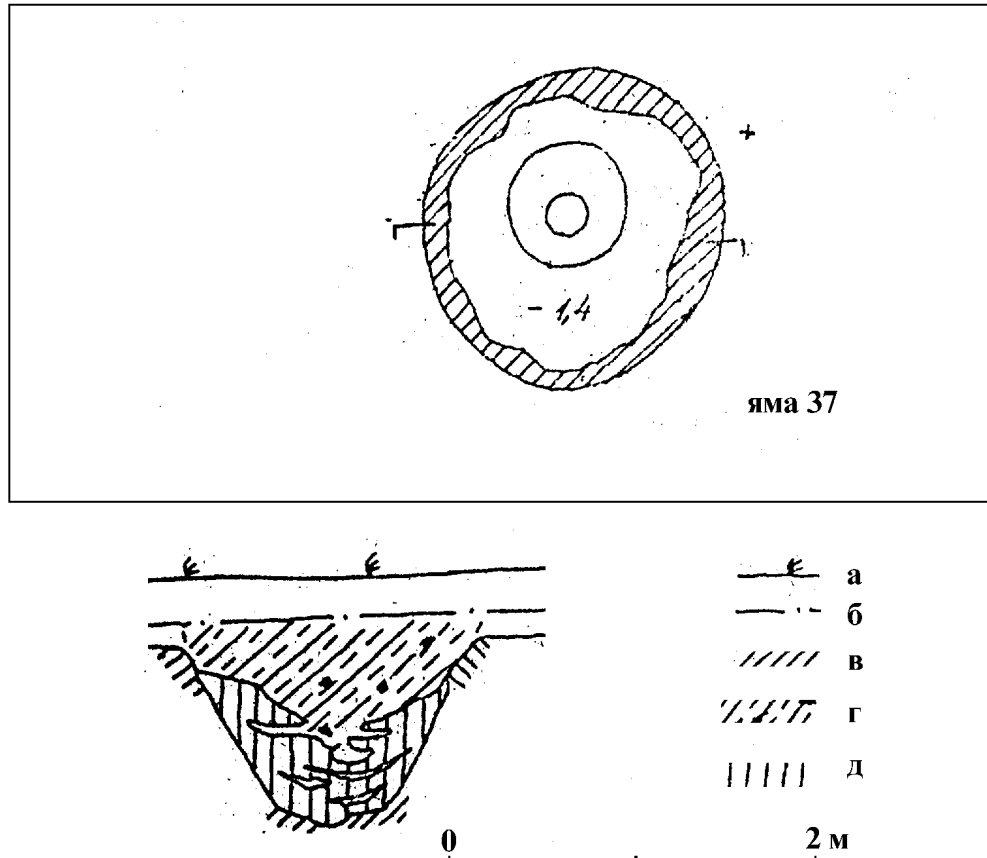

Рис. 2.13. Яма для випалу деревного вугілля з поселення Глеваха.

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ

На думку Н. М. Кравченко, з Київською культурою пов'язана знахідка на поселенні Обухів 3 великого каменя із вибитими на ньому різноманітними знаками і символами. Дослідниця вважає, що розташовані неподалік великі черені вогнища просто неба мали не побутове, а ритуальне призначення (випікання общинних хлібів під час свят тощо).

Варто також зазначити, що могильники київської культури в деяких випадках безпосередньо примикають до меж поселень. Таке "сусідство" живих та їх мертвих предків спостерігається у Козаровичах і Нових Безрадичах.

ВЛАШТУВАННЯ САДИБИ

Більшість поселень Київської культури відзначається невеликими розмірами і тонким культурним шаром, що свідчить про нетривале існування і дозволяє припустити їх належність великій сім'ї. Більш відокремленим, очевидно, було виробництво і розподіл у мешканців таких поселень, як Глеваха. Заселені ділянки були далеко розкидані вздовж схилів балки по обох берегах струмка. Одна з таких садиб, що існувала протягом другої половини III – початку IV ст. н. е., складалася з двох жител-напівземлянок, кількох десятків ям-льохів і вогнища просто неба. Житло, реконструкція якого наведена вище, було розташоване на висоті 8 – 9 м над рівнем

долини струмка. Інше житло і господарські ями знаходилися дещо нижче, а вогнище – найближче до води (рис. 2.7).

Рис. 2.14. Реконструкція загального вигляду слов'янського поселення другої – третьої чверті I тис. н. е (за З. Ванею).

Можна припустити, що, крім того, до комплексу садиби входили наземні господарські споруди і загои для худоби, слідів від яких на материк не збереглося. Таке припущення базується на матеріалах розкопок на сході Дніпровського Лівобережжя поселень Букреївка 2 та Гочево 1. В обох випадках вдалося зафіксувати численні ями від стовпів і кілків поза межами об'єктів.

На повністю дослідженому поселенні Гочево 1 чотири житла були розташовані парами, між якими знаходилося подвір'я розміром приблизно 30 x 30 м. Стовпові ямки і гумусний шар органічного походження (залишки гною) свідчать про утримання тут худоби. Крім того на краю подвір'я знаходилися три своєрідні печі просто неба у вигляді напівсферичних ям, викладених череп'ям, камінням і обмазаних глиною. За етнографічними спостереженнями, подібні споруди могли використовуватися для підсушки снопів.

Наступним кроком у формуванні традиційного житла Середнього Подніпров'я стала слов'янська напівземлянка, що виникла на основі житла київської культури (рис. 3, 14). Значно більш різноманітними були будівлі населення черняхівської культури, яке являло собою складний конгломерат різних племен.

2.3. ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (III – V СТ. Н. Е.)

ЛАНДШАФТНО-ТОПОГРАФІЧНІ УМОВИ РОЗТАШУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ТА ЇХ ПЛАНУВАННЯ

Більшість поселень Черняхівської культури в середньодніпровському лісостепі займає схили балок над струмками або невеликими річками, а також край надзаплавних терас над долинами більших річок (Ірпеня, Стугни, Росі, Трубежа та ін.). Іноді територія селищ буває обмежена ярами чи струмками, що виходять у заплаву. Розміри поселень різні: найбільші мають у довжину до 2 км при ширині 150–200 м, хоча більшість дещо менші – біля 1 км довжиною при ширині 80–100 м. Зустрічаються й зовсім невеликі селища: наприклад, Леськи в районі Черкас. Досить часто поселення утворюють групи або йдуть “ланцюжком” по краю балки чи тераси з інтервалом кілька кілометрів (рис. 2.15).

На жаль, мало черняхівських поселень у Середньому Подніпров'ї широко розкопані, тому їх планування можна охарактеризувати лише в попередньому плані. На невеликому поселенні Леськи садиби, що включали житлові та господарські споруди, очевидно, розміщувалися досить компактною групою. На селищі Журавка Вільшанська житла різного за походженням населення (слов'ян і германців) групувалися спочатку на різних ділянках; лише згодом спостерігається їх змішування. Досить типовим є розміщення садиб вздовж схилу на відстані кілька десятків метрів одна від одної, що добре помітно по скупченням глиняної обмазки і плямам культурного шару на ріллі.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИТЕЛ, ГОСПОДАРСЬКИХ І РЕМІСНИЧИХ БУДІВЕЛЬ

Фахівці виділяють два типи жител: заглиблені в землю (як правило, невеликі), наземні (каркасно-глинобитні та кам'яні). Зазначимо, що кам'яні будинки у Середньому Подніпров'ї невідомі, вони типові лише для південно-західного регіону поширення черняхівської культури.

На більшості середньодніпровських поселень домінували напівземлянки. Зокрема, вони виявлені у Журавці, а також Глевасі, де на початку IV ст. н. е. розселилися мігранти – готи, витискаючи місцеві племена київської культури. Нижня частина таких жител буває впущена в землю на 0,6 – 1,5 м. Форма в плані здебільшого підквадратна (втім, не така правильна, як у київських жител), але зустрічаються округло-овальні та неправильних обрисів з виступами. Звичайна площа 10–20 кв. м. Стовпові ями іноді дозволяють реконструювати наземну частину будівлі, котра підіймалася над поверхнею ґрунту. Стінки, очевидно, мали каркасно-плетневу конструкцію з глиняною обмазкою. Дах робився двосхилим, долівка земляною. Вхід інколи фіксується у вигляді земляних сходиночок. Виступи в стінах утворювалися ямами-сховищами або печами-каміннями, вирізаними в глині. Частіше для опалення використовувалися прості вогнища, черені яких було викладено черепками чи камінцями. Діаметр вогнищ або печей не перевищує 1 м.

Прикладом житла із заглибленою основою може бути будівля 4 поселення Глеваха (рис. 2.16). Нижня її частина, що має підквадратну форму (4,8 x 4,6 м) заглиблена в землю на 0,55 – 0,75 м. Заокруглені кути, похилі стінки і скупчення глиняної обмазки по всьому котловану свідчать, що стіни споруди, очевидно, мали каркасно-глинобитну конструкцію. Дві стовпові ямки у південному кутку вказують, що тут, можливо, був вхід.

На відміну від напівземлянок, наземні будинки звичайно мали великі розміри, про що свідчать розвали обпаленої глиняної обмазки та розташування стовпових ям. Середня площа наземних жител становить 30–40 м², відомі також невеликі будівлі – 10–25 м². Менш часто зустрічаються великі будинки площею 65–120 кв. м, розділені на кілька приміщень (Леськи, Ягнятин, Гребінки та ін.). У таких житлах могли жити

великі патріархальні сім'ї, а деякі відводилися для громадських зборів та святкових церемоній. За плануванням, розмірами і деталями конструкції “великі будинки” подібні до так званих “тринефних” германських жител. Дах таких споруд підтримувався двома рядками товстих стовпів, встановлених всередині житла (рис. 2.17).

Спосіб будівництва стін у більшості наземних будівель був в цілому однаковим. Відбитки на обпалених шматках глини плетня і нетовстих стовпів свідчать про каркасно-плетневу основу стін. Стовпи, що підтримували стіни, мали діаметр 7–10 см, їх доводилося ставити досить часто, на відстані 0,7 – 0,8 м. Кутові опорні стовпи були більш масивними діаметром 15–20 см.

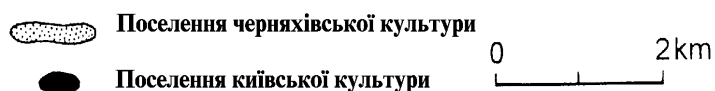
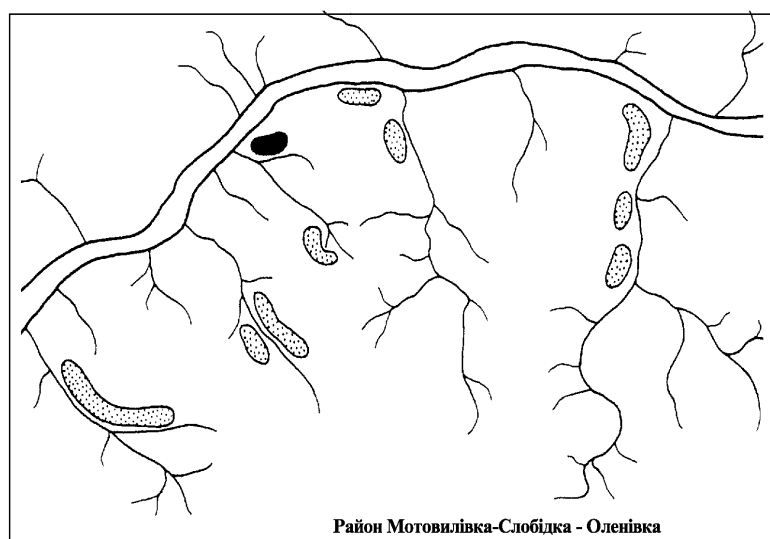
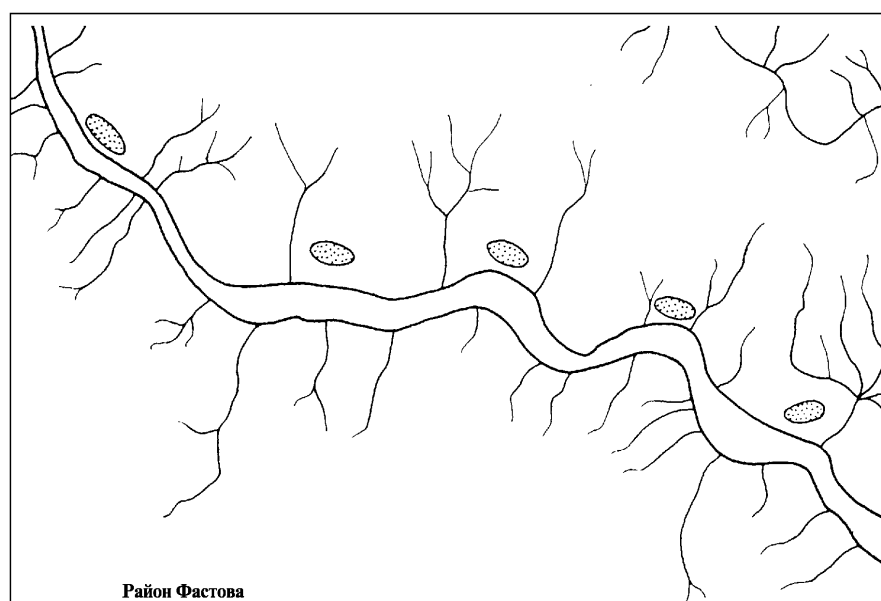

Рис. 2 15. Розташування поселень київської та черняхівської культур у контактній зоні Середнього Подніпров'я (за Р. Г. Шишкіним).

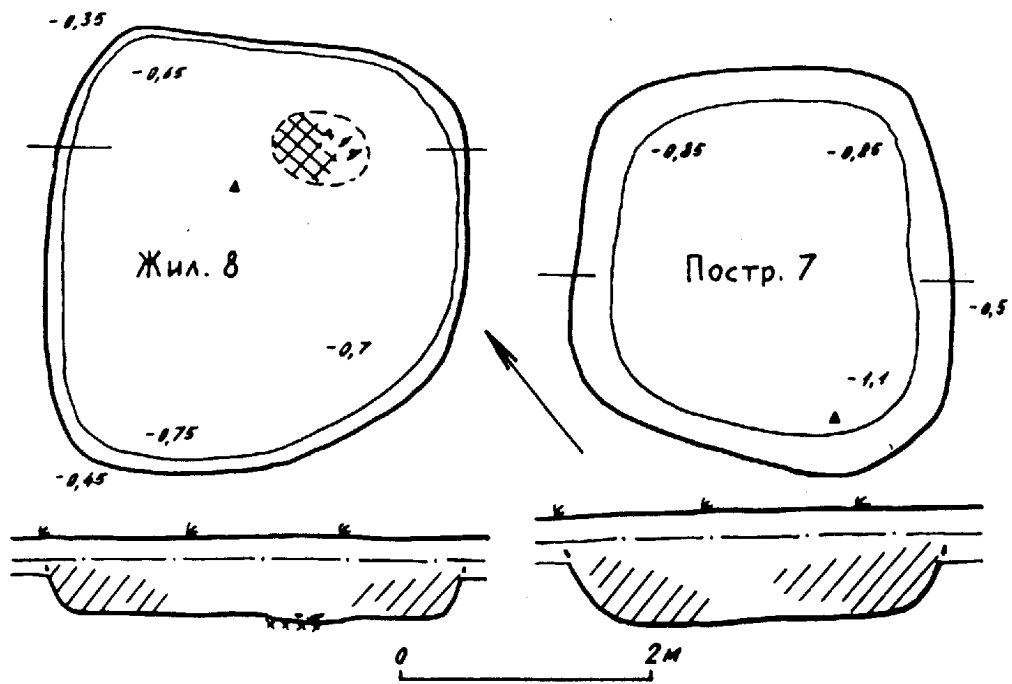
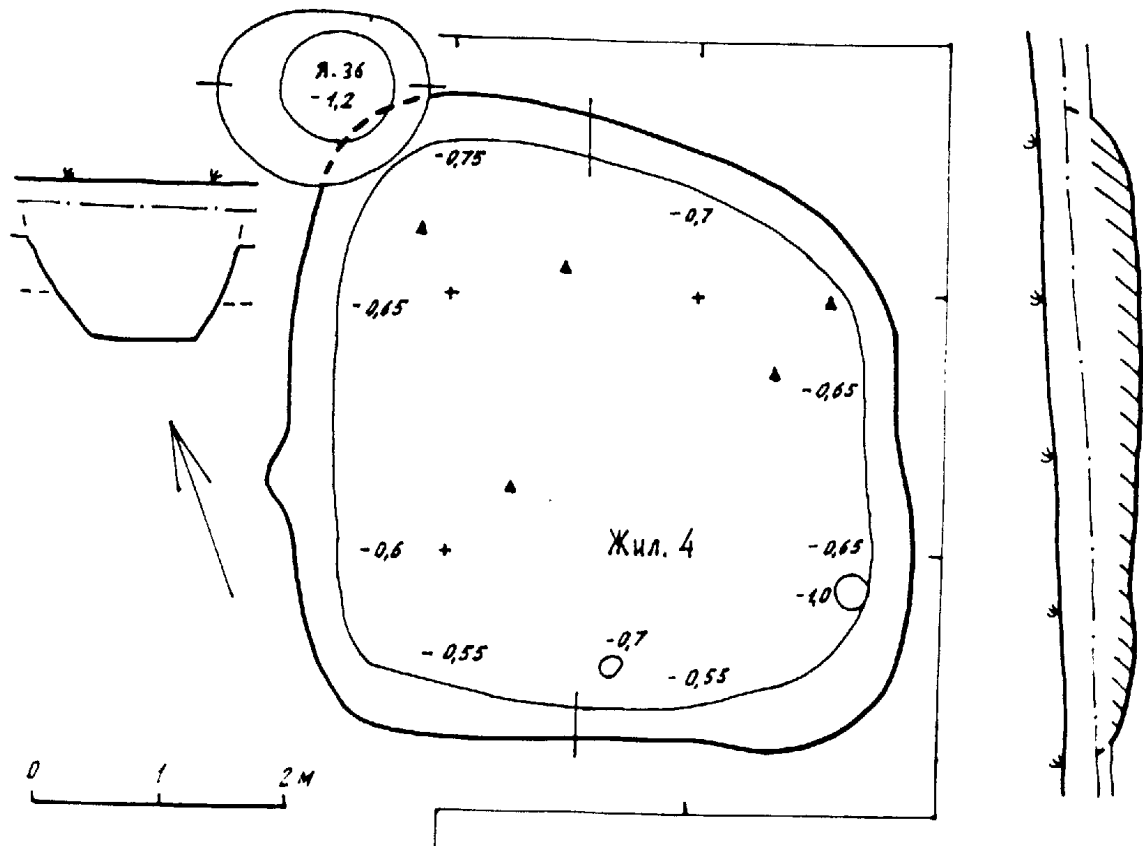

Рис. 2.16. Заглиблені житла черняхівської культури із поселення Глеваха (верхній шар).

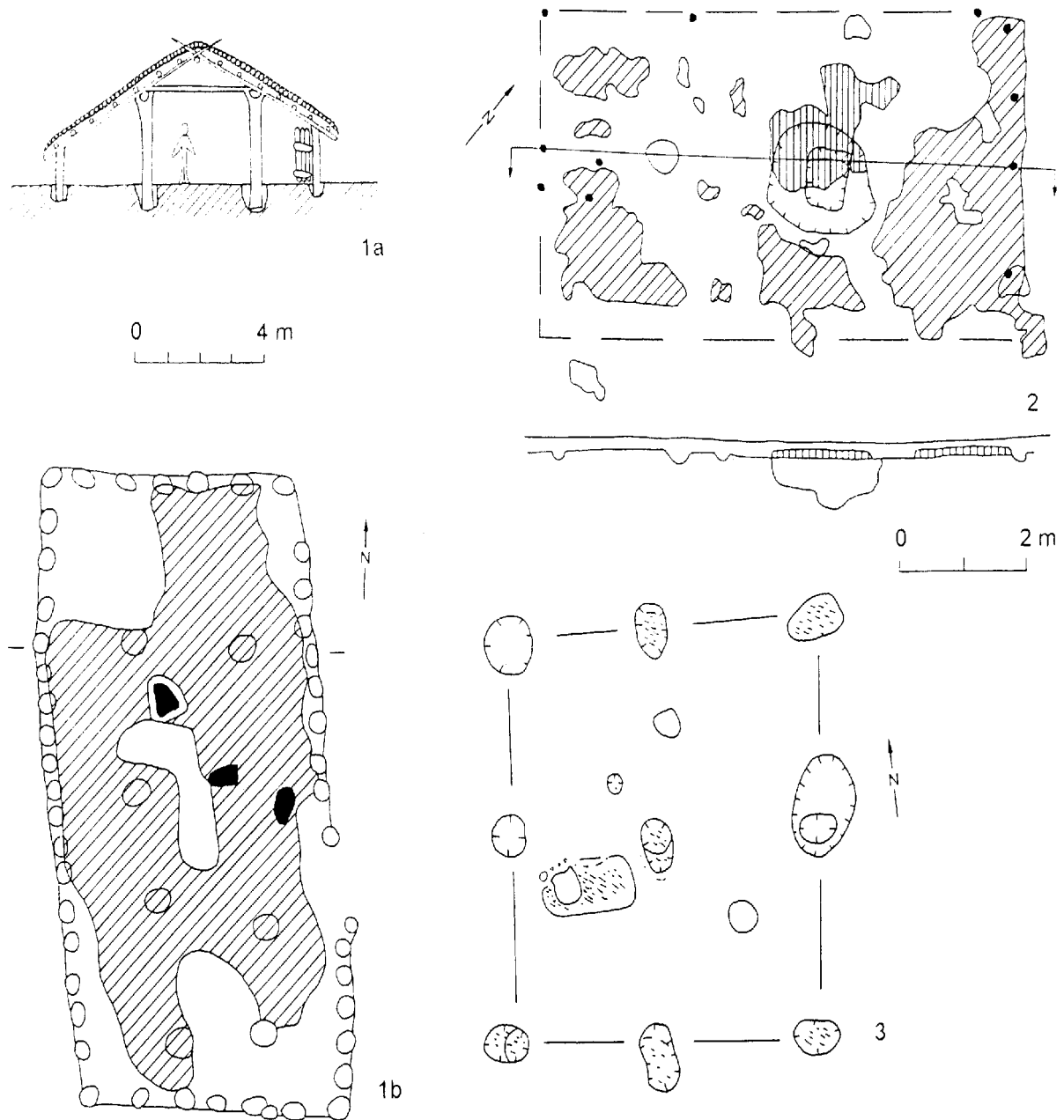

Рис. 2.17. Залишки "тринефних" будинків черняхівської культури та реконструкція одного із них (За Б. В. Магомедовим).

РЕКОНСТРУКЦІЯ ЖИТЛА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК ПОСЕЛЕННЯ ЛЕСЬКИ

Під час розкопок поселення Леськи А. Т. Брайчевською (Сміленко) і М. Ю. Брайчевським було досліджено кілька садиб, центральною спорудою однієї з яких був "великий будинок". Він фіксувався за скупченнями глиняної обмазки прямокутних обрисів. Очевидно, стіни були глинобитними і спиралися на каркас із стовпів, переплетених гілками. Розміри споруди приблизно 14x7 м. Житло було розділене перегородками на кілька приміщень, найменше з яких мало розміри 4,5 x 2 м. Залишки печі були зафіксовані в центральній частині будинку. На думку авторів розкопок, піч могла опалювати обидві половини житла.

Ймовірно, “великий будинок” з Леськів був подібним до реконструкції, запропонованої архітектором А. Я. Розеном та археологом Е. А. Рікманом на матеріалах молдавських пам’яток Черняхівської культури (рис. 2.18).

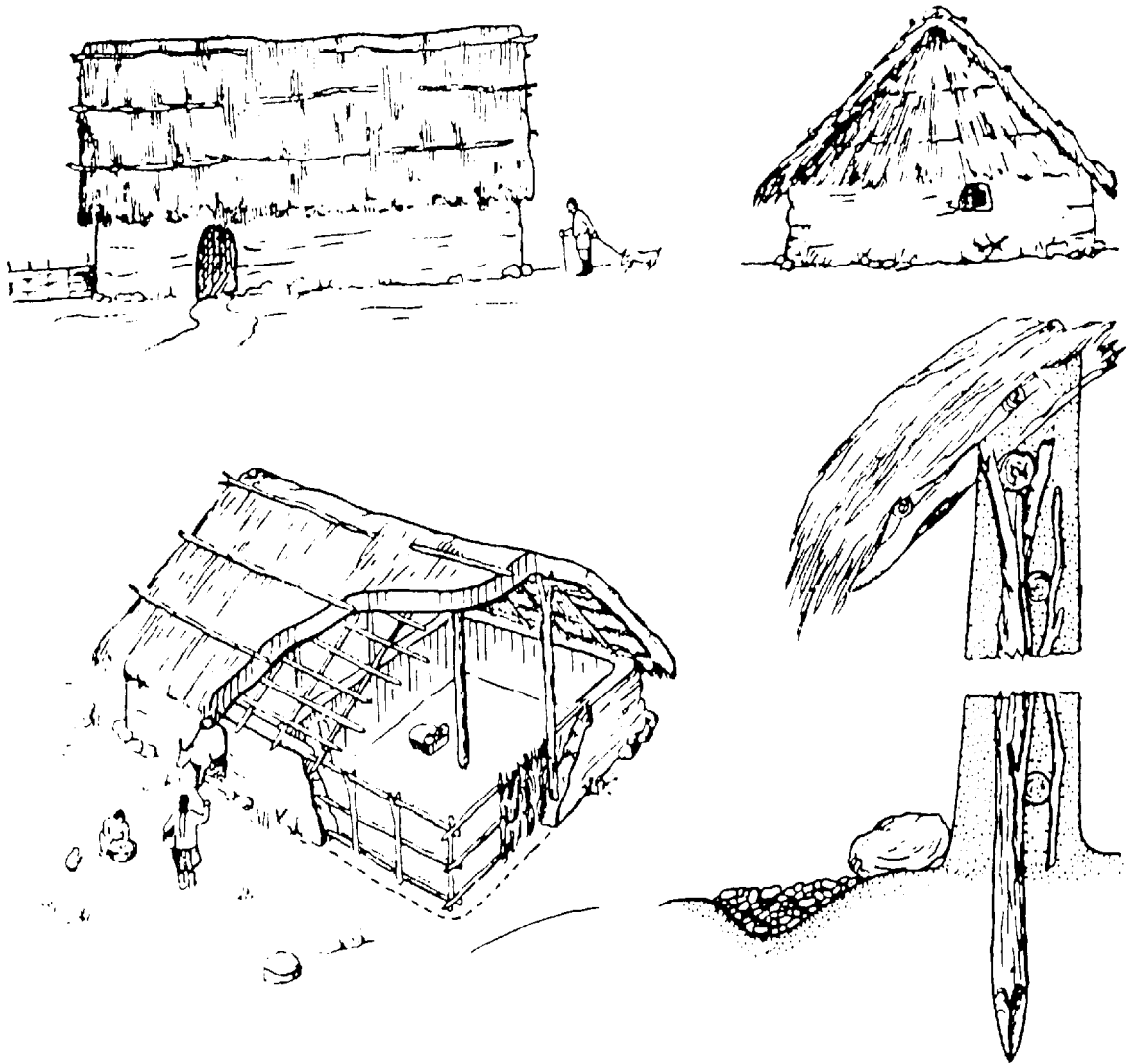

Рис. 2.18. Реконструкція "Великого будинку" (за А. Я. Розеном та Е. А. Рікманом).

БУДІВЛІ ПОБУТОВО-ГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Крім жител на черняхівських поселеннях Середнього Подніпров'я виявлено ям-сховища, хоча їх кількість менша, ніж у київській культурі. Такі об'єкти із черняхівського шару поселення Глеваха дещо відмінні від ям-льохів попереднього, київського етапу існування селища. Форма їх переважно не округла, а видовжена; стінки не прямовисні, а похилі. Кілька ям були перекриті скупченнями обпаленої глиняної обмазки – залишками куренів або кришок, що згоріли у вогні.

Заглиблені в землю чи наземні будівлі також використовувалися у господарських цілях. Наприклад, до складу садиби в Леськах, крім “великого будинку”, опис якого подано вище, входили об'єкти, які інтерпретуються авторами розкопок як погріб, хлів, два курники, свинарник, сарай або клуня, виробничі споруди (рис. 2.19). Майже на кожному широко розкопаному поселенні Черняхівської культури знайдено також

виносні вогнища – залишки літніх кухонь. Їх черені звичайно складені з каміння або вимощені череп'ям і обмазані глиною.

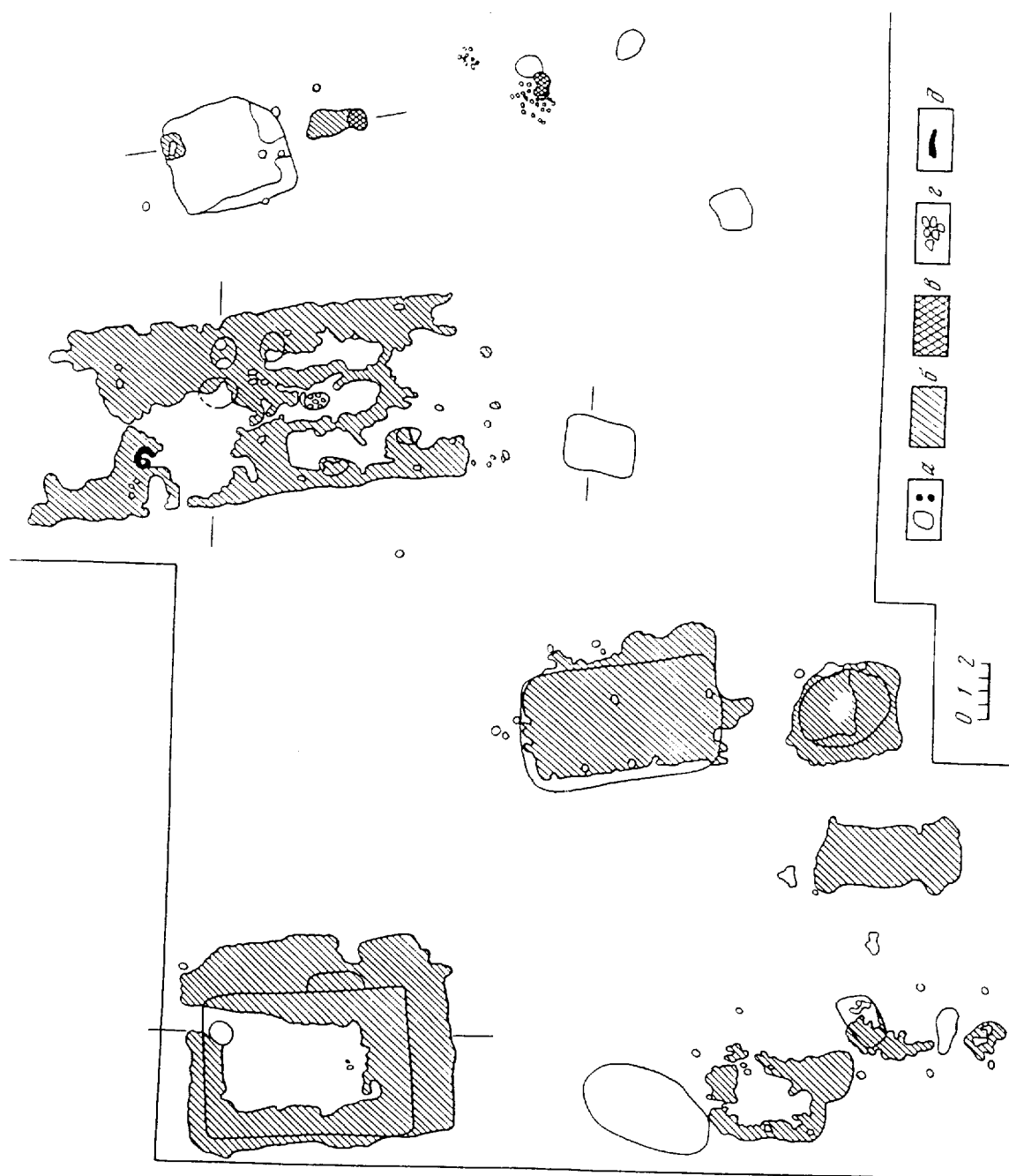

Рис. 3, 19. План садиби в с. Леськи з розміщенням навколо житла господарських споруд і ям: а – яма; б – обпалена глиняна обмазка стін; в – черень печі; г – скупчення кераміки; д – обвуглене дерево.

РЕМІСНИЧІ БУДІВЛІ

У черняхівському суспільстві ремесла досягли високого розвитку. Особливо виразними є сліди гончарства, що розвивалося під впливом провінційного римського виробництва. На кількох десятках поселень виявлено гончарні горни, в яких обпалювалася кераміка, інколи трапляються залишки гончарних майстерень.

Кожна піч складалася із двох ярусів, розташованих один над одним: топки та камери, де відбувався обпал. Нижній ярус викопувався в землі і стінки його обмазувалися глиною; вустя топки відкривалося в передпічну яму.

Діаметр споруди сягав 1,5 м, висота – 0,5 м. Верхній ярус мав куполоподібне перекриття. Яруси відокремлювалися один від одного горизонтальним перекриттям із отворами-продухами. Це перекриття підтримувалося глиняним стовпом або перемичкою шириною 0,2 – 0,4 м. В процесі роботи у верхньому ярусі знаходився посуд, а в нижньому – розводився вогонь. Розжарене повітря через отвори потрапляло у верхню камеру і, проходячи через неї, обпалювало посуд, що там стояв (рис. 2.20).

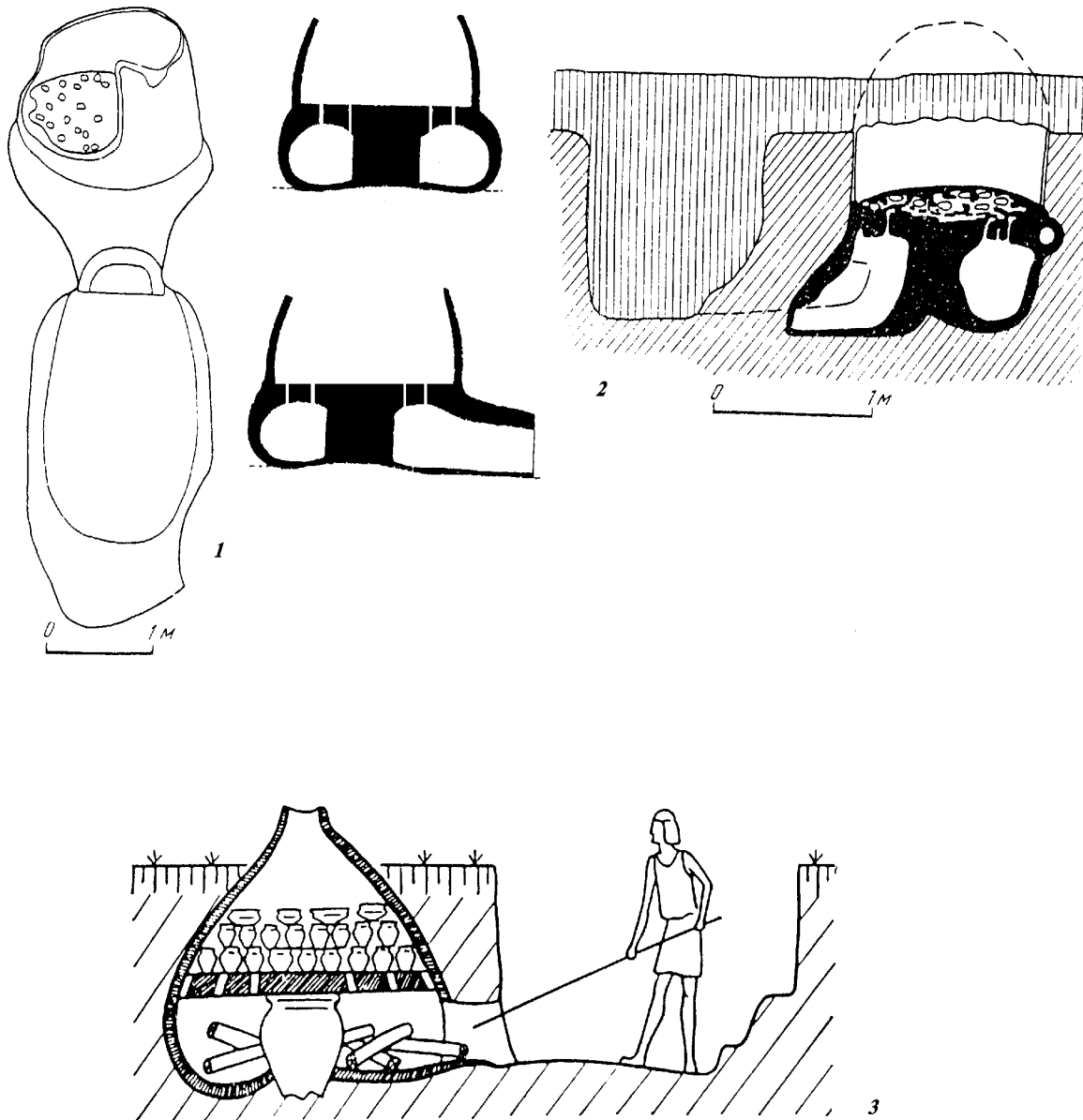

Рис. 2.20. Гончарні горни черняхівської культури та реконструкція одного з них.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ГОНЧАРНИХ МАЙСТЕРЕНЬ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК ПОСЕЛЕНЬ ЖУРАВКА І ГЛЕВАХА

Під час розкопок поселення Журавка на р. Вільшанка Е. О. Симоновичем досліджені дві гончарні печі та поряд з однією з них споруда, що інтерпретована як майстерня гончаря. Споруда мала неправильну форму біля 5 м довжиною і 3 м шириною. Долівка була частково врізана в материк. Збереглося 10 ям від вертикальних стовпів, що підтримували стіни і дах, а також ночвоподібна яма, заповнена спеціально підготовленою для виробництва посуду глиною. У західній частині будівлі виявлено сліди вісі гончарного кола в невеликій округлій ямці. В центрі споруди збереглися залишки глиняної печі (рис. 2.21). В майстерні знайдено знаряддя праці гончаря – лощила з каменю та ребра тварини, камені для розтирання домішок до глини.

Уважне вивчення цього унікального комплексу дозволило дослідникам давнього гончарства О. О. Бобринському і М. Г. Гусакову запропонувати переконливу реконструкцію майстерні (рис. 2. 22.1).

Рис. 2. 21. Виробничий комплекс черняхівської культури із поселення Журавка, що включав горно та майстерню: а – перепалена глина; б – материк; в – дерновий і культурний шар; г – червона глина; д – біла глина; е – шматки обпаленої глиняної обмазки; ж – стовпові ями; з – вкопані в землю посудини.

Інша майстерня розкопана на поселенні Глеваха. Будівля 5 (майстерня) входила до садиби, що включала описане вище житло (будівля 4) і невелику споруду (будівля 2) господарського призначення.

Будівля 5 дещо нагадує в плані вісімку – довжиною 4,15 м, шириною від 1,45 до 2 м. Долівка заглиблена у материк на 1,35 м, підіймаючися у вигляді пандуса і сходинок до північного заходу, де, очевидно, знаходився вхід. В центрі північної частини споруди зафіксовано напівсферичну “подушку” в’язкої зеленої глини діаметром 0,5 м і товщиною 0,21 м. У центрі цієї “подушки” збереглися сліди дерев’яного квадратного кілочка (рис. 2.22. 2). Вірогідно, гончарне коло тут кріпилося на нерухомій вісі, котру і фіксувала у супісі материка глиняна подушка.

Уступчасті вирізи в материкових стінках, ймовірно, служили для закріплення полиць для готового посуду та лави, на якій сидів гончар. На відміну від майстерні із Журавки, ця споруда мала тимчасовий, можливо сезонний, характер. Тому можна припустити найпростіший вид перекриття у вигляді двосхилого куреня, що спирався прямо на землю.

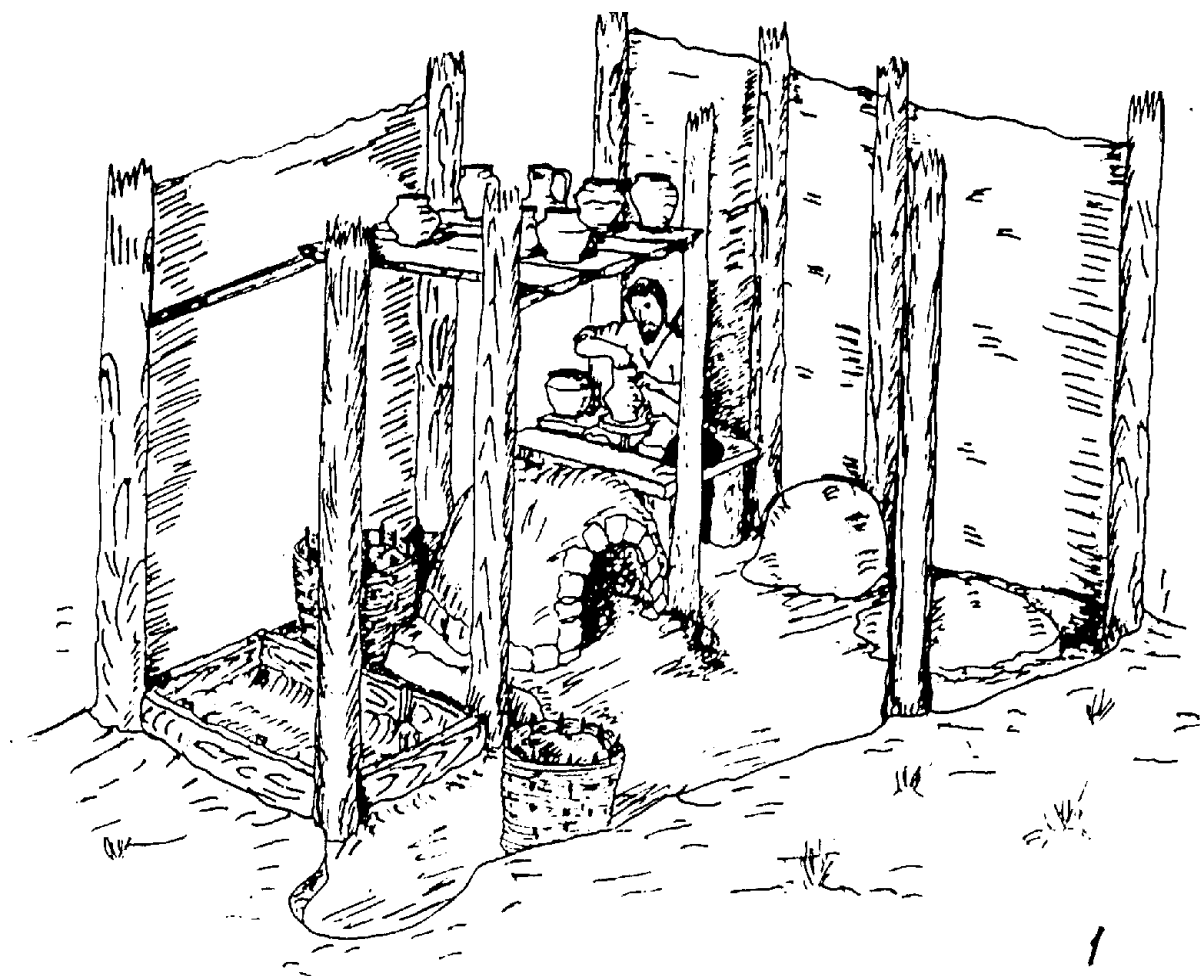

Рис. 2. 22.1 – Реконструкція майстерні гончаря з поселення Журавка (за О. О. Бобринським та М. Гусаковим); 2 – залишки гончарної майстерні з поселення Глеваха.

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ

Матеріали могильників демонструють, що черняхівське суспільство мало досить складні релігійні уявлення. Могильники, як правило, розміщувалися на більш високих місцях, ніж пов'язані з ними поселення, хоча й недалеко від них. На деяких поселеннях (переважно у західній частині ареалу Черняхівської культури) досліджено залишки святилища (Лепесівка), виявлено кам'яні ідоли (Ставчани, Іванківці та ін.); частина посудин, вкритих таємничими орнаментами, безумовно, використовувалася під час ритуальних дій. На жаль, об'єктів, котрі можна було б упевнено зарахувати до культових споруд, на території Середнього Подніпров'я не знайдено.

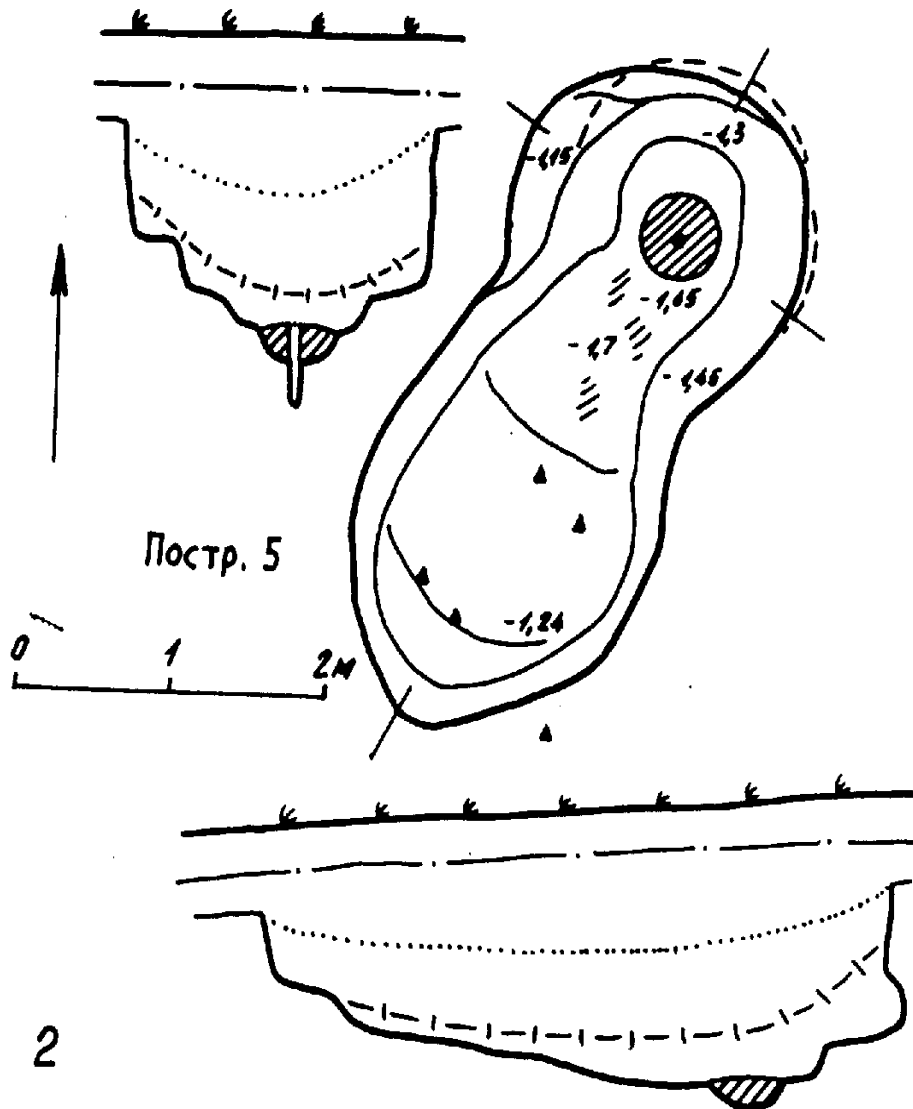

Рис. 3, 22. 1 – Реконструкція майстерні гончаря з поселення Журавка (за О. О. Бобринським та М. Гусаковим); 2 – залишки гончарної майстерні з поселення Глеваха.

ВЛАШТУВАННЯ САДИБИ

Типові садиби Черняхівської культури можна уявити собі за матеріалами таких поселень, як Леськи та Глеваха. Вважається, що Черняхівська культура, носіями якої були різні етноси, належала до суспільств з більш високим рівнем соціального розвитку, ніж зарубинецькі та київські племена. Як зазначалося, на поселенні в

Журавці простежуються окремі ділянки, зайняті мешканцями слов'янського або германського походження, лише згодом межа між ними затирається. Відокремлена від інших велика сім'я, яка вела окреме господарство, очевидно, могла залишити такі пам'ятки, як садиба в Леськах. Нагадаємо, що така садиба складалася з власне житла (“великого будинку”), кількох господарських та виробничих споруд. Вони були розташовані так, що відокремлювали чистий зовнішній двір від внутрішнього подвір'я, де перебували худоба і птиця (рис. 2.19).

Садиба в Глевасі була менш фундаментальною. До її складу входили житло (будівля 4), розташована поряд гончарна майстерня (будівля 5) та невелика споруда 2 господарського призначення. Приналежність житла і майстерні до одного комплексу підтверджується, зокрема, знахідками двох парних фібул – застібок у будівлях 4 і 5. Дещо нижче ділянки, зайнятої будівлями, виявлено господарську яму із знахідками Черняхівської культури, яка містила, між іншим, чимало обпаленого зерна (рис. 2.23).

Таким чином, система забудови поселень і характер жител у племен черняхівської культури дещо відрізняються від тих, які були властиві зарубинецькому, пізньозарубинецькому і київському населенню. Це пояснюється в першу чергу змішанням традицій різних народів, що входили до складу “держави Германариха”. Після розпаду черняхівської культури в середині V ст. домінуючими стають традиції нащадків племен київської культури – склавів і антів візантійських писемних джерел VI ст. н. е.

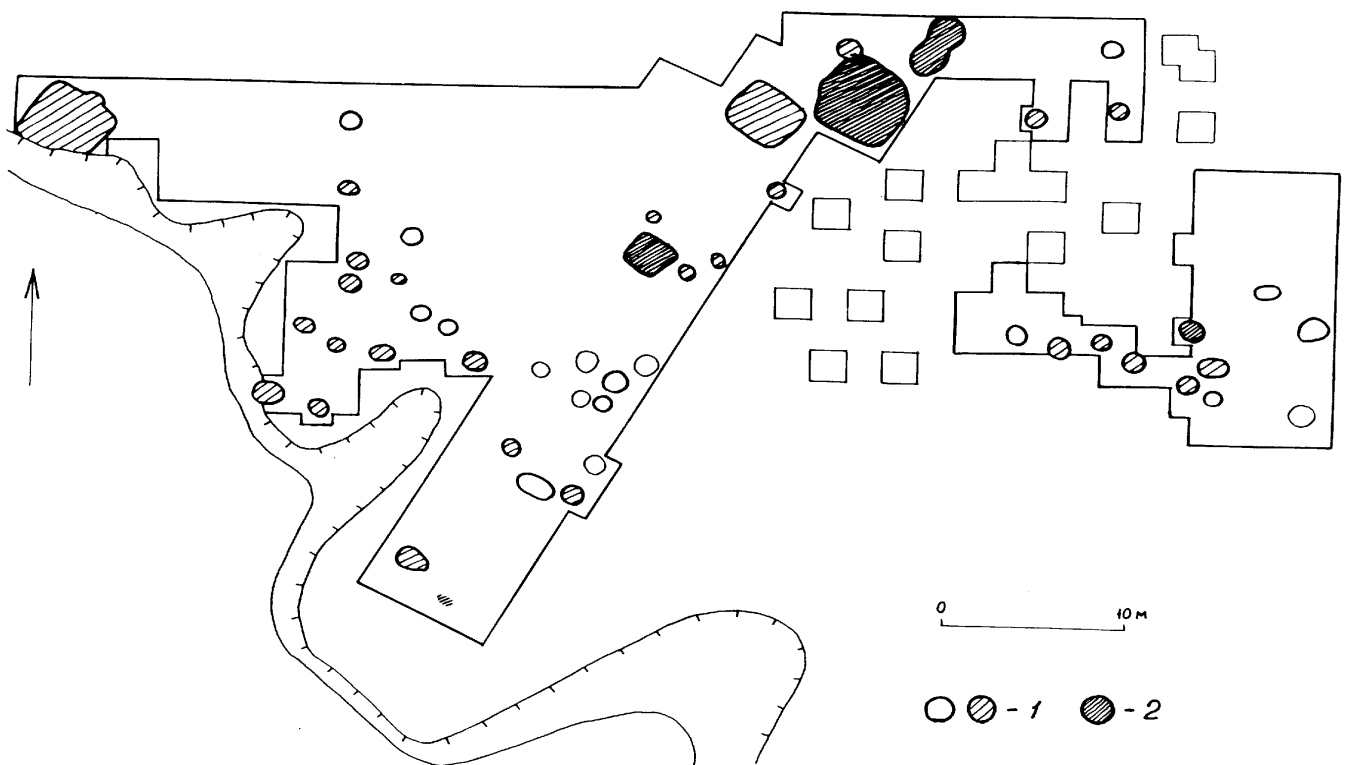

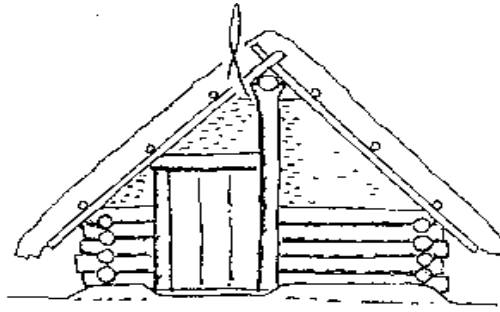
Рис. 2.23. план поселення Глеваса з об'єктами: 1 – київського горизонту (нижнього); 2 – черняхівського горизонту (Верхнього).

Рис. 2.24. Городище Бабина Гора.

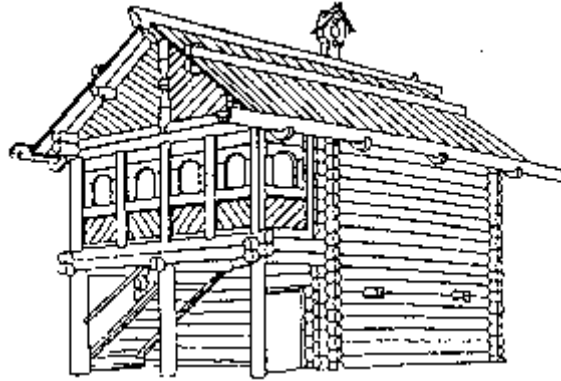

Рис. 2.25. Городище біля с.Гребені.

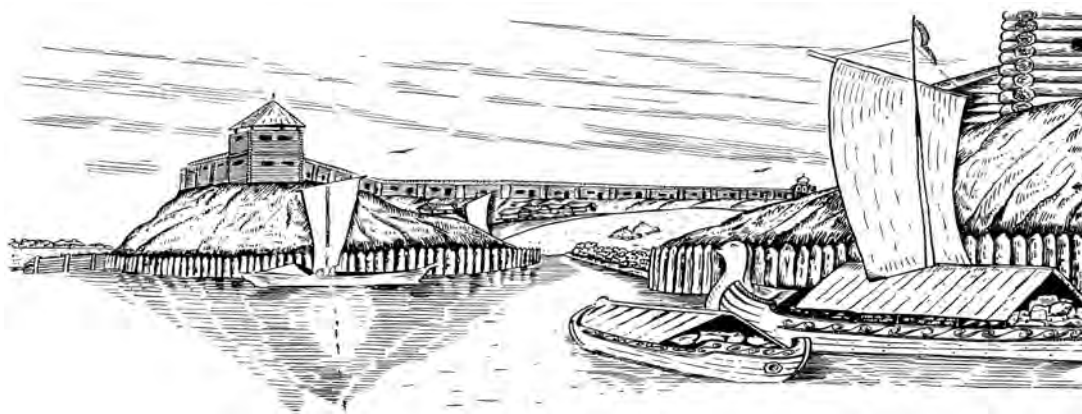

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ДО РОЗДІЛУ 2

- Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. – К., 1991.
- Бидзиля В. И., Пачкова С. П. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж. // МИА., 1969. – №160. – С. 51–74.
- Бобринский А. А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. – М. – 1991.
- Бобринский А. А., Гусаков М. Г. Реконструкция гончарной мастерской III – IV вв. // СА. – 1973. – №1. – С. 150–163.
- Брайчевская А. Т., Брайчевский М. Ю. Черняховское поселение в с. Леськи близ г. Черкассы. // МИА, 1967. – №139. – С. 35–61.
- Давня історія України. Том 2. – К., 1995.
- Магомедов Б. В. Тринефні споруди у черняхівському домобудівництві. // Археологія. – 1989. – №4. – С. 102–110.
- Обломский А. М. Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье. (опыт культурно-хронологического анализа материалов). // Гістарычна-археалогічны зборнік. – 1998. – №13. – С. 59–87.
- Останин В. М. Реконструкция жилища 1 из поселения Киреевка (Сосницкий р-н Черниговской обл.) – К., 1986 (рукоп.).
- Рикман Э. А. Жилища племен Черняховской культуры Днестровско-Прутского междуречья. // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975. – С. 50–87.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990.
- Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. – первой половине I тыс. н. э. // Археология СССР. – М., 1993.
- Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III – V вв. – К., 1984.
- Терпиловский Р. В. К проблеме контактов киевской и вельбарской культур. // Kultura wielbarska w młodszyim okresie rzymskim. – t. 2. – Lublin, 1989. – С. 231–247.
- Терпиловський Р. В., Шекун О. В. Олександрівка 1 – багатопарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. – Чернігів, 1996.

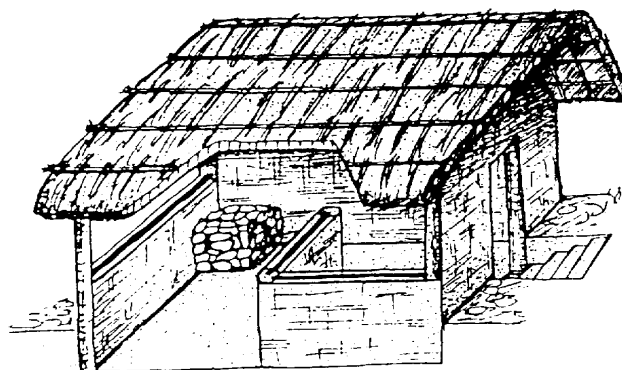
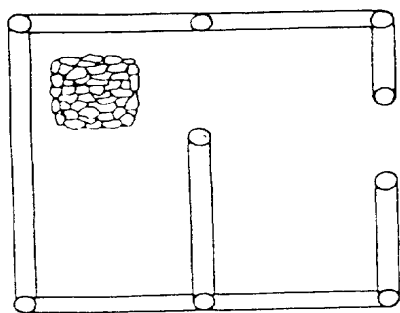
**АРХІТЕКТУРА ПОСЕЛЕНЬ
У СЛОВ'ЯНСЬКИЙ
ТА ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧАС
VIII - XIII ст.**

3.1. АРХІТЕКТУРА ПОСЕЛЕНЬ VIII-X ст.

У ранньослов'янський час, починаючи з V ст., а місцями — з кінця IV ст., відбувається формування слов'янського житла, яке, на відміну від попереднього часу, будується на основі заглибленого котловану з дерев'яними стінами. Більшість жител VI—VII ст. мають зрубну конструкцію стін, менше — каркасно - стовпову, хоч слід мати на увазі, що відсутність стовпових ям, які виступають визначальними при інтерпретації конструкції стін ще не свідчить про обов'язкову зрубну конструкцію. Стіни кріпилися в “обло” або “лапу”. Ранньослов'янські житла невеликі за розміром та площею (від 12 до 20 м² і глибиною в середньому 0,7—1 м), орієнтація визначалася топографічним розташуванням поселення, за звичай житла розташовувалися вздовж яру або ріки.

Інтер'єр складався з пристінних лав, інколи вони споруджувалися із материкових останців, сходів для входу та печі - кам'янки, розташованої в одному з кутів. Піч - кам'янка — найбільш поширена отоплювальна споруда у слов'янському житлі, хоч відомі і глинобитні печі, вирізані в глиняних останцях із склепінням з вальків. У лісостеповій зоні житла цього періоду найкраще досліджені у Подністров'ї.

*Рис. 3.1. Житло - майстерня ювеліра з Бернашівки
(за І. С. Винокуром та М. Б. Петровим).*

Це відоме житло - майстерня ювеліра (розкопки І. С. Винокура) та житла з Рашкова (розкопки В. Д. Барана) (рис. 3.1, 2). На території Середнього Придніпров'я ранньослов'янські поселення досліджувалися на Тясміні (розкопки Д. Т. Березовця), на Київщині (розкопки Н. М. Кравченко), у Києві (Старокиївська Гора, розкопки В. К. Гончарова). Значно більше матеріалу для реконструкції житла з цього регіону отримано при дослідженні слов'янських жител VIII—IX ст. до розгляду яких ми переходимо.

ЛАНДШАФТНО - ТОПОГРАФІЧНІ УМОВИ РОЗТАШУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ТА ЇХ ПЛАНУВАННЯ

Розташування слов'янських і давньоруських пам'яток на Правобережжі Дніпра то-тожні, що підтверджується багатошаровістю багатьох з них. Для заселення неукріплених поселень обиралися місця поблизу води, найбільш густо заселеними були перша і друга дніпровські тераси, а також схили балок з крутизною не більше 30°, інколи сідловини між горами, що слугували їм прикриттям від небезпеки. Під забудову селища могли використовуватися навіть днища давніх балок, що з часом затягнулися змивними ґрунтами.

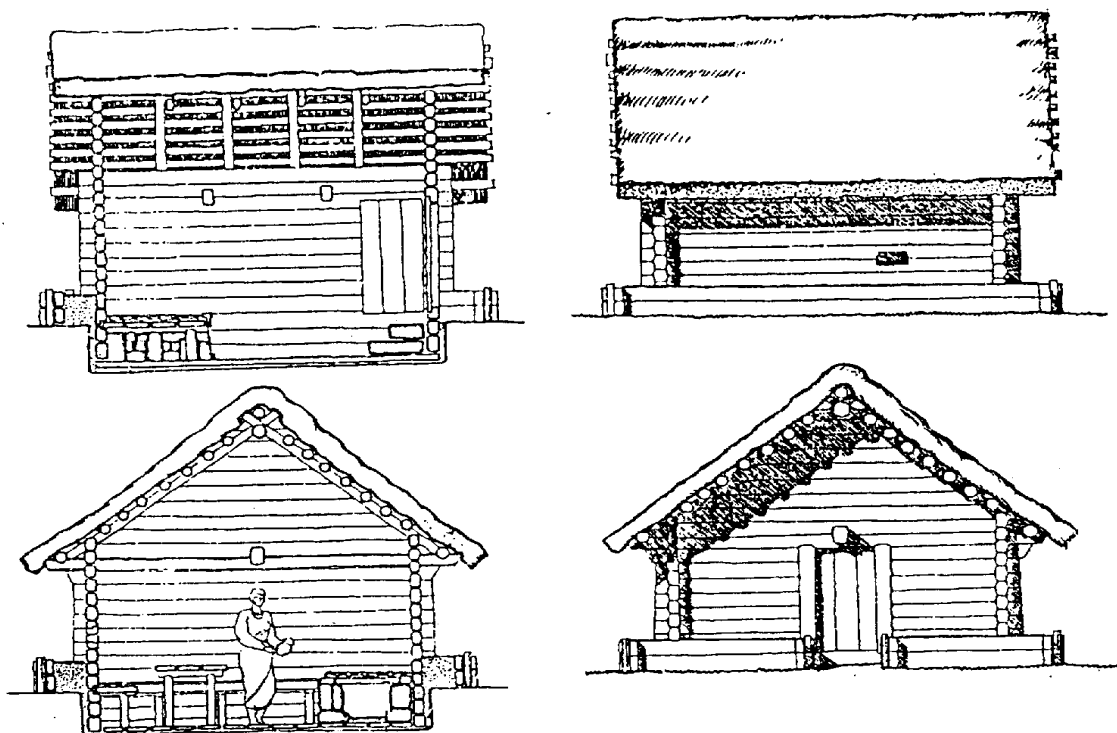

Рис. 4, 2. Житла з слов'янського поселення поблизу с. Рашків за В. Д. Бараном.

Укріплені поселення (городища) на Подніпров'ї розташовувалися виключно на високих пагорбах, добре захищених крутими схилами, ярами, балками. Найчастіше для цього використовувалися миси високого правого берега Дніпра. Особливо зручними і добре захищеними природними умовами були місця розташування городищ у районі Канівських гір. Саме тут розкопані найбільш відомі у Середньому Подніпров'ї слов'янські і давньоруські городища: Родень — Княжа Гора поблизу Канева, літописний Заруб — слов'янське і давньоруське городище поблизу Монастирка, північніше досліджувалися городища біля Балико - Щучинки (літописний Чучин), городище Іван під Ржищевим тощо.

На Лівобережжі зустрічаються городища круглої форми, споруджені в низинах — на дюнах і болотах.

За звичай площа городищ VIII—IX ст. не перевищує 0, 5—3 га. Вони можуть бути простими і складномисовими, як наприклад городище Монастирьок. Городища відрізнялися за своїм функціональним призначенням: виділяються городища - обцинні центри, що мали постійне заселення, городища - сховища, які не мали житлової забудови і використовувалися лише під час небезпеки, городища - святилища.

Оборонні споруди слов'янських городищ споруджувалися з використанням природ-

них крутих схилів, на яких з найбільш незахищеного боку споруджувалися ескарпи з ровами, а з напольного боку обов'язково оборонна дерев'яна стіна і рів. Інколи дерев'яна стіна будувалася по всьому периметру городища, вона складалася із двох рядів горизонтально покладених колод, закріплених вертикальними парними стояками, простір між ними забутовувався материковою глиною. Приблизна висота підніжжя валу з dna рову становила до 3, 5 м, при глибині рову до 2 м.

Відомі також дерев'яні стіни у вигляді частоколу, до якого з середини прибудовувалися дерев'яні будівлі. Розглянемо забудову слов'янського городища Монастирсьок, східна частина якого розкопана майже повністю. Городище складалося з трьох топографічно відокремлених частин: з одного мису складної конфігурації (східної та західної частин, що сходяться під кутом) і селища. Мис з боку плато і з півдня, де знаходився яр, був оточений оборонною стіною, що стояла безпосередньо на землі, можливо, вона складалася з двох рядів горизонтально покладених колод, забутованих материковою глиною, і ескарпом з ровом; з боку Дніпра, де городище мало майже прямовисні неприступні схили, штучні укріплення були відсутні. Селище з боку плато також мало укріплення у вигляді дерев'яної стіни з невеликими ровами з обох боків. Усього досліджено 30 жител VIII—X ст., із яких 23 знаходилося на Східному городищі, 6 на Західному і 1 на селищі.

Крім того виявлено залишки від невеликих селищ, що знаходилися на нижніх терасах Дніпра в сідловині між Східним городищем і сусідньою горою, знищеною яром. Городище загинуло в результаті нападу печенігів у середині X ст. Знахідки дирхемів, сірійського скла, сліди залізобробного та гончарного виробництва, предметів озброєння визначають його як розвинутий великий общинний центр міського типу (рис. 3. 3). Забудова городища мала такий вигляд. На початковому етапі (VIII ст.) на площі Східного городища розмістилося два, можливо, три житла, за якими стояло три сім'ї. Їх побудували вздовж края городища, залишаючи вільними всю центральну частину. Зрозуміло, що в користуванні населення була уся вільна площа, і цілком можливо воно вело колективне господарство. На другому етапі (IX ст.) кількість жител збільшується у три рази, вони утворюють два півкола, що залишають вільними від забудови північно - західну і південно - східну ділянки, забудовується і центральна частина. У цілому житла не формують яскраво виражених груп.

Найбільш інформації про забудову городища має третій етап, час загибелі городища (середина X ст.). До цього періоду відноситься 12 жител, серед яких добре виділяється три групи, у які входять по три житла, розташовані напівколом, або по колу. Крім територіальної близькості, ці групи об'єднує і той факт, що всі вони всередині своєї групи побудовані так, що тильна стіна, до якої пристає піч - кам'янка, завжди повернута у зовнішній кут простору, який займають ці житла. А це означає, що входи в житла повернуті до середини цього простору, саме в середині дворища зафіксовані господарські ями, які розміщені компактно дещо збоку від жител. Отже перед нами три нерозділені сім'ї, що вели колективне господарство на одному дворі. Разом з тим на городищі існували також господарства - одnodворки, що цілком відповідало реаліям того часу (рис. 3. 4). Загальна площа укріплених частин городища (східне, західне і селище) складає близько 6 га. Як свідчить планіграфія Східного городища у період його розквіту, на одне житло припадало близько 4—4, 5 соток землі, тобто на 1 га розміщувалося близько 25 одночасових жител, отже на 6 га могло функціонувати 150 жител, в яких проживало 600—750 чоловік з розрахунку 4—5 чоловік на сім'ю.

Планування та характер забудови неукріплених слов'янських поселень цього періоду мало приблизно той самий характер. На території Середньої Наддніпрянщини досліджувалися поселення: Канівське, Обухівське та Ходосівське на Київщині, ряд поселень поблизу Григорівки на Канівщині. Усі вони мали велику площу від 7 до 20 га, а площа Обухівського гнізда нараховує близько 100 га (рис. 3. 5).

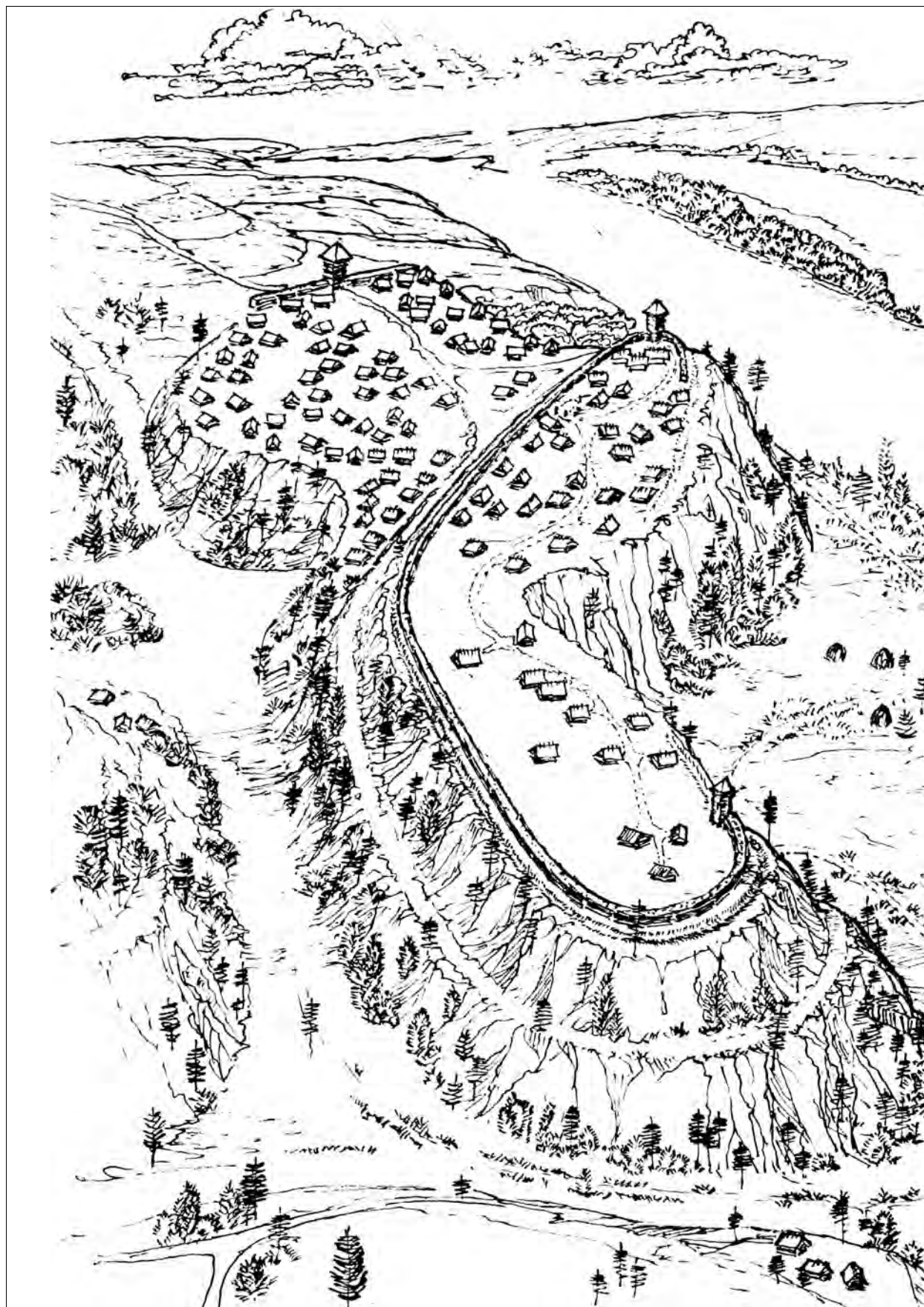

Рис. 3. 3. Ландшафтно - планіграфічна реконструкція городища Монастирсьок VIII—X ст. (за реконструкцією В. О. Петрашенка, рис. О. І. Петросяка).

3. 2. ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИТЕЛІ, ГОСПОДАРСЬКИХ І РЕМІСНИЧИХ БУДІВЕЛІ

На Правобрежжі Середньої Наддніпрянщини досліджено близько 150 жител переддержавного періоду. Більшість з них заглиблено в ґрунт, у залежності від глибини котловану будівлі називаються землянками або напівземлянками, хоча чітких критеріїв для цього визначення у археологів немає. Ми називаємо напівземлянками будь-яке заглиблене житло.

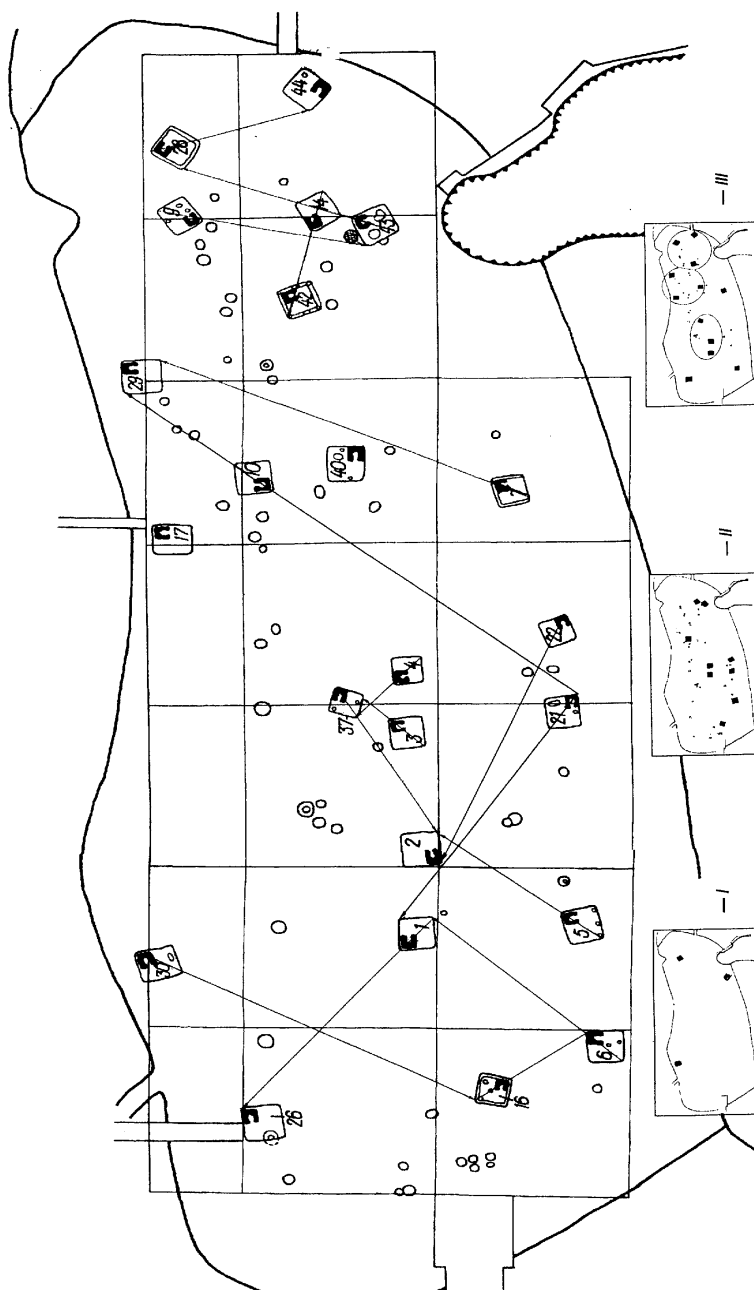
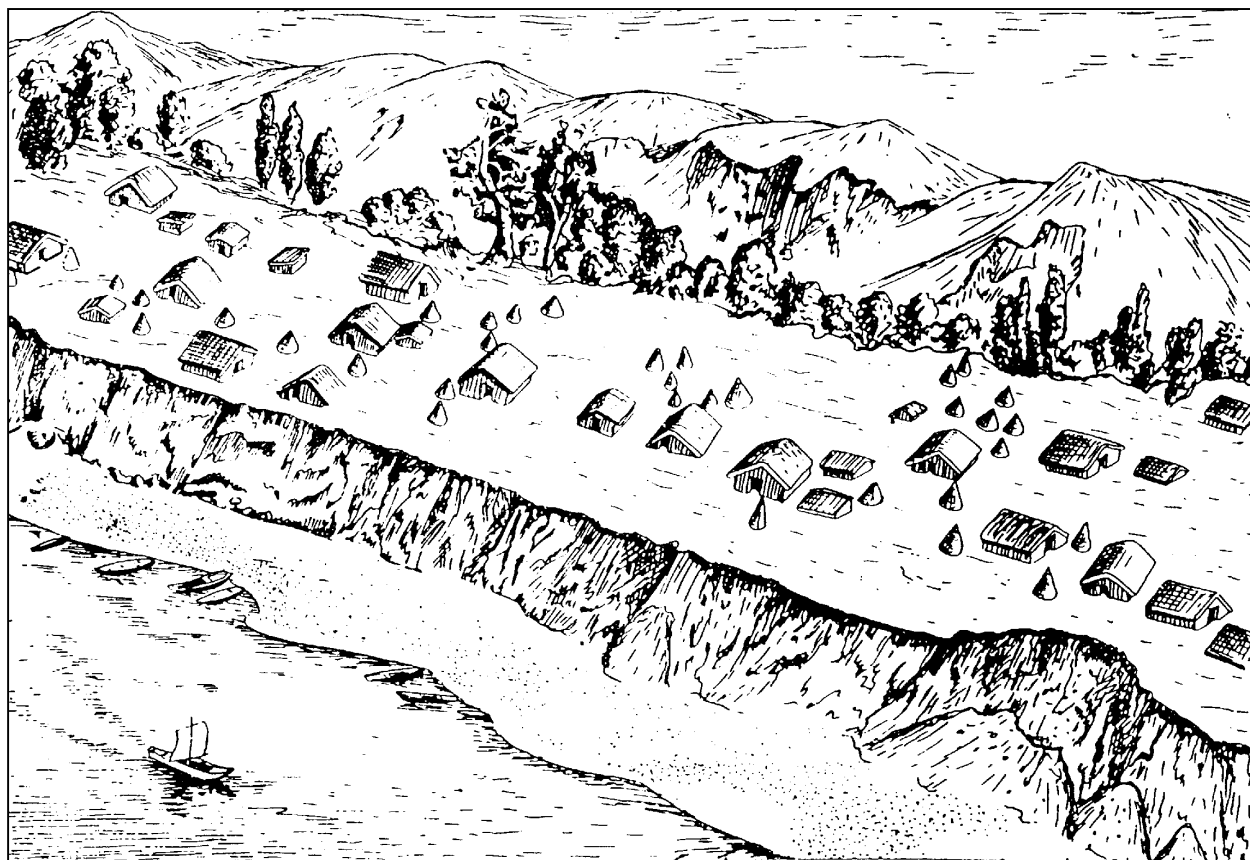

Рис. 3. 4. План розкопу городища Монастир'юк VIII—X ст.:
I—забудова VIII ст.; II—забудова IX ст.; III—забудова X ст.

Рис. 3.5. Реконструкція загального вигляду Канівського поселення з північного заходу за Г. Г. Мезенцевою.

Землянками вважаються ті, глибина яких перевищує 1,5 м, тобто майже дорівнює росту людини. Отже їх дах безпосередньо опирався на землю і вся, або майже уся будівля знаходилася під землею.

Найбільше достовірної інформації зібрано про влаштування заглибленої частини житла, оскільки саме вона доступна археологам під час розкопок, уся наземна частина, як правило, не зберігається. За площею котловану житла діляться на малі (до 9 м²), середні (9—14 м²) і великі (до 20 м²). Найчисленнішою є група середніх жител. За глибиною котловану також виділяється три групи: мала (0,2—0,8 м), середня (0,8—1,4 м), і велика (1,4—2,0 м). Найчастіше побутовали житла, котловани яких заглиблені на 0,8—1,4 м.

Орієнтовані житла в більшості випадків стінами за сторонами світу, рідше — кутами, хоч різниця між цими даними невелика. Більшість дослідників схиляється до думки, що орієнтація будівель залежала в першу чергу від топографії місцевості — будинки повертали фасадами до річки, озера або яру, якщо дотримувалися рядової забудови, або входами до середини господарського двору.

Вхід простежено далеко не в кожному житлі, через значну заглибленість котловану він, як правило, не фіксується. Все ж, у тих випадках, де це вдалося зробити, вхід роташовувався з південного боку, а відносно печі найчастіше розміщувався навпроти, рідше — збоку від неї.

Долівка здебільшого материкова, досить часто відмічалися сліди підмазки долівки глиною, інколи використовувалася пісок як прошарок між материком і власне долівкою (Ходосівка). Залишки дерев'яної підлоги серед пам'яток Київщини невідомі, хоч такі випадки зафіксовані в Поліській зоні.

Для реконструкції жител важливо встановити конструкцію стін. Завдяки численним

випадкам дослідження горілих жител така інформація має досить достовірний характер. Усі житла, як правило, діляться на стовпові і зрубні, причому стовпова конструкція переважала.

Не менш складно відтворити характер даху, для цього немає достатнього матеріалу. У лісостеповому Подніпров'ї, на думку дослідників, переважали житла з дерево - земляним перекриттям, це підтверджується археологічно, наприклад, котлован одного із жител на Монастирку був перекритий завалом глиняного даху, а на ряді горілих жител зафіксовано завали обпаленої глини разом із залишками обвугленого дерев'яного даху. Але вважають, що, оскільки таке перекриття вимагало вміння споруджувати дерев'яну основу даху, його значно легше було покривати соломною, ймовірно, такі перекриття також мали місце.

Одним із найважливіших елементів житла є опалювальна споруда; про неї є достатньо достовірної інформації. Піч, за звичай, розташовувалася в північно - східному куті і займала приблизно сьому частину простору житла. Печі були різних розмірів, але найчастіше мали площу 1, 0—1, 7 м², хоч траплялися малі (0, 6—1, 0 м²) та великі (1, 7—2, 8 м²) за площею печі.

У лісостеповому Правобережному Подніпров'ї були поширені різні типи печей: печі - кам'янки, кам'янки зі склепінням із вальків, кам'яно - глиняні, глиняні зі склепінням з вальків, глинобитні плотово - каркасні.

Печі - кам'янки з Подніпров'я робилися з місцевого каміння, в основному з пісковика, який при високій температурі розсипався, саме ця обставина і привела до змішаного характеру конструкції печей, де камінь додатково скріплювався материковою глиною, просто гумусом і битим череп'ям. Піч, як правило, споруджувалася на невеликому підвищенні (материкові останці, гумусована підсіпка) або безпосередньо на долівці. Черинь зрідка підмазувався глиною або викладався дрібним камінням, черепками. В основі топки лежали великі камені, інколи вагою в декілька десятків кілограмів, тильна частина печі і бокові стіни викладалися з дрібнішого каміння, яке скріплювалося додатково гумусом, або глиною. Топка закривалася пласким камінням, яке викладалося за принципом черепахового панциря. Досить часто зверху печі стаціонарно прибудовувалася глиняна жаровня, особливо в печах кам'яно - глиняної конструкції.

Подекуди біля кутів печей є стовпові ямки від дерев'яної обшивки стін печі з боку внутрішньої частини житла, зафіксовані обвуглені залишки стовпчиків, що притискували плахи до тіла печі. У кам'яно - глиняних печах склепіння робилося з так званих глиняних вальків, які після випалювання печі перетворювалися у своєрідну цеглу.

Цікава конструкція печей, основа яких вирізалася у щільному глиняному масиві із спеціально принесеної глини, або, якщо дозволяли умови, в залишеному материковому (лесовому) останці. Склепіння в цьому випадку робилося з вальків або каміння і зверху обмазувалося товстим шаром глини.

Реконструкція слов'янського житла за матеріалами розкопок городища Монастирьок (рис. 3.6). Розміри котловану 4, 3 x 4, 5 м, розміри дерев'яної кліті 3, 70 x 3, 90 м, глибина 1, 55 м від сучасної поверхні і близько 1, 0 м від давньої поверхні. По всьому контуру котловану житла збереглося обвуглене дерево від стін, вздовж східної, південної та північної стін йшли два ряди колод, вздовж західної — три. В заглибленій частині житла використовувалася конструкція з двох рядів дерев'яних стін. Спочатку котлован по периметру, крім кута, де розміщався піч, викладався цілими або розколотими навпіл колодами, потім на відстані 20—25 см викладалися внутрішні стіни житла з розколотих навпіл колод, повернутих плоскою стороною до середини житла, простір між ними забутувався материковою глиною.

Стовпчики, що підпирали стіни із середини, знаходилися посередині північної і південної стін. В цій конструкції чотири колоди діаметром близько 25 см знаходилися в котловані, ймовірно щонайменше 10—12 — на поверхні. Зовнішні стіни, вірогідно, обма-

зувалися глиною, оскільки велике скупчення її виявлено в заповненні котловану. Стіни повинні були мати висоту щонайменше 1,7—1,9 м, оскільки при отоплюванні “по - чорному” необхідна значна висота стелі, куди б піднімався дим. Якщо житло було заглиблене на 0,7—0,9 м, а відстань від гребеня перекриття до верхньої колоди дорівнювала 1,3—1,5 м, то загальна висота від долівки до гребеня становила 3,1—3,4 м, а висота наземної частини — відповідно 2,3—2,6 м. уся будівля, таким чином, мала значну висоту. Перекриття цього житла було з глини, яка накладалася на дерев'яний каркас, вистелений соломою, зверху глина цілком ймовірно закріплювалася дерном. Кут нахилу даху із земляним перекриттям дорівнює 35° .

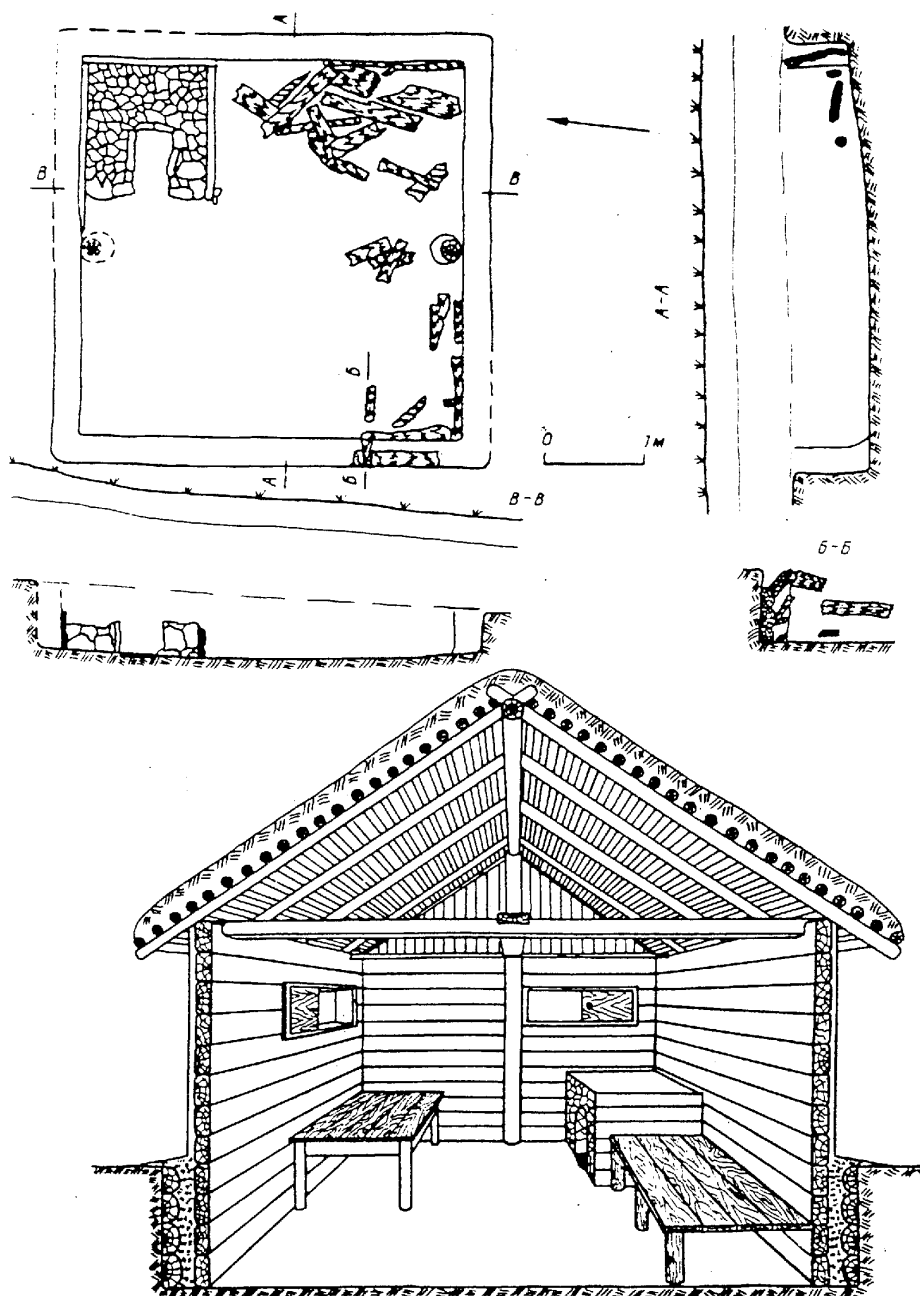

Рис. 3.6. Городище Монастир'юк. Реконструкція слов'янського житла за В. О. Петрашенка

Рис. 3.7. Городище Монастирсьок. Житло 42. Загальний вигляд.

Ця будівля завдяки пожежі зберегла інформацію про деякі деталі інтер'єру. Піч - кам'янка знаходилася в північно - східному куті, її споруджено на невисокій (5—7 см) гумусованій підсипці, зовнішні розміри печі 1, 25 x 1, 35 м. Устя повернуто на захід, його ширина 0, 45 м, черинь дещо заглиблений і підмазаний глиною. Топку викладено з великих каменів, поставлених на ребро, тильна частина будувалася з дрібного каміння, що скріплювалося глиною. Бік печі, повернутий до середини житла, обшивався дерев'яними плахами. Поблизу південно - західного кута печі знаходилася передпічна яма діаметром 0, 7 м і глибиною 0, 20 м від долівки.

На долівці, у східній частині добре зберігся завал обвуглених дошок від дерев'яного настилу, розмірами 1, 20 x 2, 20 м. Цей настил використовувався як у господарських цілях, так і для влаштування місця для сну.

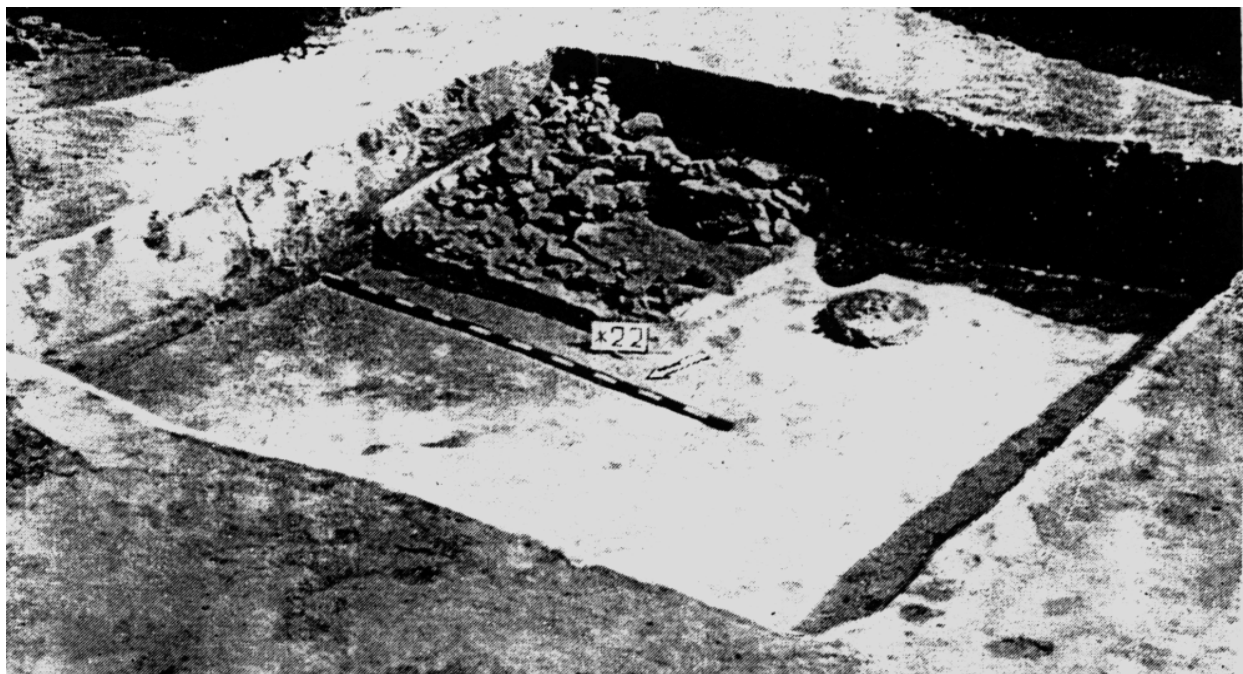
У заповненні житла знайдено характерні для слов'ян речі: кружальні і ліпні горщики, точильний брусок із сірого (довізного) пірофіліту з бронзовим кільцем для підвішування, кістяний виріб із прорисовкою птаха, можливо, амулет. Серед досліджених жител Монастирка, що містять найбільше інформації про інтер'єр та конструкцію печі, виділяються житла 42 та 22 (рис. 3.7, 3.8).

Для неукріплених поселень найбільш повна реконструкція слов'янського житла наведена автором розкопок Канівського поселення Г. Г. Мезенцевою. Автор наводить реконструкцію земляночного житла за матеріалами землянки № 1 (рис.3.9). Таке житло було повністю заглиблене в ґрунт, над поверхнею здіймався лише дах на дерев'яній основі, присипаний зверху землею. Автор вважає, що такі житла зовсім не мали дерев'яної обшивки в середині і нагадували льох. Вхід до житла будувався у вигляді ґрунтових східців. Піч знаходилася напроти входу, у кутку житла, її склали з каміння і зробили куполоподібне склепіння.

Реконструкція напівземляночного житла з Канівського поселення здійснена за ма-

теріалами напівземлянки 17; основна його частина знаходилася над поверхнею і мала вигляд чотирикутної глинобитної будівлі з досить високим дерев'яним дахом, вкритим соломною чи присипаним землею. Біля входу знаходилася піч - кам'янка (рис. 3.10).

Досліджені слов'янські житла VIII—IX ст. на інших територіях, зокрема в Прикарпатті, мали багато спільного з розглянутими реконструкціями Правобережжя Середньої Наддніпрянщини.

Рис. 3.8. Городище Монастир'юк. Житло 22. Загальний вигляд.

Для них характерні земляні котловани розміром 3, 2 x 3, 2 м, висота дерев'яних стін становить 1, 6—1, 9 м, а центрального стовпа — дорівнює довжині поперечної стіни, висота даху сягає 3, 00 — 3, 5 м. Входи будуються напроти печей - кам'янок у вигляді східців та коридору, який врзано в експозицію схилу і штучного нарощення стін. Дахи домівок двосхилі, стіни стовпової або зрубної конструкції (рис. 3.11). На цій території дослідники, зокрема М. А. Філіпчук, відмічають використання штучного нарощення земляних стін (Філіпчук, 1995, с. 229). Такий прийом не помічено в житлобудуванні лісостепової смуги. Для цієї території автори відмічають поширення стовпової конструкції в “соху”. Ціком слухно припустити поширення цього прийому і в житлобудуванні Лісостепу, оскільки він мав універсальне призначення і зберігся в домобудівництві середньовічної України.

Багато спільного з матеріалами Середньої Наддніпрянщини мають будівлі поліського села кінця 1 тис. н. е., наведені в статті Б. А. Звіздецького і І. А. Готуна (1997, с. 32—52). У ній зібрано матеріали з реконструкції слов'янського житла кінця I тис. н. е. (рис. 3.12, 13, 14).

Про інтер'єр слов'янського житла на підставі археологічного матеріалу судити важко. Необхідно використати етнографічні дані. Все ж, виходячи із знахідок, характерних для цих жител, можна відтворити деякі його деталі. Найбільш функціональне навантаження в житлі припадало на піч і найближчий до неї простір. Саме тут археологічно зафіксовані залишки дерев'яних лав, а деякі дослідники (Г. Г. Мезенцева) відмічають і материкові лежанки - лави. Ціком ймовірно припустити якісь дерев'яні полиці типу мисників на стіні над піччю. Це підтверджується тим, що під час розкопок, саме біля печі знаходилося

найбільше розбитого посуду. Так, в одному з жител на поселенні біля с. Бучак на Канівщині, поблизу печі виявлено 9 цілих форм горщиків. Вони дають повне уявлення про посуд, яким користувалася господиня в IX ст. У двох житлах на Монастирку зверху на печі стояли горщики великого об'єму (7—8 л), в яких напевне зберігалось підсушене, можливо і перемелене зерно (рис. 4. 7). В кожному слов'янському житлі знаходилося кілька глиняних пряслиць - важків для веретен, кістяних проколот та виробів, що використовува-

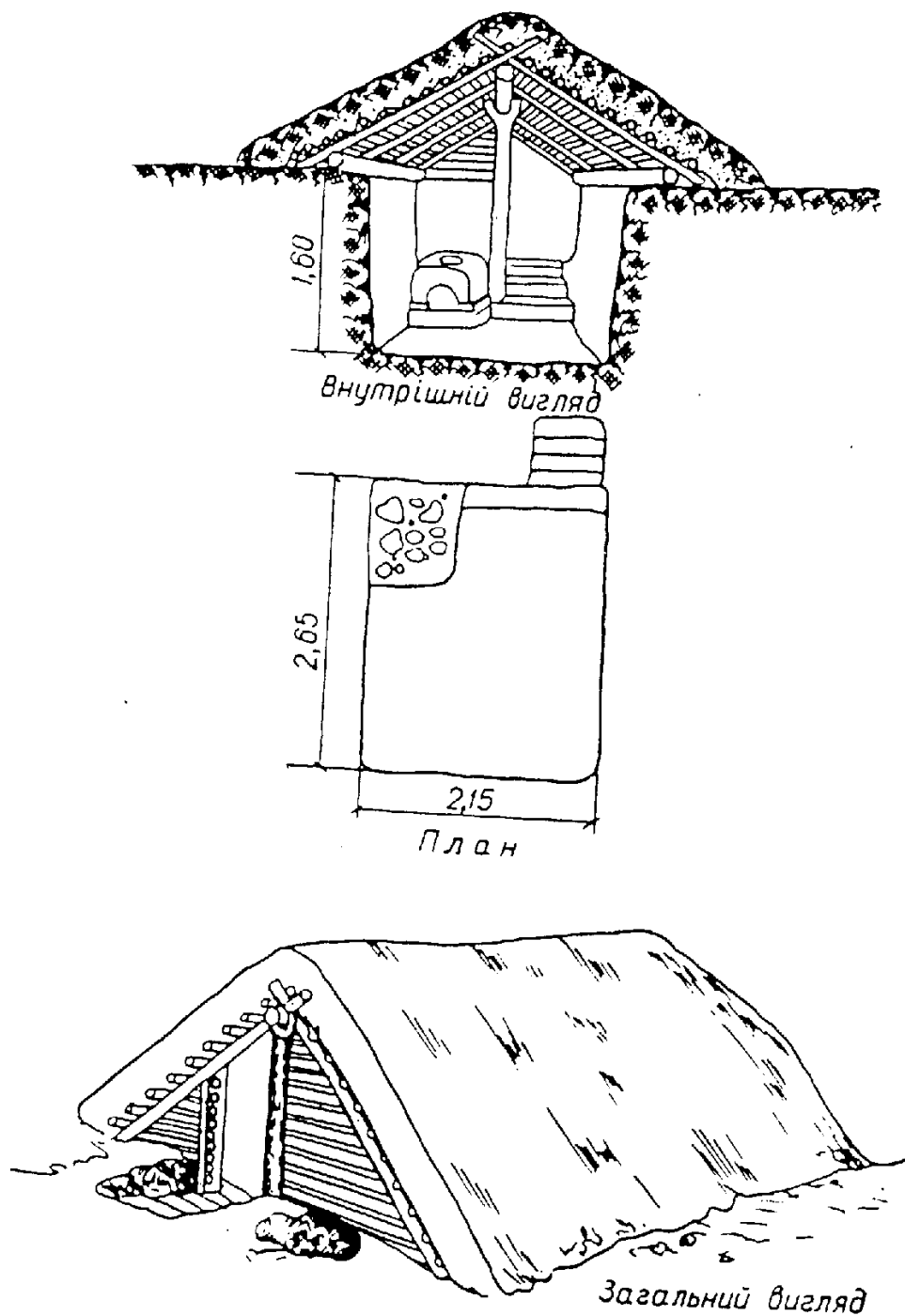

Рис. 3. 9. Реконструкція землянки, Канівське поселення.
За Г. Г. Мезенцевою.

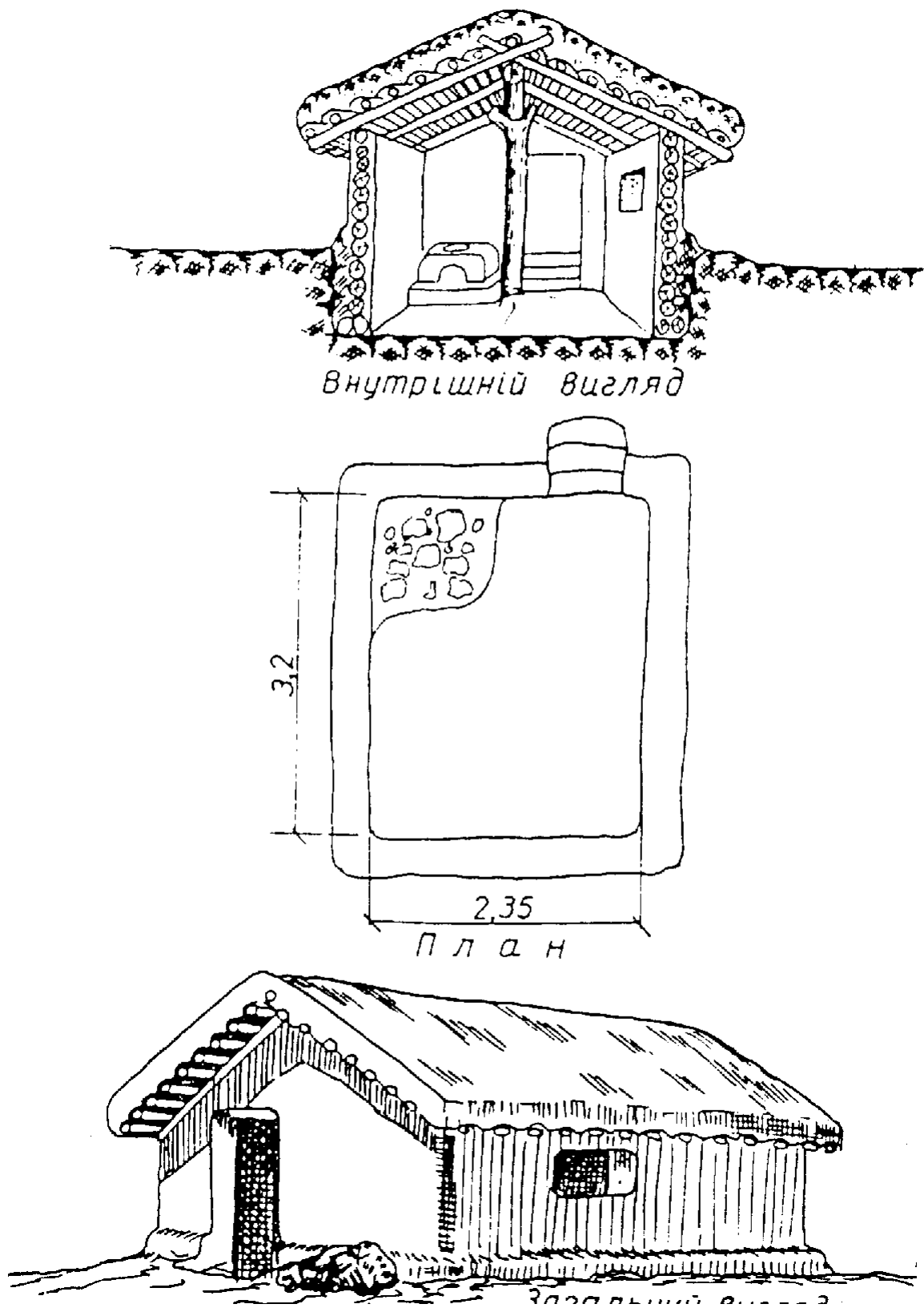

Рис. 3.10. Реконструкція напівземлянки. Канівське поселення.
За Г. Г. Мезенцевою

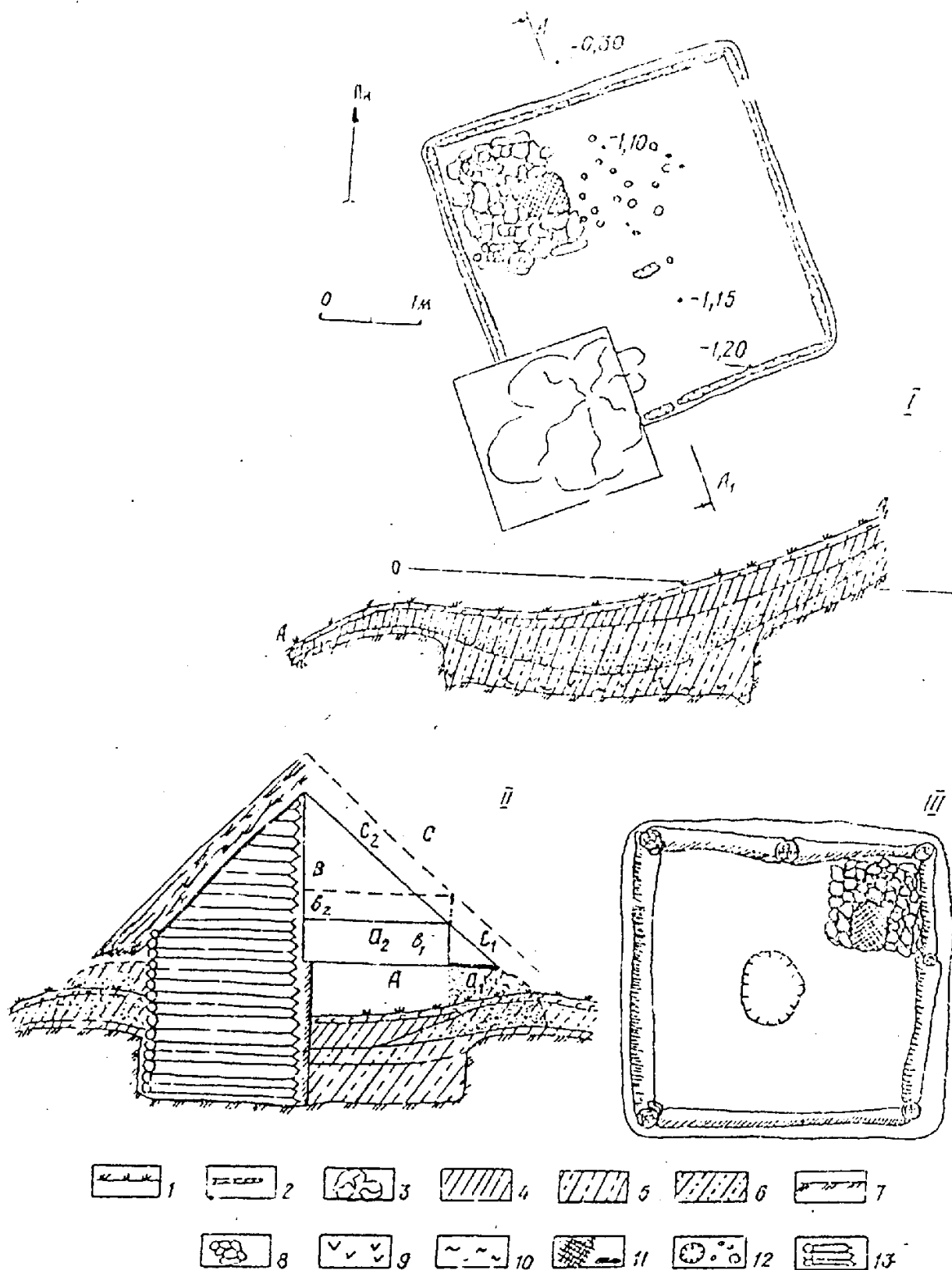

Рис. 3. 11. План, розріз та реконструкція слов'янського житла за М. А. Філіпчуком.

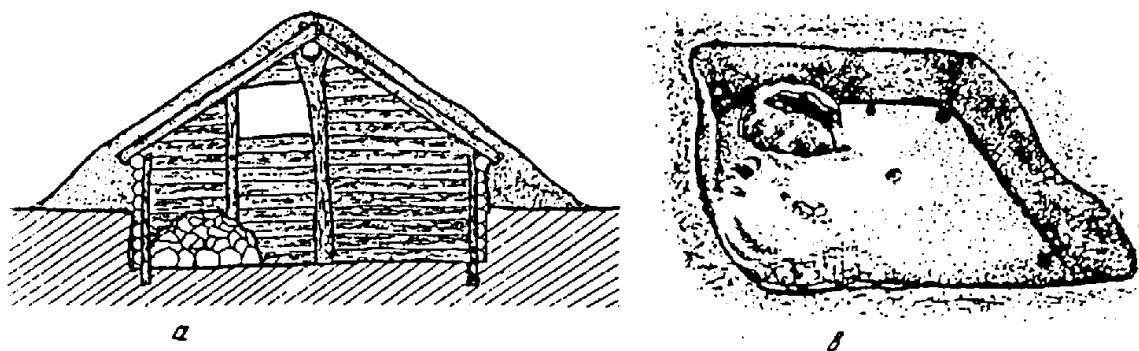

Рис. 3.12. Реконструкція слов'янського напівземлянкового житла з Поділля за О. М. Приходнюком.

лися для плетіння рибацьких сітей, залізні ножі, деякі речі з кольорових металів, в основному жіночі прикраси, та побутові речі: кістяні гребінці, точильні бруски різного призначення й інші предмети.

БУДІВЛІ ПОБУТОВО - ГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Найкраще серед цих будівель вивчені ями - льохи для зберігання зерна. Одна з таких ям досліджена на городищі Монастирсьок, була майже доверху заповнена обвугленим зерном полби - двозернянки. Яма круглої форми діаметром близько 1, 5 м, глибиною до 2 м. Такі зерносховища без сумніву мали над собою глинобитні або дерев'яні будівлі типу пригребниць або невеликих клунь. Реконструкція такого типу будівель запропонована І. І. Ляпушкіним та іншими дослідниками (рис. 3.15).

Крім таких великих ям на садибі могли розміщуватися цілі комплекси ям різної форми і глибини, які археологами часто розглядаються як смітники, оскільки вони заповнені різноманітним матеріалом, найчастіше уламками кераміки, кістками тварин, шматками печини, камінням. Зрозуміло, що ці ями є залишками комплексу будівель побутово - господарського призначення, реконструкція верхньої частини яких досить проблематична, оскільки від неї, як правило, не залишається слідів на денній поверхні. Над ними могли споруджуватися конусоподібні конструкції легкого типу перекриті солом'яно, як це зображено на реконструкції забудови Канівського поселення, або підпрямокутні глинобитні на дерев'яному каркасі приміщення (рис.3.16).

У лісостеповій зоні Правобережного Подніпров'я на садибах поряд із заглибленим житлом існували наземні споруди з печами типу літніх кухонь. Власне збереглися лише печі споруджені безпосередньо на денній поверхні, зрозуміло, що така піч не могла функціонувати без стаціонарного перекриття над нею, вона просто б розмилася опадами за дуже короткий час. Такі будівлі з печами супроводжували майже кожне житло на Ходосівському поселенні поблизу Києва (рис. 3.17; 3.18). Їх господарське призначення не викликає сумніву, оскільки на цьому поселенні досліджені будівлі ремісничого характеру і вони мають зовсім інший вигляд. Цілком логічно бачити в цих будівлях господарські приміщення літнього використання: вони могли використовуватися для приготування їжі, що виключало необхідність топити заглиблені хижі, котрі на цей час ставали прохолодними приміщеннями, у яких існувала потреба у спекотну частину року, а в осени, після збирання врожаю, переважно для просушування полби - двозернянки та інших сільсько-господарських культур.

Слід відзначити, що такі літні приміщення, крім Ходосівки, ніде більше не виявлено,

що пояснюється або пізнішою забудовою, або знищенням під час оранки.

РЕМІСНИЧІ БУДІВЛІ

Цю категорію пам'яток представлено численними об'єктами : майстернями - кузнями, гончарними печами, залізобобними горнами та майстернями. Слід зазначити, що для цього часу характерні так звані ремісничі поселення, цілі селища, що спеціалізувалися на якійсь одній галузі ремісничої діяльності, наприклад, відомий металургійний центр

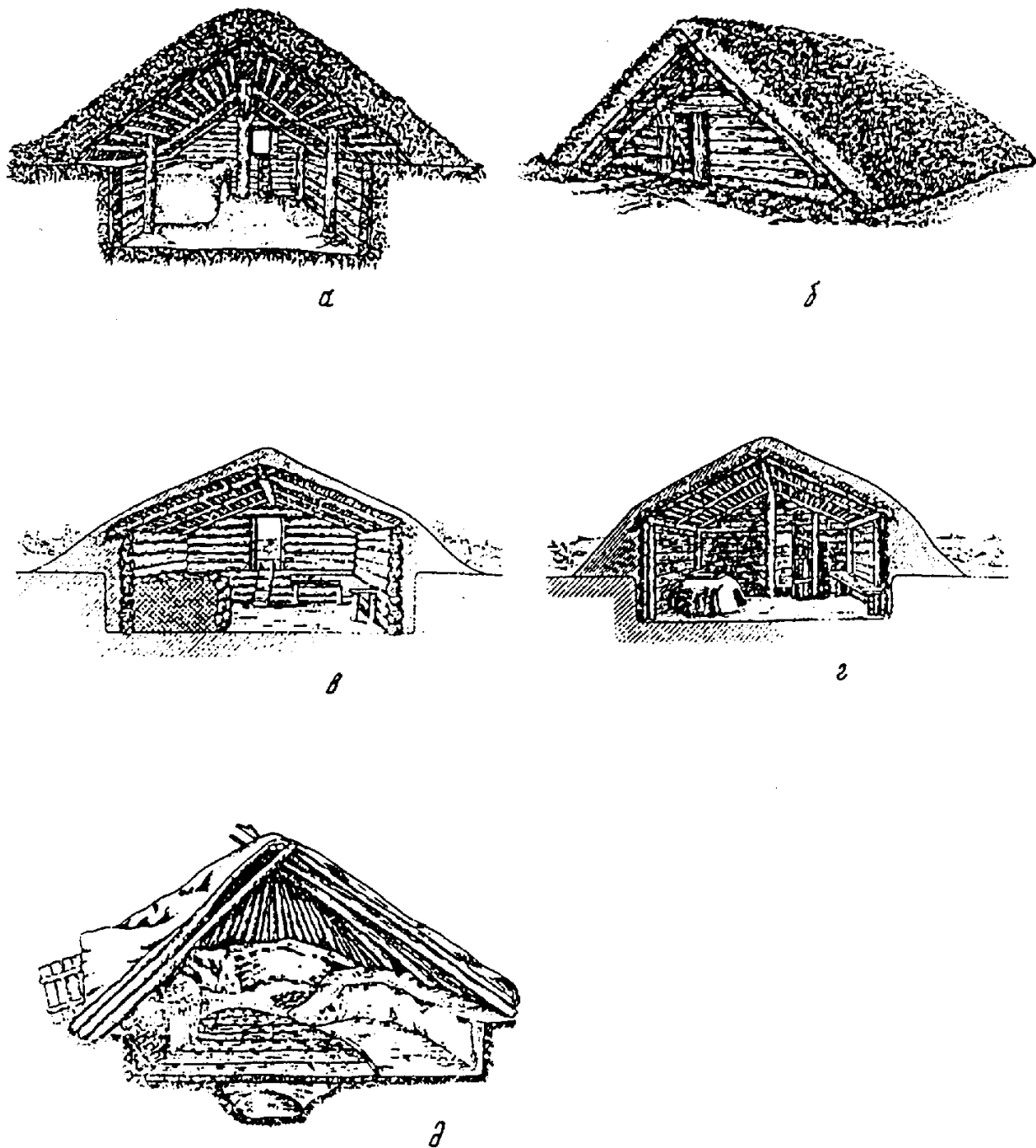

Рис. 3.13. Реконструкція слов'янських землянок та напівземлянкових жител за І. І. Ляпушкіним (а, б); за П. О. Раппопортом (в, г); із Суздаля за розкопками А. Ф. Дубиніна (д).

поблизу Григорівки на Дністрі. На території Середньої Наддніпрянщини такі пам'ятки

невідомі, проте й тут на кожному з досліджених поселень можна виділити спеціалізацію ремісничої діяльності, наприклад залізообробна справа на Ходосівському поселенні.

Розглянемо один з таких об'єктів, а саме - майстерню-кузню. Котлован підпрямокутної форми, розміром 3 x 3, 4 м, заглиблений на 0, 25 м в материк, містить три печі (рис. 3.19). Уздовж двох стін зафіксовано три стовпові ямки. Впритул до однієї із стін прибудована яма - лъох діаметром 1, 9 м, глибиною 0, 8 м; напевне це сховище для деревного вугілля. Залишки печей збереглися у вигляді добре випаленого череня та завалу печини. Піч у північно - східному кутку розташована на відстані близько 0, 3 м від стіни. Вона збереглася у вигляді глиняного розвалу розміром 0, 8 x 1, 4 м. Її дійсні розміри, напевне, не перевищували 0, 8 x 1 м. До конструкції печі входили глиняні вальки. Піч вирізано в лесоподібному останці, черинь, розмірами 0, 7 x 0, 8 м, зберігся фрагментарно.

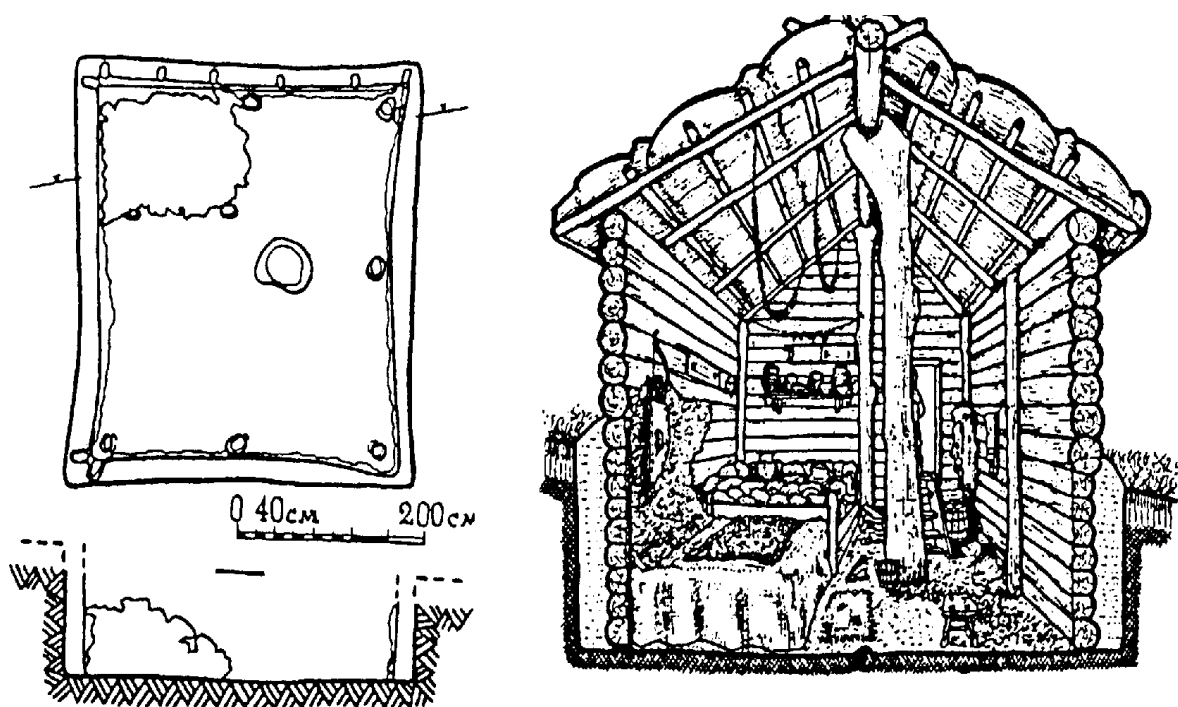

Рис. 3.1 4. Реконструкція заглибленого в землю житла. Гульськ.
(автори Б. А. Звіздецький, І. А. Готун, П. О. Улько).

Друга піч розташована майже посередині північної стіни. Вона виходить підбodem за межі котловану, зберігся черинь розміром 0, 7 x 0, 8 м. Третя піч виходить за межі західної стіни. Вона мала вигляд завалу печини розміром 0, 7 x 0, 9 м. Черинь округлої форми, діаметром 0, 5 м, зберігся частково. Навколо нього зафіксовано шар сильно перепаленого лесу. У заповненні котловану та на підлозі виявлено невелику кількість уламків кераміки, кістки тварин, багато керамічного шлаку. Кераміка ліпна та гончарна типу Луки Райковецької з лінійним та хвилястим орнаментом початку IX ст. На підлозі знайдено кістяні проколки і одне глиняне пряслице біконічної форми. В заповненні ями виявлено велику кількість уламків ліпної кераміки, печину, шматки обмазки, а також залізні та силікатні шлаки. Тут знайдено фрагмент перепаленого керамічного виробу, що нагадує сопло металургійного горна, та гранітний валун, що міг використовуватися для подрібнення руди. Зрозуміло, що будівля мала виражений виробничий характер, хоч одночасно слугувала і житлом, на що вказують знахідки пряслиць і кістяних проколок. Використання майстерень під житло досить поширене явище у середньовічній час, можливо це пояснюється

відособленням ремісників від основної частини поселенців, які займалися землеробством і тваринництвом.

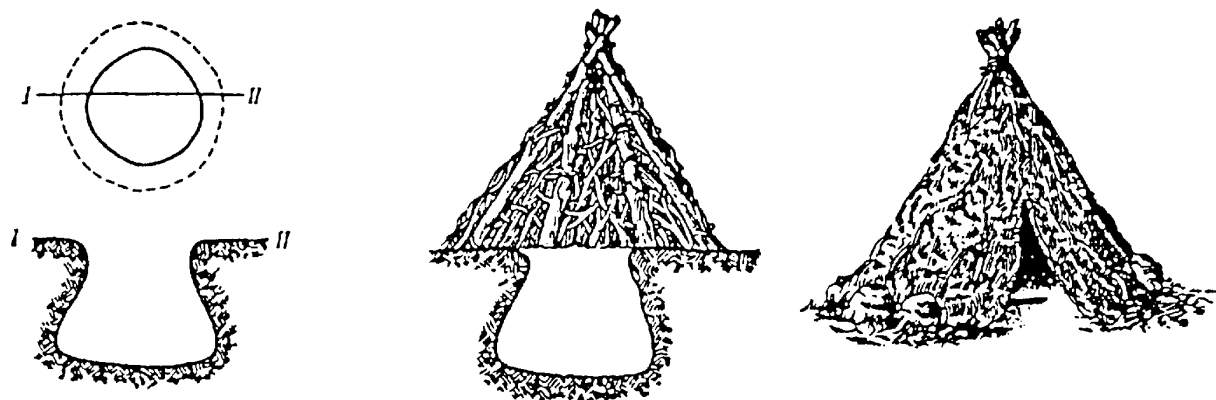

Рис. 3.15. Погріб з конусоподібною наземною частиною за І. І. Ляпушкіним

На поселенні досліджено залишки двох горнів ямного типу. Один з них мав вигляд круглої ями діаметром 1, 8 м, глибиною 1, 5 м з прямими стінами і рівним дном. Над ямою у схил тераси було врізано піч із добре випаленим черенем круглої форми діаметром 0, 8 м. Челюсті печі розміром 0, 5 м повернуті у бік ями (рис.3.20).

Друге горно складалося з двох ям і печей. Центральна яма овальної форми розміром 1, 75 x 2, 1 м, глибиною 1, 15 м. Зі сходу до неї прибудовано другу яму округлої форми, діаметром 1, 35 м, глибиною 0, 75 м від рівня зачистки. З боку схилу над центральною ямою розташовувалася піч. Добре зберігся черінь розміром 0, 8 x 0, 9 м, стінки горна простежуються на висоту 15—20 см, челюсті повернуті до середини ями, їх розміри до 0, 4 м. З ямою піч з'єднувалася приступкою розміром 0, 2—04 м (рис. 4. 20, 21).

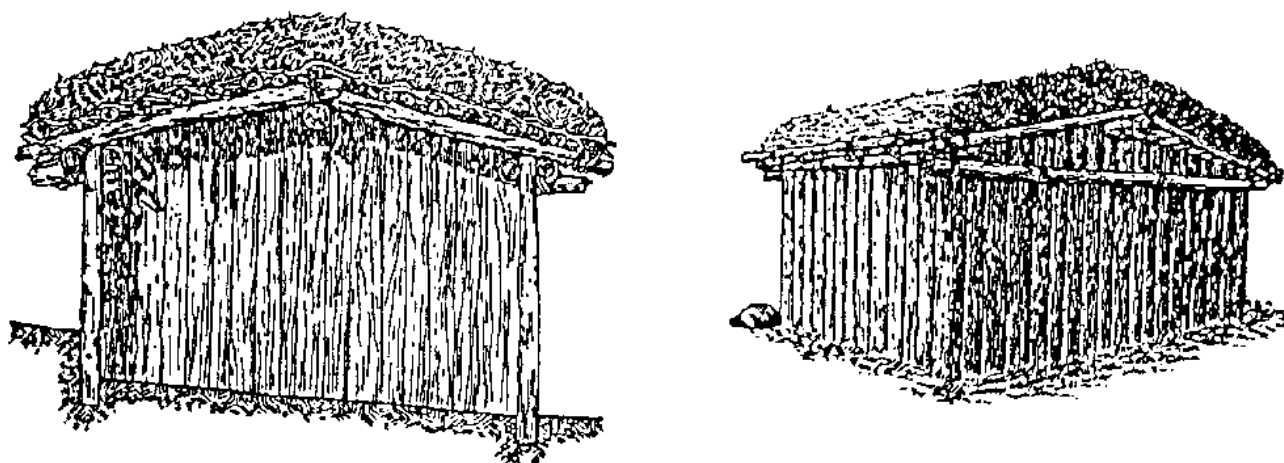

Рис. 3.16. Зовнішній вигляд наземних будівель за І. І. Ляпушкіним

На відстані близько 20 см від краю центральної ями на денній поверхні знаходилася ще одна глиняна піч, від якої зберігся черінь. Зрозуміло, що відкриті споруди мали якесь перекриття, ймовірно глинобитне на каркасній основі.

ВЛАШТУВАННЯ САДИБИ

З якого саме часу фіксується у слов'ян садиба як окрема економічна й соціальна структура організації сім'ї остаточно не вирішено. Проте більшість дослідників, зважаючи на історичні джерела і деякі археологічні дані вважають, що в IX ст. така садиба існувала. За нашими дослідженнями на території Середньої Наддніпрянщини можна спостерігати різні види соціальної організації поселенських структур, що відбивалося в першу чергу на їх забудові. На ряді поселень, зокрема на Монастирку і Ходосівці, виділяються окремі домогосподарства, які можна розглядати як садибу. Така садиба могла належати великій нерозділеній сім'ї, при цьому окремі сімейні пари проживали в різних житлах, отже вели роздільне харчування. Проте вони разом користувалися господарськими спорудами, що означало ведення колективного господарства і було головною умовою садибного землекористування. Площа такої садиби на щільно заселених поселеннях не перевищувала 5—6 соток.

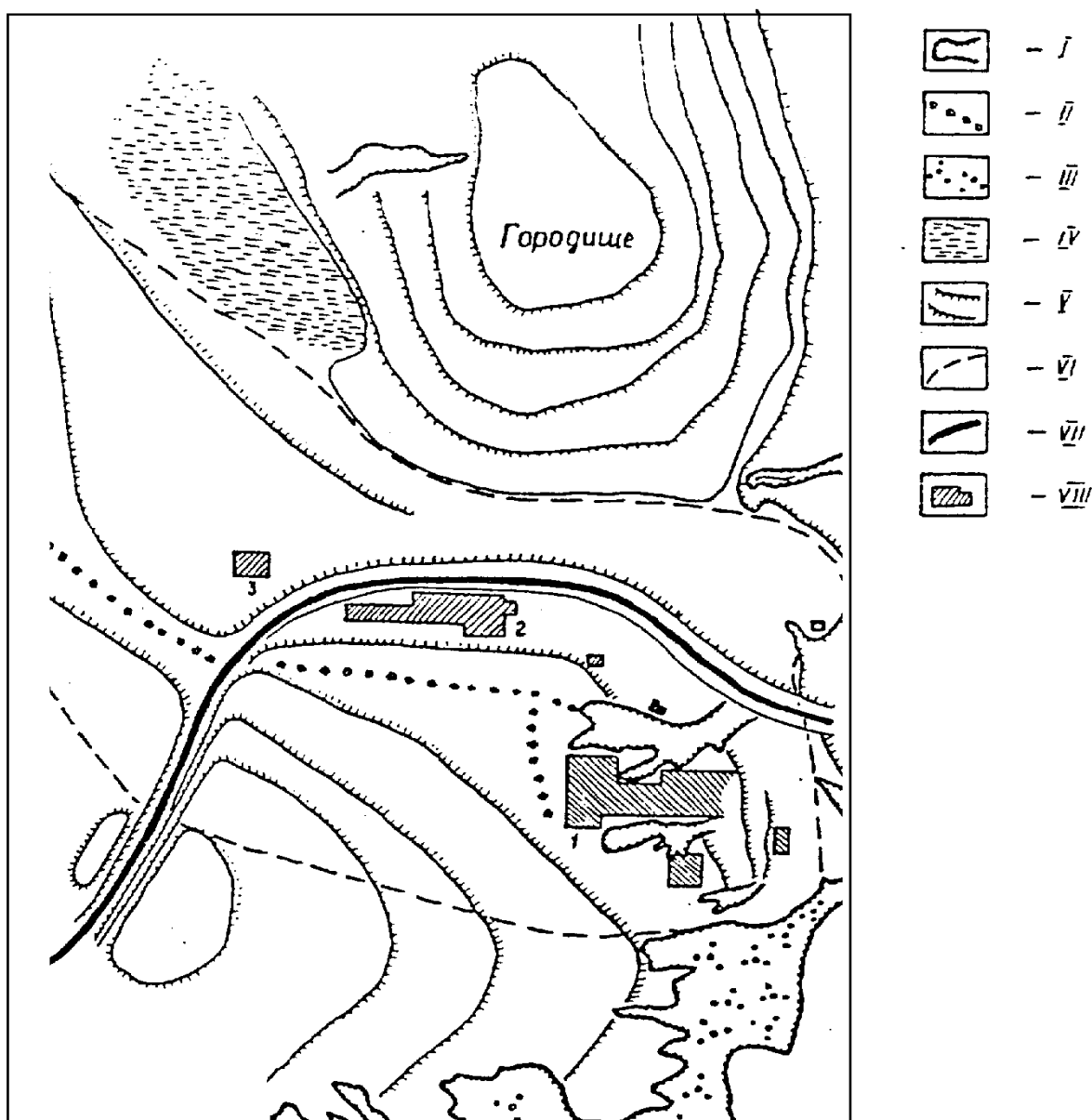

Рис. 3.17. План розташування поселення. Ходосівка.

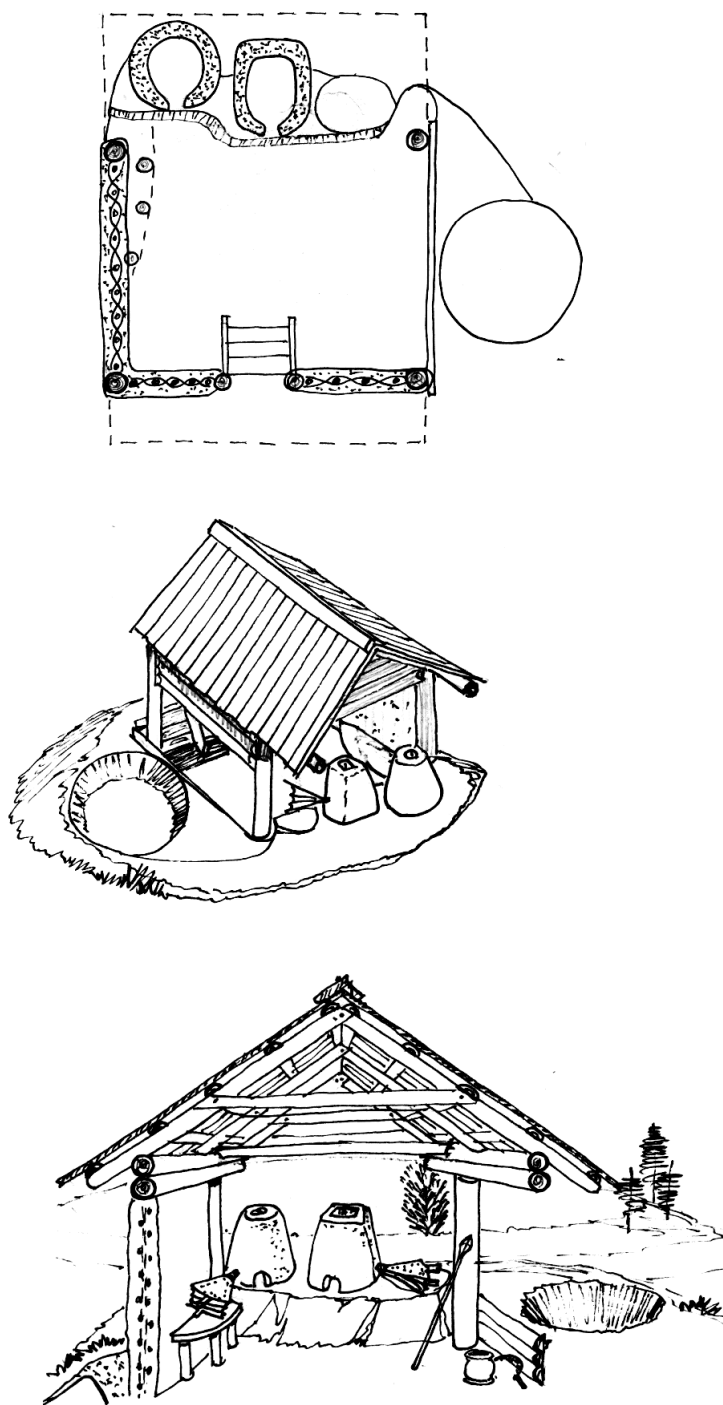

Рис. 3.19. Виробнича будівля—залізоплавильне горно. Ходосівка.
Реконструкція
В. О. Петрашенка, О. І. Петросюка.

Розглянемо конкретний приклад. На Ходосівському поселенні садибу могли складати синхронні житла 5, 7, розташовані на відстані близько 2 м одне від одного. Входи, зважаючи на розташування печей, знаходилися напроти. Усього на відстані 1, 5 м від одного з жител на денній поверхні, тобто у дворі, знаходилася глинобитна піч, над якою було споруджено літню будівлю, можливо під одним дахом із житлом. З іншого боку цього житла розташовані дві глибокі ями - льохи. У трьох метрах від жител розкопано заглиблену будівлю виробничого характеру з двома глиняними печами, розташованими на протилежних краях овальної ями (рис.3.18). Зрозуміло, що вільної площі для городів на таких поселеннях не було. Адже у дворі повинні були розміститися загони для літнього та зимового утримання худоби: корів, свиней, кіз, рештки яких у вигляді кісток знайдено на цих поселеннях; місця для заготовленого сіна, дров, транспортних засобів. Разом з тим слід мати на увазі, що в цей час ще були поширені поселення, де проживала одна велика патріархальна, тобто нерозділена сім'я. Такі поселення складали одне дворище, яке, у свою чергу, складалося з 5—10 окремих жител, в яких проживало по одній сім'ї. Такі поселення вели колективне нерозділене господарство, що відповідало рівню розвитку виробничих сил первісного суспільства і було характерним для ранніх слов'ян протягом всього I тисячоліття н. е

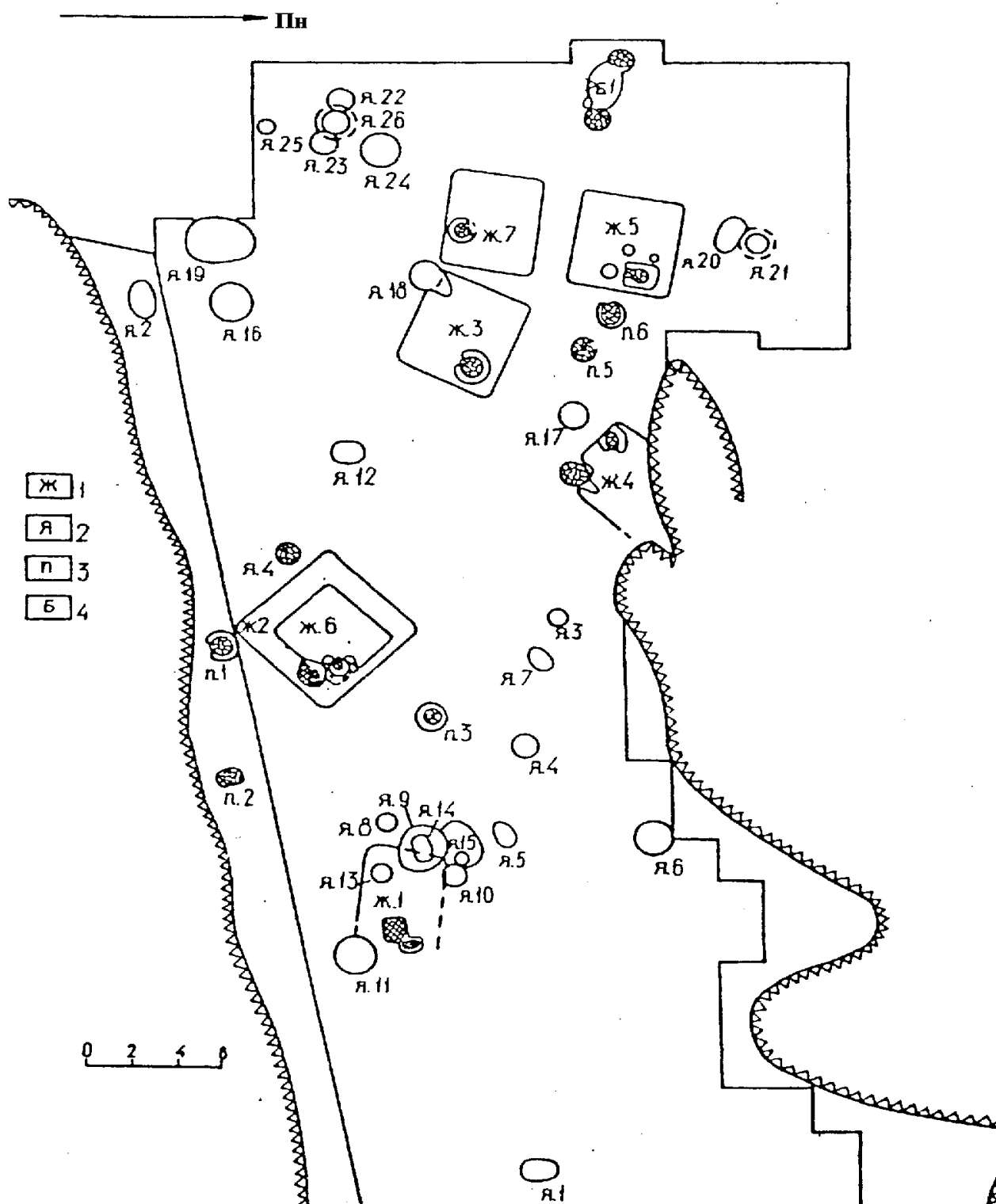

Рис. 3.18. Ходосівка. План дослідженої частини поселення.

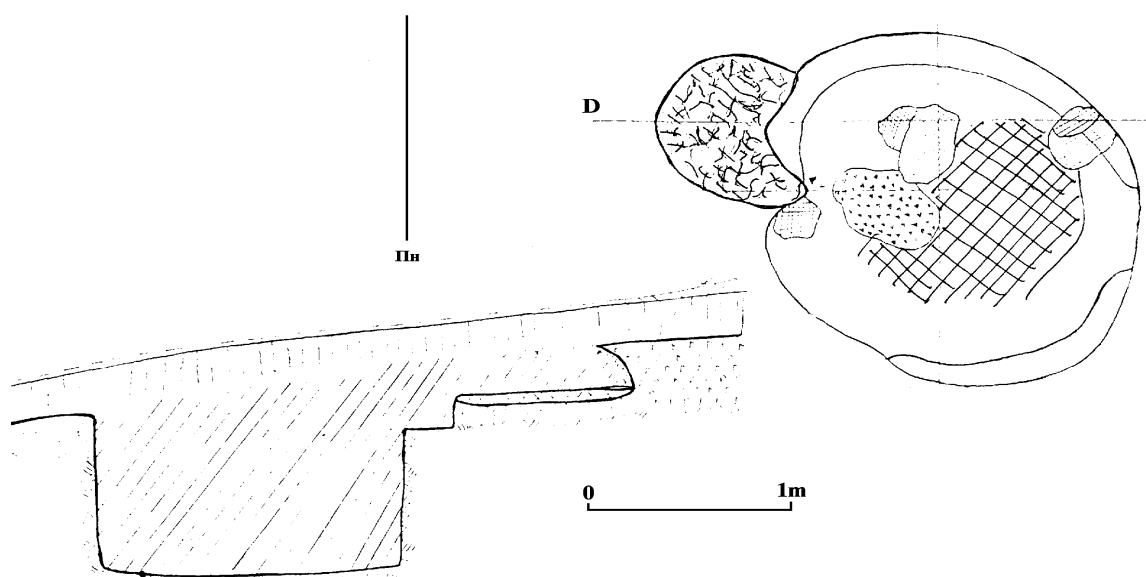

Рис. 3.20. Ходосівка. План одноямого залізоплавильного горна

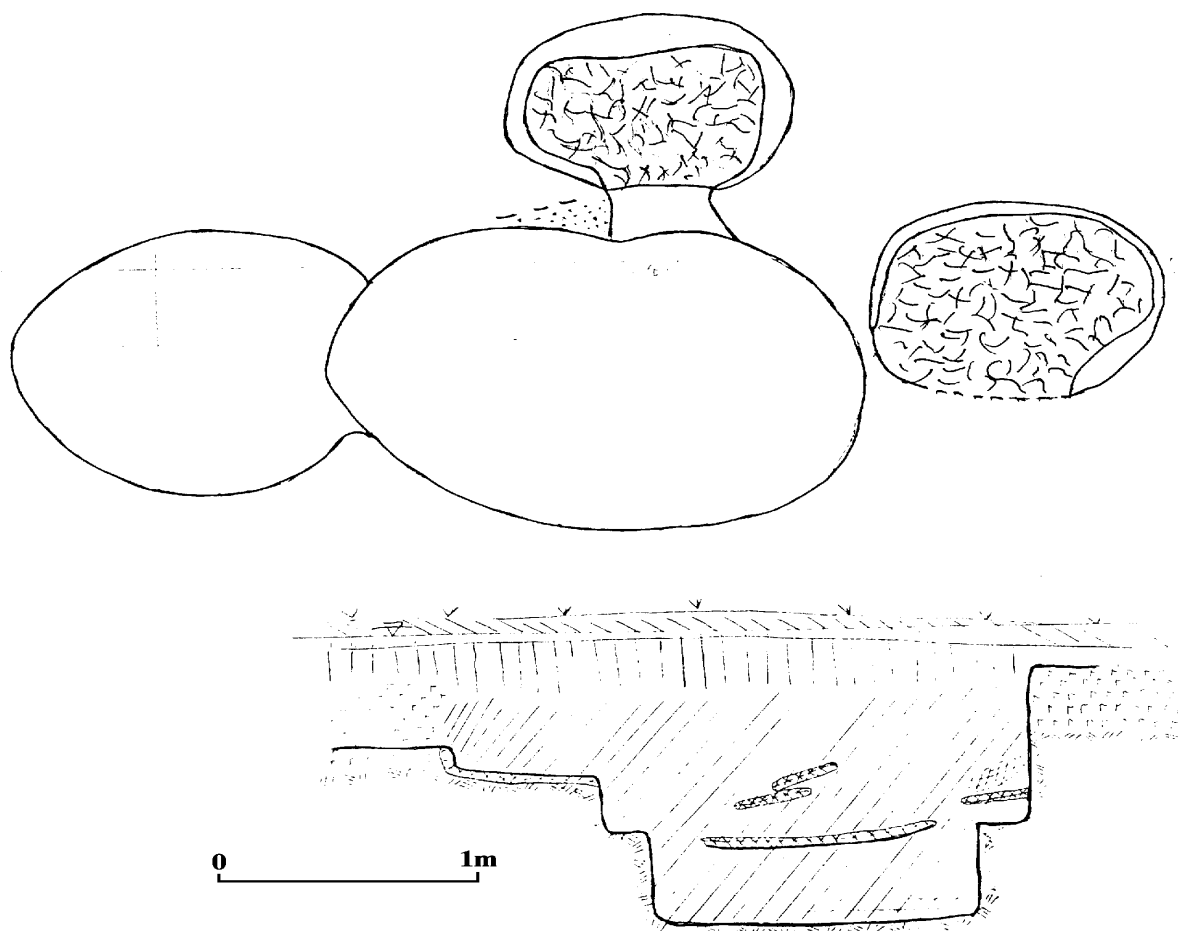

Рис. 3.21. Ходосівка. План двоямого залізоплавильного горна.

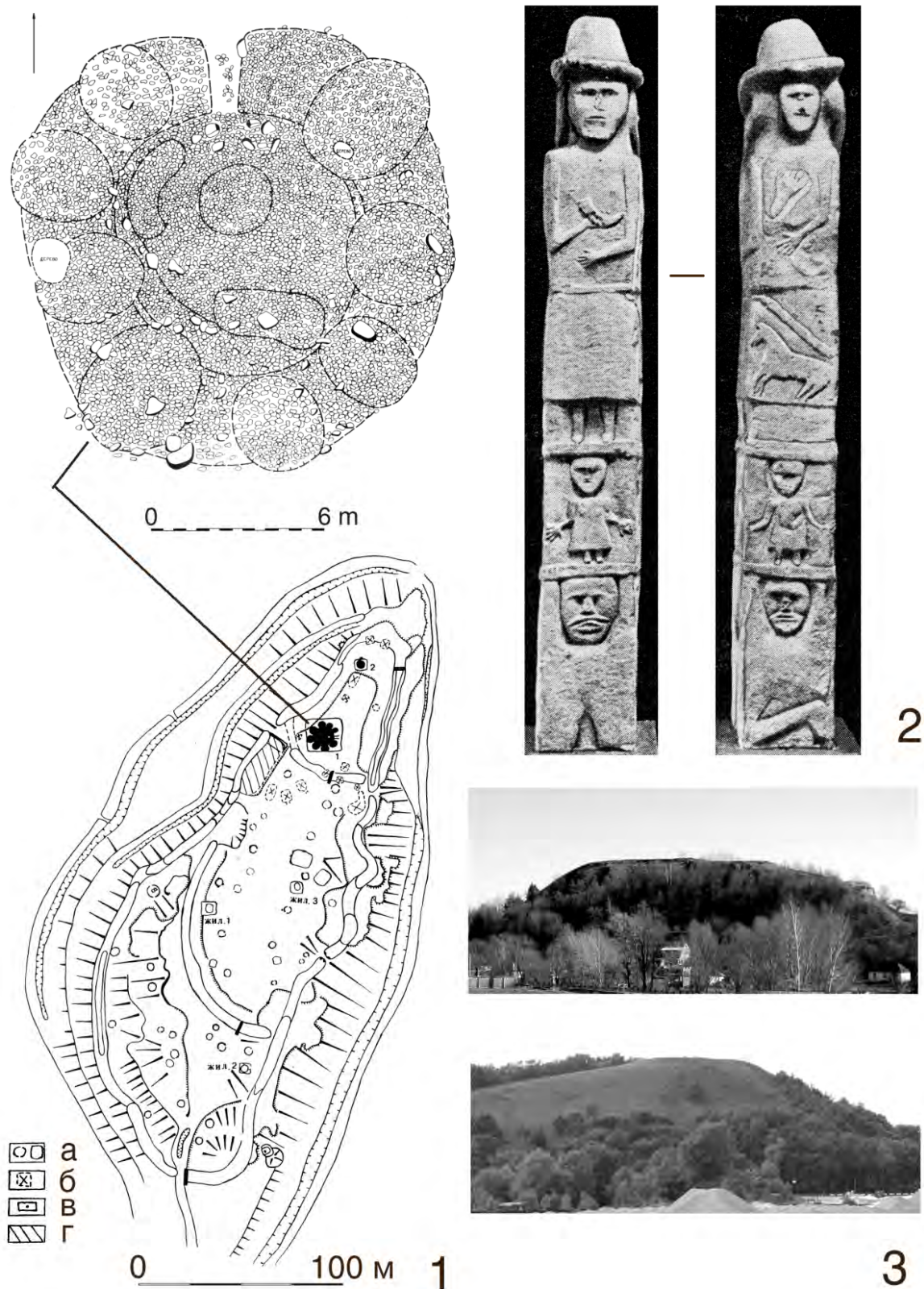

Рис. 4.22а. Городища-святинища: 1 - Богит (Подністров'я), план городища та план катища. Умовні позначення: а - западини; б - пізніші ями; в - колодязі; г - довгий дім; 1 - катищез місцем для встановлення ідола в центрі; 2 - жертовник. (за І.П.Русановою, Б.О. Тимощуком); 2 - "Збруцький" ідол (за Б.О. Рибаківим; 3 - види на городище-святинище Дівич-Гора біля с. Трипілля на Дніпрі.

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ

Для періоду VIII—X ст. характерні городища - святилища, вони досліджені в басейні верхнього Прута і Подністров'ї (І. П. Русанова, Б. О. Тимошук), у Подніпров'ї такі об'єкти не відкрито, головним чином з причини використання городищ різними народами, які тут проживали. Виявити ж на батагатошарових пам'ятках такі святилища непросто. Головною складовою частиною подібних пам'яток є майданчик - капище для ідолів; городище оточувалося валами, які не мали оборонної функції, а на їх вершинах влаштовувалися майданчики - вівтарі.

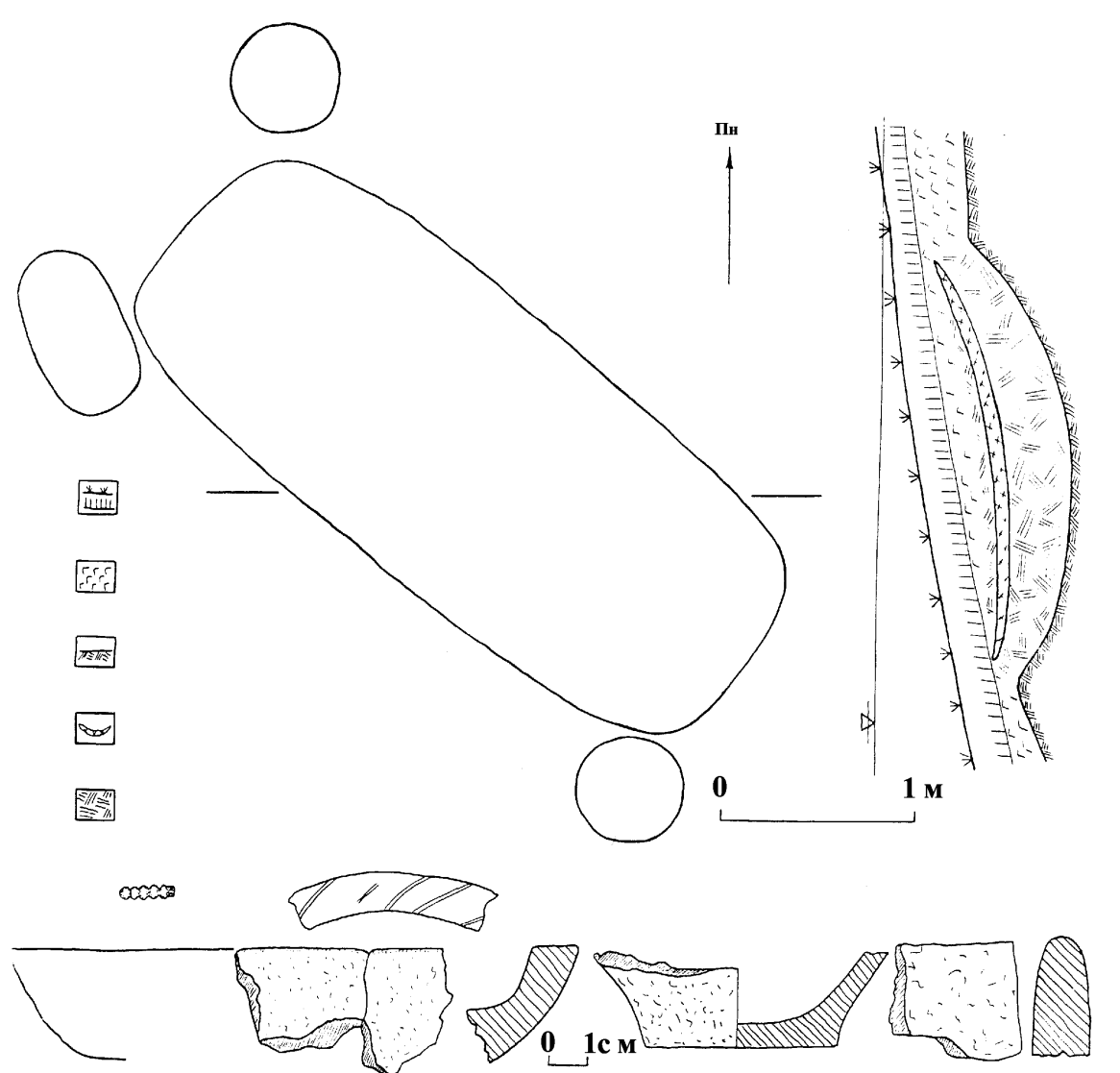

Рис. 3.22. Зольник—культова споруда. План та розріз. Монастир'юк.

Можливо саме так слід інтерпретувати споруду, виявлену на Монастирку на Західному городищі поблизу валу. Вона являла собою яму - зольник овальної форми розміром 3,5 x 1,5 м, орієнтовану довгою стороною по лінії захід - схід (рис. 3.22). З трьох сторін яма була оточена стовпами, від яких залишилися ями діаметром до 0,5 м, глибиною 15—20 см. У розрізі зольник мав лінзоподібну форму, глибиною у центрі 0,75 м. Дно нерівне з сильним пониженням в центрі. Заповнення складалося з двох прошарків попелу, розділеного глиняним прошарком. Тут знайдено уламки кераміки, багато риб'ячої луски,

нижній шар заповнення складався з попелу і великої кількості кісток тварин, уламків ліпних сковорідок і кухонних горщиків, на дні знайдено одну скляну намистину.

3. 2. ДАВНЬОРУСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ XI—XII СТ.

В цей час поселенські структури представлені двома категоріями пам'яток — городищами і неукріпленими поселеннями - селищами. Найбільш повно досліджені городища, серед яких виділяють городища - общинні центри, князівські фортеці, сторожові фортеці, феодалні замки, середньовічні міста. Кожна з цих категорій пам'яток відрізняється внутрішньою забудовою та влаштуванням оборонних споруд, щільністю забудови, кількістю населення, що тут проживало, характером садиб тощо.

Деяко менш досліджені сільські пам'ятки цього періоду, хоч останнім часом, завдяки багаторічним роботам накопичено значний матеріал до вивчення давньоруських поселень.

У Середньому Подніпров'ї найбільш масштабні розкопки проводилися на Чернігівщині, Канівщині і київському Подніпров'ї. У результаті цих досліджень вдалося з'ясувати, що давньоруські селища вздовж Дніпра розташовані групами з 3—7 поселень. У місцях скупчення поселень відстань між ними становить 1—2—3 км. Вони ланцюжком тягнуться вздовж ріки, а в околицях городищ розміщуються кучно в радіусі 1—3 км. Площа поселень від 0, 5 до 25 га, серед них виділяється поселення в Стайках, площею до 50 га. Найпоширенішими були поселення площею від 0, 5 до 1 га (38%), майже стільки ж поселень площею 3—4 га (29%).

ПЛАНУВАННЯ ТА ВНУТРІШНЯ ЗАБУДОВА ПОСЕЛЕНЬ

Для прикладу зупинимося на характеристиці поселення XI—XII ст. поблизу с. Григорівка Канівського р - ну Черкаської обл. в ур. Ревутове.

Поселення знаходиться на першій надзаплавній терасі правого берега Дніпра, з півночі воно обмежене глибокою балкою, з півдня виходить на берегове підвищення, за яким починається широка заплава, у яку витікає потічок, що бере початок у глибокому яру; перепад висоти тераси становить більше 2 м. Досліджено площу 2000 м² на якій розкопано залишки 7 жител, 10 будівель господарського і ремісничого призначення та 12 ям. На основі співставлення знахідок у житлах та інших будівлях вдалося синхронізувати об'єкти, тобто встановити, які саме з них існували одночасно, що є необхідною передумовою для проведення реконструкції садиби і забудови всього селища. Вдалося встановити, що на розкритій площі на початковому етапі заселення (XI ст.) існував всього один двір, площа зайнята під будівельні споруди становила приблизно 12 x 12 м.

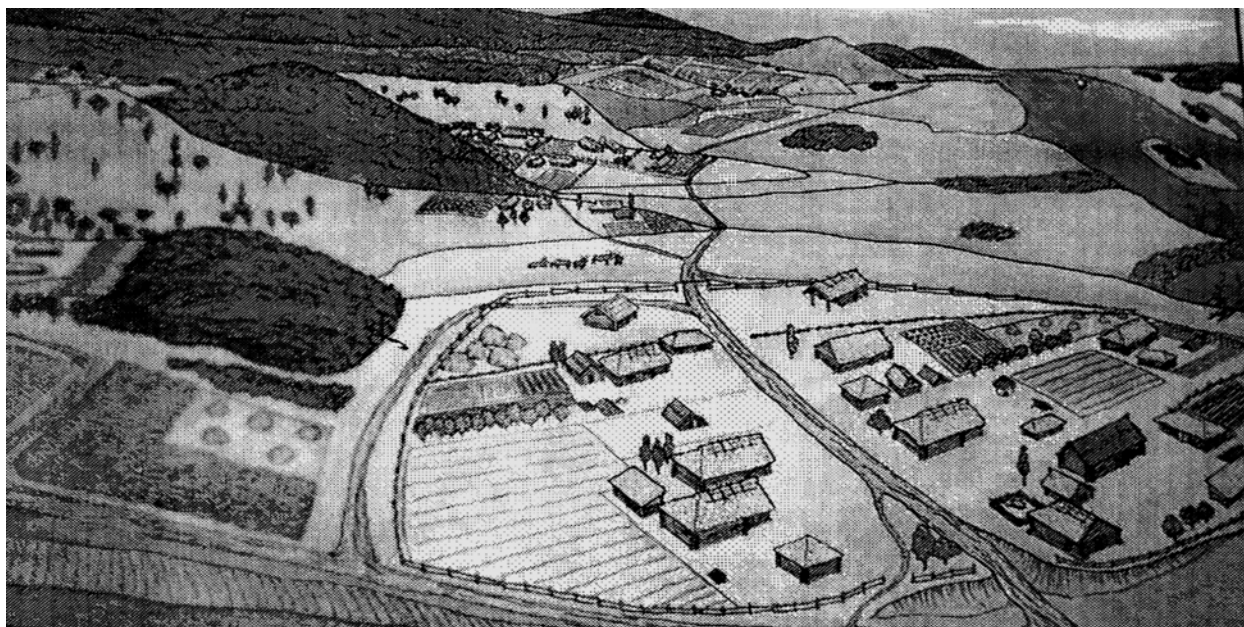
На рубежі XI—XII ст. вже існувало дві садиби, житла яких були віддалені одне від другого на 20 м. Ймовірно, саме такою в цей час була мінімальна відстань між садибами, отже щільність дворів сягала відповідно 1 двір на 1000 м² вільної площі. На третьому етапі заселення у середині XII ст. на цій площі вже фіксується три домогосподарства, житлові будівлі яких віддалені одна від одної на 25—30 м. Відсутність будь - яких слідів огорожі не дає можливості простежити реальну площу, зайняту під садибу, проте синхронізація всіх розкопаних об'єктів та їх планіграфія дозволяє стверджувати, що протягом усього періоду існування поселення площа одного домогосподарства зайнята будівлями була досить компактною і становила 3—4 сотки, хоч щільність забудови між окремими садибами з часом зростала.

На основі сучасних карт та карти Дніпра, складеної в 1907—1910 рр., проведеного аналізу і співставлення, автором та В. К. Козюбою запропонована ландшафтна -

планіграфічна реконструкція мікрорегіону та забудови цього поселення (рис. 3.23). Відстань від берегового зрізу тераси до Дніпра становила близько 700 м, долина була зайнята дерево - кущовою рослинністю, болотяними травами, ґрунти дернові опідзолені. Поселення знаходилося у щільному оточенні синхронних давньоруських пам'яток. Вниз по Дніпру всього в 0,7 км розміщується давньоруське багатоярусне поселення XI—XIII ст., у протилежному боці на відстані 0,5 км знаходиться друге поселення, за яким на відстані 300 м починається комплекс археологічних об'єктів, що включає городище з посадом і великим поселенням XI—XIII ст.

Загальна площа поселення становила близько 1 га, отже на ньому у XII ст. могло розміститися 16—20 садиб. Реконструкцію зовнішнього вигляду жител з цього поселення здійснено О. С. Кондратенко за нашою консультацією (рис. 4.24).

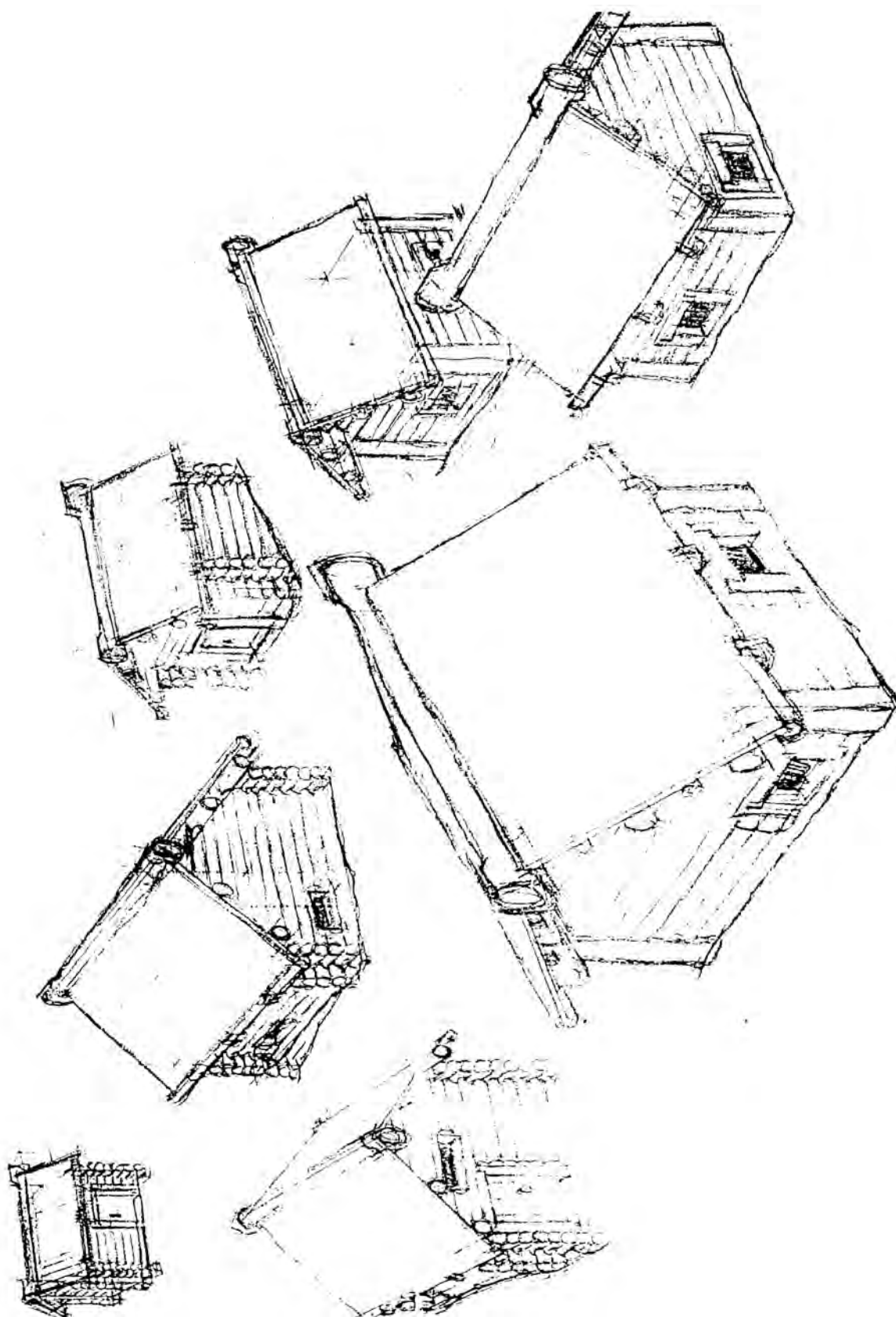
Поселення у Ревутовому починалося, як невелике родове сільце, що поступово розросталось. За своїм характером воно належало до типу “домових” общин, коли розділені сім'ї не переселялися на нові місця, а засновували свої двори на цьому ж поселенні.

Рис. 3.23. Григорівка. Поселення в ур. Ревутово. Ландшафтно - планіграфічна реконструкція (автори В. О. Петрашенко, В. К. Козюба).

ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИТЕЛ, ГОСПОДАРСЬКИХ ТА РЕМІСНИЧИХ БУДІВЕЛЬ.

Житла на давньоруських поселеннях стають більш різноманітними за конструкцією і внутрішнім інтер'єром. Провідне місце продовжує займати заглиблене житло, яке за формою котловану і розміром не відрізняється від описаних вище слов'янських будівель, разом з тим мають місце майже наземні будівлі, котловани яких заглиблено всього на 25—30 см. Набувають поширення двокамерні житла і житла з прибудовою у вигляді сіней, а також житла на підклітах, як холодних, так і з опаленням. Конструкція стін стовпово - каркасна або у вигляді зрубу, що в місцях стику деревин підмазувався глиною. Дах в глибоких житлах, як і в слов'янський час міг бути дерев'яним, вкритим шаром землі, у менш заглиблених житлах для покрівлі переважно використовувалися солома або камиш. Для спорудження житла в давньоруський час використовувалося дерево, глинобитні конструкції стін були характерні для неглибоких жител - майстерень, а також для господарських споруд типу сараїв, пригребниць над льохами і подібними будівлями.

Рис. 3. 24. Реконструкція давньоруських жител за матеріалами розкопок в ур. Ревутово (автори В. О. Петрашенко, О. С. Кондратенко).

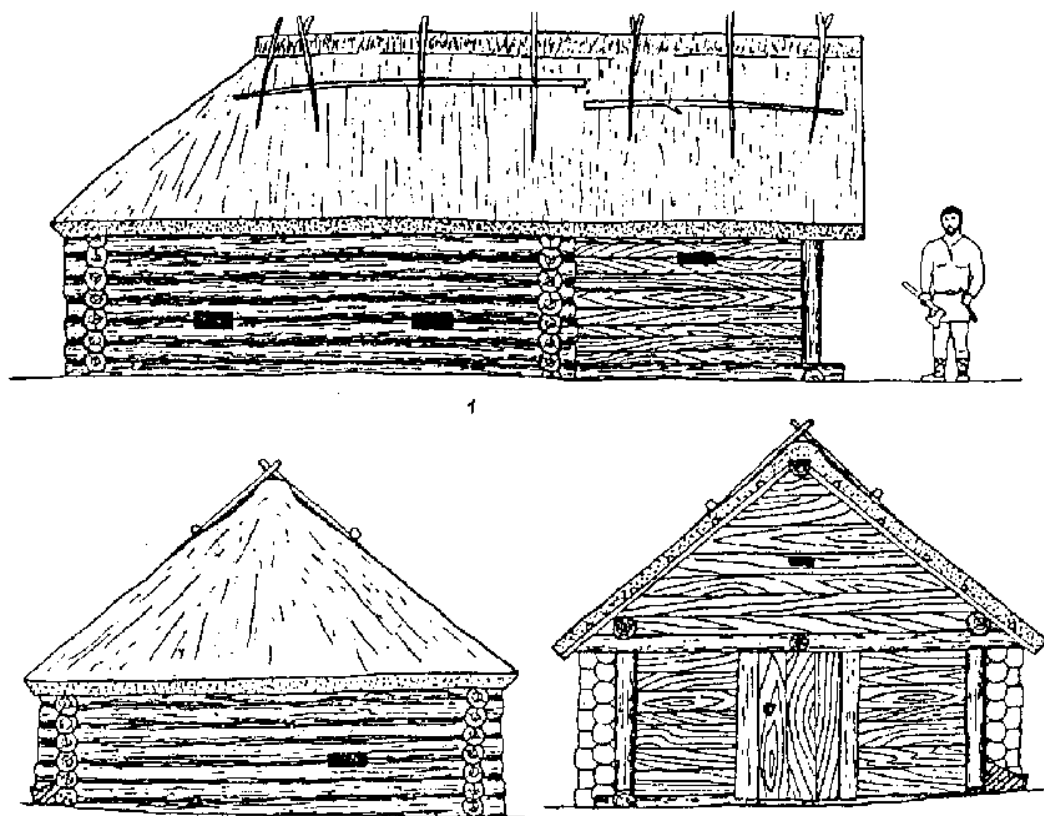

Рис. 3. 25. Реконструкція давньоруського сільського житла. Фасад (1), північний (3) та південний (2) бік за В. К. Козюбою.

Можливо, саме від цих будівель походить українська заглиблена хата - мазанка. Адже після татаро - монгольської навали для південноруських земель настали тяжкі часи і зберегти в тих умовах давньоруські традиції зрубного дерев'яного житла було майже неможливо. Будівництво ж глинобитної заглибленої хати було набагато доступнішим для сім'ї, особливо при нестачі чоловічих рук. Розглянемо конкретні приклади реконструкцій давньоруських сільських жител, описаних у літературі.

Одне з таких жител, що рештки якого особливо добре збереглися внаслідок пожежі, розкопано нами в ур. Підтополеве біля с.Григорівка на Дніпрі і реконструйовано у статті В. К. Козюби. Житло, розмірами приблизно 4 x 4 м, орієнтоване стінами за сторонами світу, заглиблене у материк на 1 м, дно котловану рівне, підлогу було викладено дошками, які добре збереглися в центральній частині, вдалося зафіксувати 13 дошок, що лежали перпендикулярно до входу. Ширина дошок від 20 до 30 см, обвуглена частина, що добре збереглася, мала товщину 1 см (це фактично була тильна сторона згорілих мостин). Між дошками були чіткі тонкі шпарини, заповнені ґрунтом. Долівка перед піччю залишалася вільною від дошок, ця ділянка розміром 1, 20 x 1, 30 см була вкрита прошарком попелу. Дошки підлоги як і інші дерев'яні конструкції житла були сосновими. Деякі згорілі деталі вказують на присутність під мостинами лаг. У мостинах подекуди збереглися забиті цвяхи, але вони не утворювали якоїсь системи (рис. 3.25; 3.26).

Обшивка котловану притискалася до земляних стін вкопаними в підлогу прямокутними в перерізі стовпами, що зафіксовані по кутах та середині стін. Найкраще - на висоту 0, 7 м - зберігся південно - західний стовп. Тильна сторона стовпів не збереглася, тому спосіб кріплення дошок до стовпів простежити не вдалося. Ширина дошок обшивки біля 25 см, товщина до 6 см.

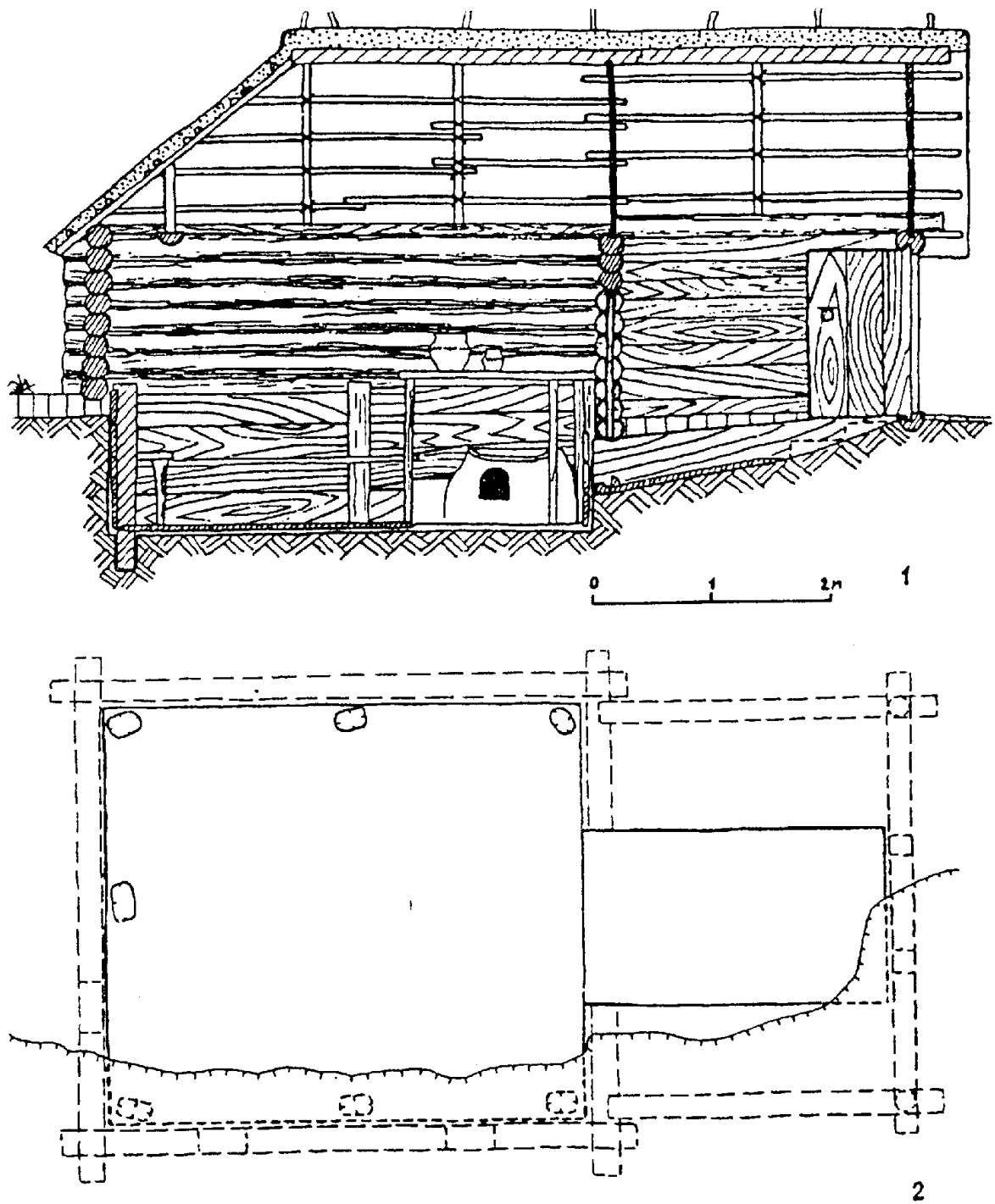

Рис. 3. 26. Реконструкція житла. Поздовжній розріз (1) та план (2). Ур. Підтополеве біля с.Григорівка.

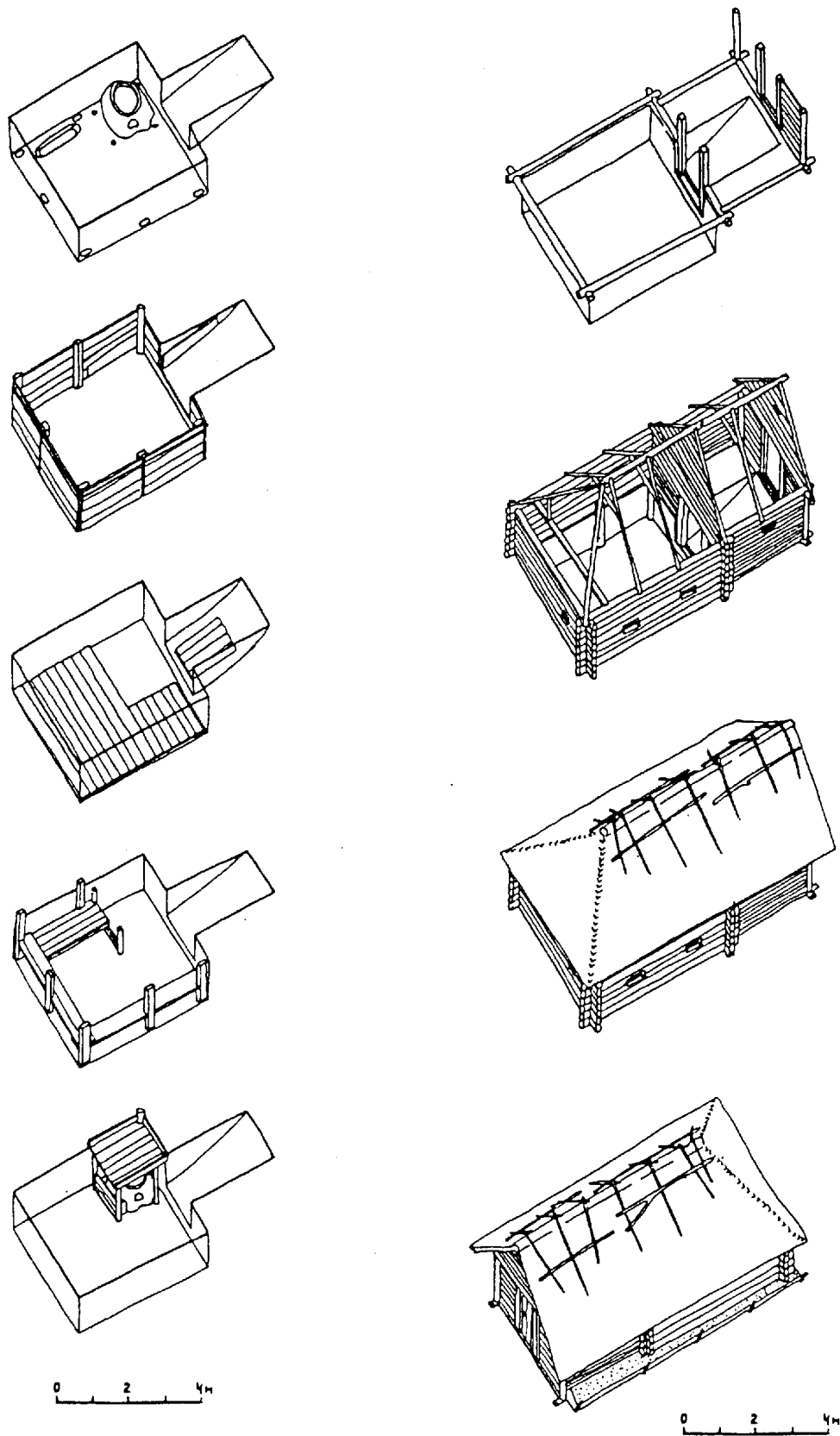

Рис. 3.27. Основні елементи, використані в конструкції житла з ур. Підтополеве (Автор В. К. Козюба).

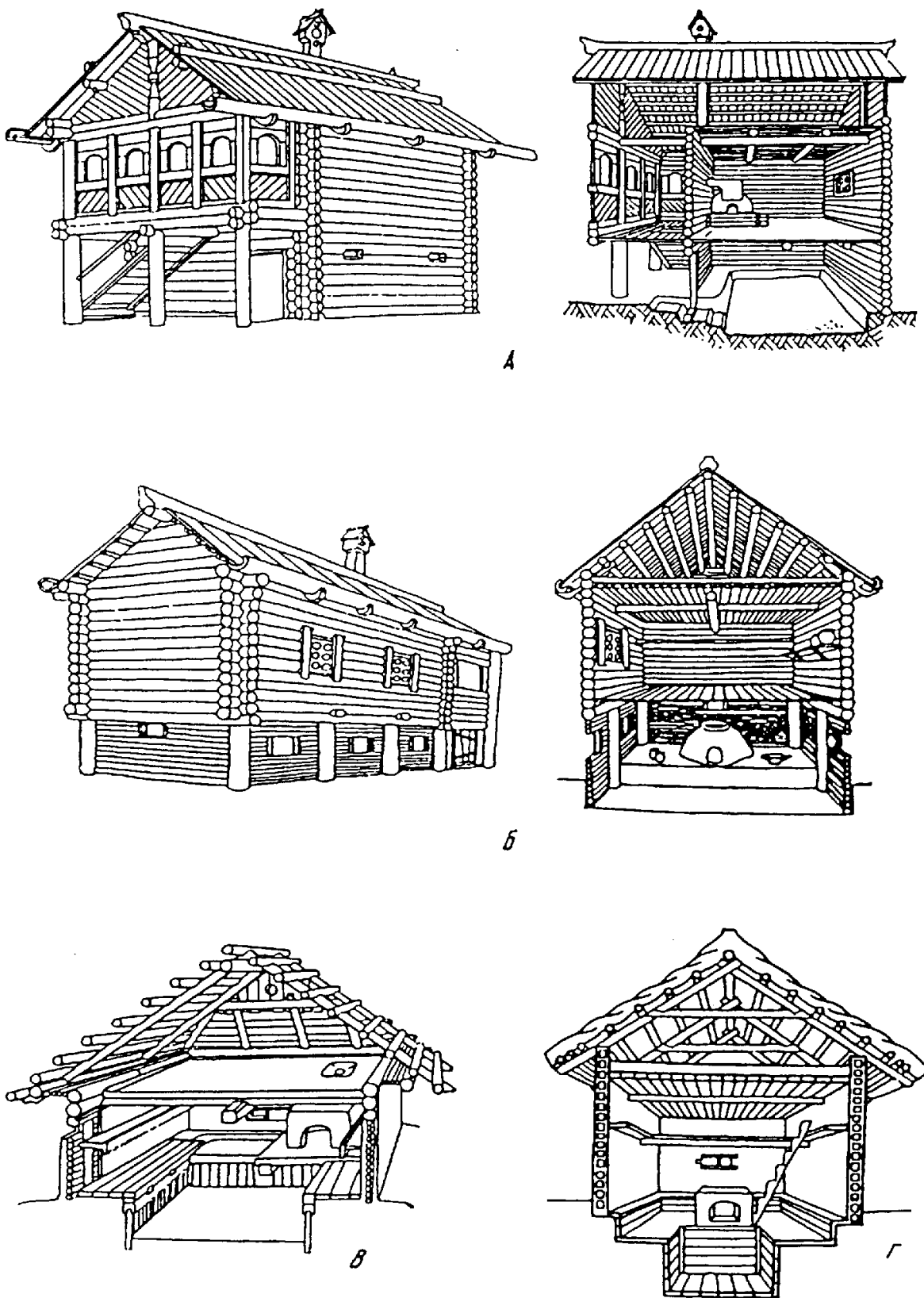

Рис. 3.28. Житла із заглибленою центральною частиною з Києва з території Михайлівського золотoverxого монастирята із Десятинного провулку (за П. П. Толочком і В. О. Харламовим (А, Б); із городища Слободка та зі Старої Рязані (за Г. В. Борисевичем (В, Г)).

Глинобитна піч доброї збереженості, овальної підковоподібної форми (1, 3 x 1, 2 м) розташовувалася в північно - західному куті, челюстями повернута на схід до входу; ширина челюстей 25 см, товщина стінок топочної камери 19—22 см. Піч була каркасної конструкції, що підтверджують 17 ямок, виявлені в основі печі. Загальна висота печі становила 65 см, а від рівня топочної камери до верхньої кромки бортику жаровні — 45—47 см. Черинь знаходився на 20 см вище дна котловану і мав два робочих рівні. В обмазці верхнього череня було знайдено уламки гончарних горщиків кінця XI — початку XII ст. Перший черинь розміщувався на 8—10 см нижче. Зверху в конструкцію печі входила жаровня, вона мала заокруглені, досить масивні товщиною 2, 5—3, 5 см бортики, які потовщувалися у напрямку до челюстей і дорівнювали тут 5 см, висота бортиків 6, 5—7, 5 см. З південного боку знаходився глиняний припічок шириною 15—30 см. Від житла він відгороджувався дерев'яною дошкою. Біля печі виявлено три стовпчики. Два з них розташовувалися по боках печі, південний зберігся на висоту 0, 2 м, північний — 0, 45 м.

Вздовж південної та західної стін котловану було зафіксовано рештки нерухомих меблів. Вздовж західної стіни, займаючи простір між піччю та південною стіною, розміщувався дерев'яний піл (спальне місце) довжиною 2, 3 м при ширині 0, 8 м. Піл зроблено із чотирьох дошок, обмежених зі сходу квадратним у перетині брусом, в якому на двох площинах було виявлено вбиті цвяхи. Перша до бруса дошка виходила на брус зверху, інші лежали на підлозі. Уздовж південної стіни було споруджено лаву, яка збереглася значно гірше. Біля західної стіни під полом знаходилася видовженої форми яма, заповнена обпаленою глиною.

Такі ями всередині жител із залишками печини досить часто зустрічаються в давньоруських сільських житлах, ймовірно, як вважає В. К. Козюба, вони свідчать про культ печі, що сягає язическої доби, коли заборонялося виносити за межі хати зруйновані частини склепіння печі (Козюба, 1998, с. 33).

З півночі до житла прилягала прибудова - вхід розміром 2, 45 x 1, 47 м, що також був вимощений дерев'яною підлогою.

У запропонованій В. К. Козюбою реконструкції цього житла використано комбінований метод — стовпова конструкція заглибленої та зрубною наземної частин житлової кліти (рис. 3.27). Крім лави — спального місця — і полу, ще один дерев'яний настил міг спиратися на стовпчики навколо печі; він міг слугувати як для господарських цілей, так і для розміщення на ніч дітей. Площа цього настилу могла становити 1,4 x 1,4 м, а висота над рівнем підлоги близько 1,2—1,3 м.

Цілком зрозуміло, хоч це і важко підтвердити археологічно, що простір порівняно невеликої житлової камери мав ще і пересувні меблі типу ослінчиків, столу, тощо.

Описаний вище варіант не був єдиним типом сільського житла, насправді в давньоруський час навіть для сільської забудови не виключаються житла на двох рівнях на підклітах, які могли слугувати як господарськими приміщеннями, так і використовуватися під житло, наприклад для челяді. Слід пам'ятати про соціальну диференціацію давньоруського суспільства, яка не могла не відбитися і на житлобудуванні.

Зазвичай більш забезпечені родини, які за статусом відносилися до правлячої верхівки (старости, тіуни, можливо воїни-професіонали), а також ремісники-професіонали могли дозволити собі і більш комфортне житло. Реконструкції таких жител наведені в численних роботах по житлобудуванню давньоруських міст, зокрема в роботах П. П. Толочка (рис. 3.28).

Різноманітні типи жител досліджені автором на відомому давньоруському поселенні X—XI ст. поблизу с. Григорівка в ур. Чернече Канівського р - ну Черкаської обл. Житло рубежу X—XI ст., що добре збереглось, мало котлован розмірами 3, 5 x 3, 6 м, підлога знаходилася на глибині 1, 4 м від денної поверхні. У північно - західному куті знаходилася глинобитна піч, її розміри по зовнішньому контуру основи 1 x 1, 3 м, висота

стіни — 0,6 м. Устя, укріплене валунами, розміром 35 см, повернуто на захід. Глинобитний черинь (0,9 x 0,8 м) добре випалений, товщина стін до 0,3 м.

Підлога перекрита вуглистим шаром завтовшки 10—15 см, що свідчить про перекриття другого ярусу, що згорів. Окрім описаної вище печі в одному з кутів розчищено завал глини від печі, що впала зверху. В заповненні котловану знайдено брусок із сірого сланцю, астрагал, шиферне пряслице, а в середині печі уламки кераміки рубежа X—XI ст. (рис. 3.29).

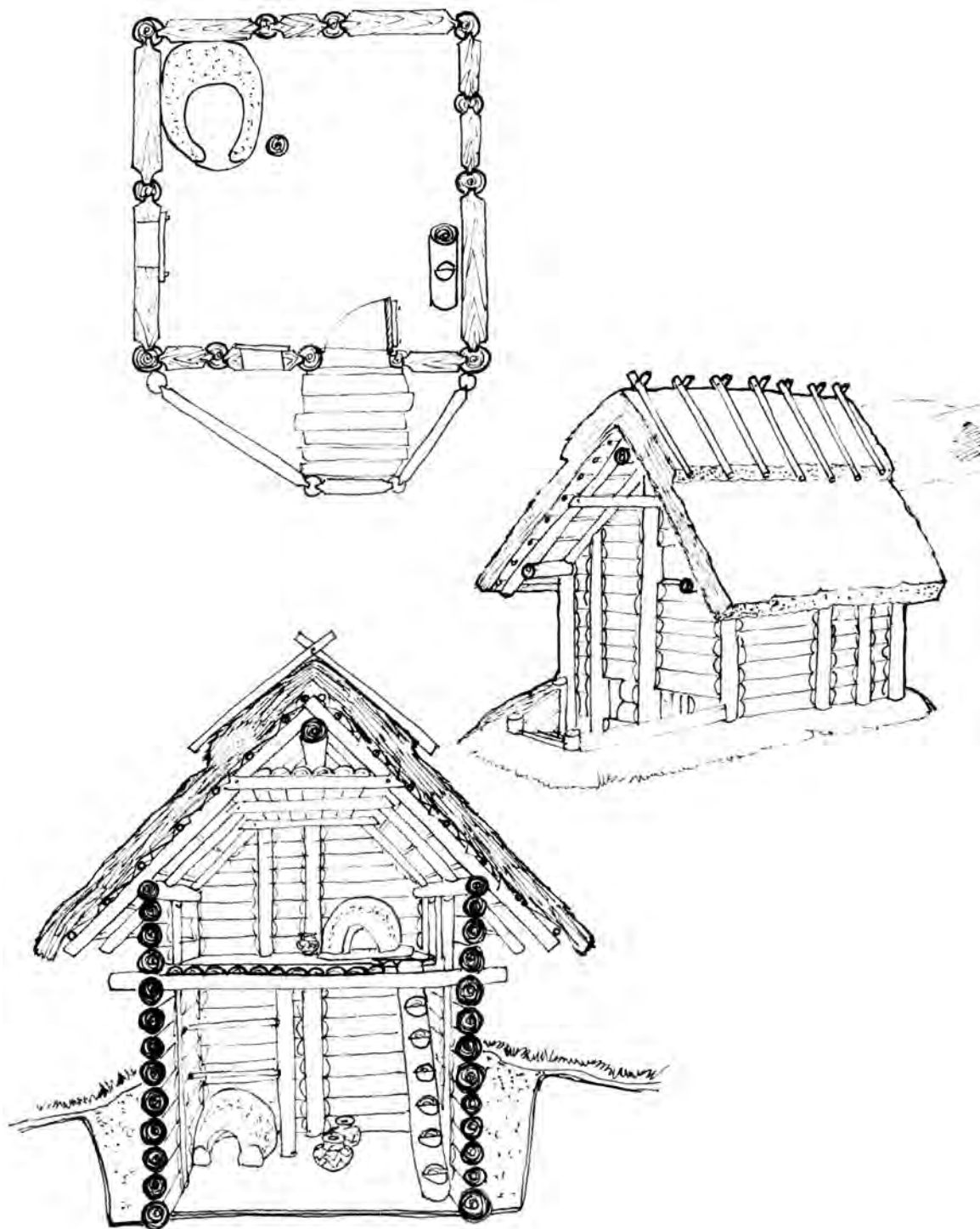
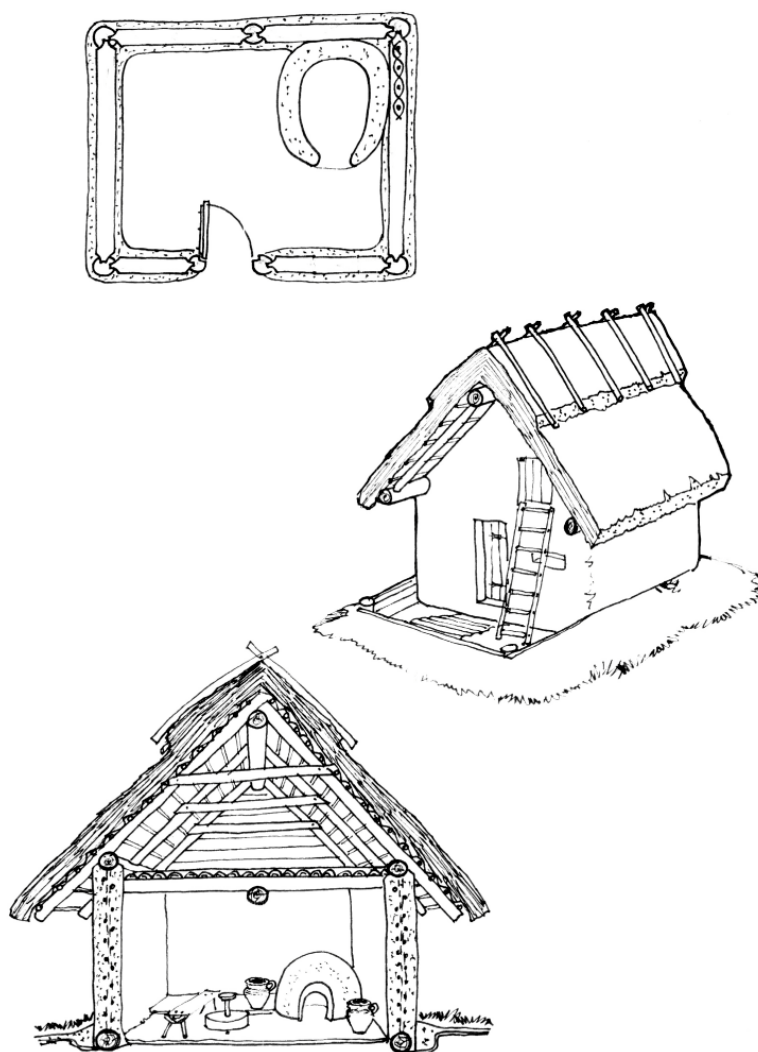

Рис. 3.29. Двоюрисне житло з Григорівки рубежу X—XI ст. план та реконструкція за даними розкопок. (За В. О. Петрашенком, О. І. Петросюком).

Рис. 3.30. Житло –майстерня XII ст. з Григорівки. План та реконструкція за даними археологічних досліджень. За В. О. Петрашенка та О. І. Петросюком.

Інший тип житла репрезентує житло - майстерня з глинобитними стінами каркасно - стовпової конструкції. Це житло вдалося зафіксувати лише на рівні долівки, розміри котлована, орієнтованого за сторонами світу, 3, 4 x 4, 2 м. На підлозі сліди печини та обмазки від стін, місцями добре збереглася глина, якою було вимазано долівку. Біля печі долівка добре випалена, тут зафіксовано кілька шарів підмазки. Стовпові ямки виявлено в усіх кутах житла, а також посередині північної та південної стін. Уздовж останньої лежав потужний завал глиняної обмазки довжиною 1, 1 м, шириною близько 0, 25 м і висотою 0, 25—0, 3 м.

Масивна глинобитна піч розташована в північно - східному кутку будівлі, її розміри по зовнішньому контурк 1, 4 x 2, 2 м. Тильний бік зберігся повністю на висоту 0, 65 м, товщина стін біля череня 0, 45 м. Розміри череня 0, 9 x 1 м, ширина челюстей до 0, 6 м. Тут був невеликий добре випалений майданчик у вигляді заглиблення розміром 0, 3 м. Завдяки такій конструкції піч витягнуто в довжину понад 2 м. Під час дослідження печі виявлено шість черенів, завтовшки від 3 до 6 см кожний.

Зліва від печі, на підлозі, знаходився добре випалений майданчик округлої форми

розміром 0,6 м, що нагадував черинь печі. На його поверхні зафіксовано невеликі отвори діаметром 5—6 см. Він, напевне, використовувався у виробничих цілях. Загальний вигляд цього житла, особливо масивна піч вказують на ремісничий характер будівлі (рис. 3.30).

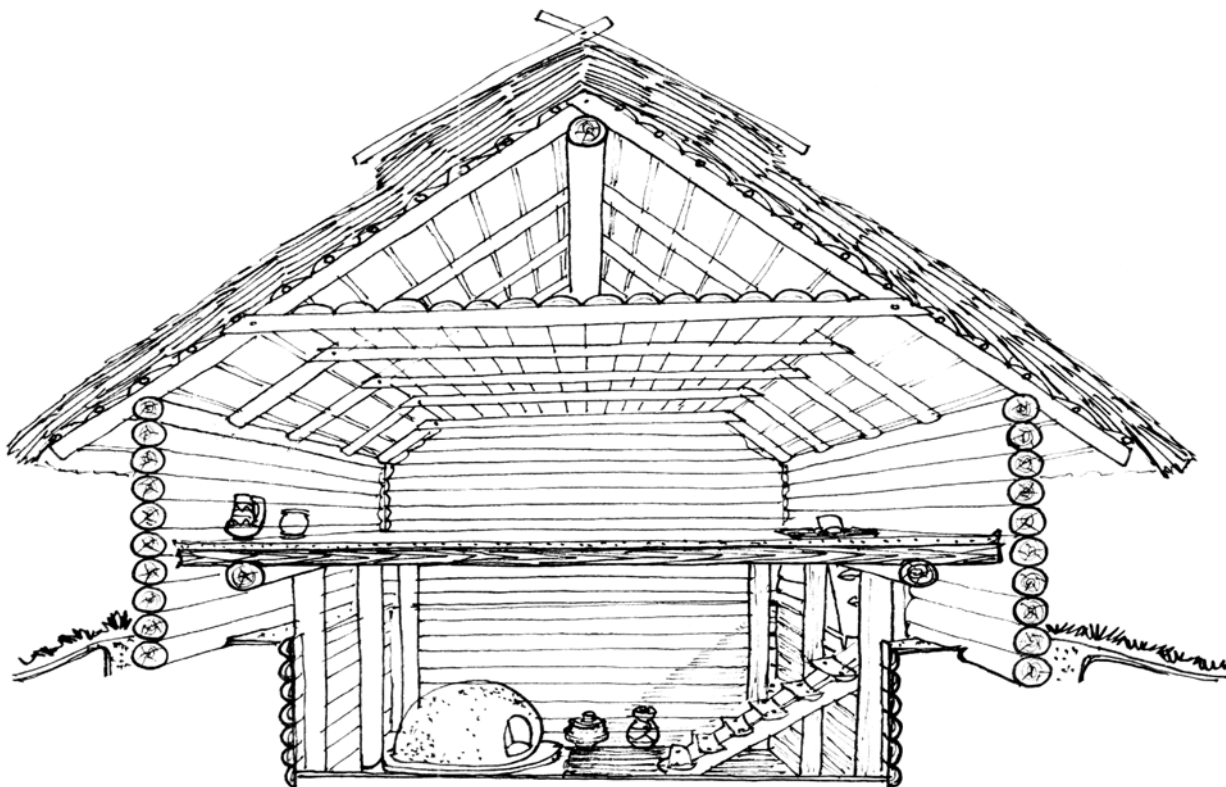

Рис. 3.31. Двоюрусне житло XII ст. з Григорівки. Реконструкція за даними археологічних досліджень. (За В. О. Петрашенком та О. І. Петросюком).

Ще один тип двоповерхової будівлі презентує житло 12 (рис. 3.31) Спочатку до глибини 0,8 м викопано котлован округлої форми (5x5 м); в його дні зроблено під дерев'яну кліть на глибину 0,6 м ще один котлован прямокутної в плані форми, орієнтований стінами за сторонами світу розміром 3,4 x 3,5 м (рис. 4.32). В усіх чотирьох кутах житла, а також посередині північної та південної стін— виявлено ями від стовпів діаметром 0,2—0,25 м і глибиною 0,4 м від долівки.

Глинобитна піч доброї збереженості, розміри за зовнішнім контуром 1,3 x 1,5 м, челюстями завширшки 0,35 м повернута на південь. Черинь (0,8 x 1 м) має сліди ремонту. Піч зведена на гумусній підсипці заввишки 10—12 см, товщина стін близько 0,35 м. Долівка рівна обмазана глиною. У заповненні котлована та на підлозі знайдено скляні браслети та наконечник стріли, цвяхи, ніж, рибальський гачок та уламки кераміки XII ст.

Ще один тип двоюрусних будівель репрезентує будівля 16. Котлован прямокутної форми, орієнтований кутами за сторонами світу (3 x 3,4 м). У всіх кутах—стовпові ямки діаметром близько 0,4 м; уздовж стін збереглися обвуглені залишки дерева. Глибина котлована від давньої поверхні становила 1,9 м, долівка рівна, утрамбована, без слідів підмазки. Заповнення будівлі насичене великою кількістю матеріалу та залишків обвуглених деревин, що впали з верхнього ярусу. Тут знайдено близько 600 фрагментів давньоруської кераміки XII—XIII ст., 47 уламків скляних браслетів, 20 цвяхів, уламки браслетів із сплаву бронзи і міді, 9 ножів, стремена, астрагали, шиферне грузило та інші речі. Розкопаний котлован, без сумніву, є холодним підклітом двоповерхового житла (рис. 3.33).

Господарські будівлі представлені ямами-льохами невеликих розмірів діаметром 1—1,

5 м і глибиною до 1, 5 м для зберігання зерна у великих корчагах - піфосах, овочів та інших запасів сільськогосподарської продукції. Інші заглиблені споруди підпрямокутної, овальної або видовженої форми ро зміром у межах 2—3 x 1, 5—2, 5 м мали різне призначення, яке за археологічними матеріалами не завжди вдається встановити (рис. 3.35).

Серед цих споруд були поширені ями-овини, які використовувалися для просушування снопів зернових культур. Такі споруди мали вигляд довгої ями, стіни якої добре випалені, а на дні зафіксовано залишки попелу. Наприклад така споруда XII ст. розкопана у Григорівці Канівського р - ну Черкаської обл.

Частина споруд використовувалася під клуні, де в ямах зберігалася зерно, такі приміщення мали стовпово - каркасні стіни, що обмазувалися глиною. Частина приміщень використовувалася для утримання худоби, у деяких з них зафіксовані залишки гною.

Основні типи господарських споруд за планами розкопаних об'єктів походять з розкопок О. Шекуна та О. Веремейчик поселення Ліскове на Чернігівщині (рис. 3.34).

На давньоруських поселеннях археологічно досліджено рештки всіх видів ремісничих майстерень, серед яких найбільш ґрунтовно вивчено гончарні горни. Розглянемо один із таких об'єктів, розкопаних на Григорівському поселенні, збереженість якого дозволяє відновити всі стадії його спорудження. Цей горн за стратиграфією і матеріалом датується рубежем XI—XII ст., належить до споруд ямного типу.

Випалювальна камера, власне горно, знаходилася у південній частині ями (1,85 x 3 м, глибина 1,1 м). Західна частина ями, кругла в плані, діаметром 1,85 м. Її стіни з усіх боків оточували горно, відступаючи біля топливного каналу. Останній зберігся повністю: довжина 1,3 м, висота 0,3 м, ширина основи 0,8 м. До нього пристає овальної форми яма (1,3 x 1,6 м), підсобне приміщення для топки (рис. 3.35; 3.36).

За конструкцією горно належить до глинобитних двоярусних з опорним стовпом ("козлом") і виступаючою топкою. Вони добре відомі за розкопками інших давньоруських пам'яток. Нижня камера кругла, розміром 1,3 м, висотою близько 0,4 м. Товщина стін

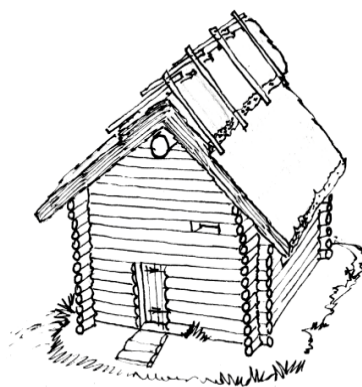
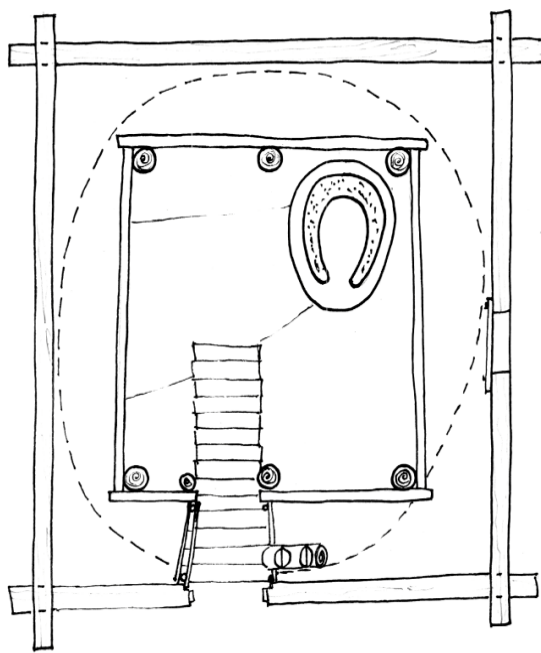

Рис. 3.32. План та зовнішній вигляд житла XII ст. з Григорівки

до 10 см, дна 5—7 см. У центрі — опорний стовп, складений із світлої спонділової глини (37 x 78 см), висотою близько 0,4 м. Нижню камеру перекривала решітка - черінь з глини завтовшки 10—15 см. Поверхня череня правила за майданчик випалювальної камери (1,3 x 1,4 м). Стіни останньої, товщиною 10 см, збереглися на висоту 0,6 м і мали нахил до середини, що засвідчує перехід у склепіння. Черінь мав 7 продухів діаметром 8—10 см, розташованих по колу. По краях продухи оточені невеликими вали ками, що пререшкоджали безпосередньому контакту посуду з гарячим повітрям, чим забезпечувався більш рівномірний випал. Особливістю горна є чіткі відбитки від дерев'яних дошок на поверхні опорного стовпа і нижній поверхні глиняної решітки, що дозволило не лише реконструювати первинний вигляд горна, а й простежити етапи його спорудження. Передусім викопувалася яма під горно конічної форми, стіни і дно якої обмазувалися товстим шаром глини. Посередині споруджувався опорний стовп і топка на каркасі з лози. Над нею вкладалися дошки, що спиралися у центрі на “козел”, а краями — на стінки горнної ями. На опорному стовпі збереглися відбитки двох таких деревин завширшки 5—6 см. Очевидно, продухи робилися також за допомогою вертикально поставлених паль, що підтримувалися горизонтально покладеними дошками. Згори уся конструкція перекривалася соломною і тонкими гілками, на які накладався шар глини. Завантажувалося горно з отвору зверху опалювальної камери, який щоразу замазувався глиною, або чимсь перекривався (рис. 3.37; 3.38).

Крім описаної конструкції побутували горни і без опорного стовпа, решітка - черінь в таких спорудах спиралася безпосередньо на края ями. Така конструкція досліджена нами на одному з давньоруських поселень XII ст. з Канівщини. Гончарний горн такого типу відомий і серед пам'яток роменської культури, зокрема досліджувався О. В. Сухобоковим на селищі Кам'яне на Сумщині (Древнерусские поселения, 1984, с. 161). Комплекс складався з горна ямного типу діаметром 1,5 м з черенем і передпечною ямою великих розмірів (2,0 x 1,0 м). Черінь - решітка мав 17 продухів,

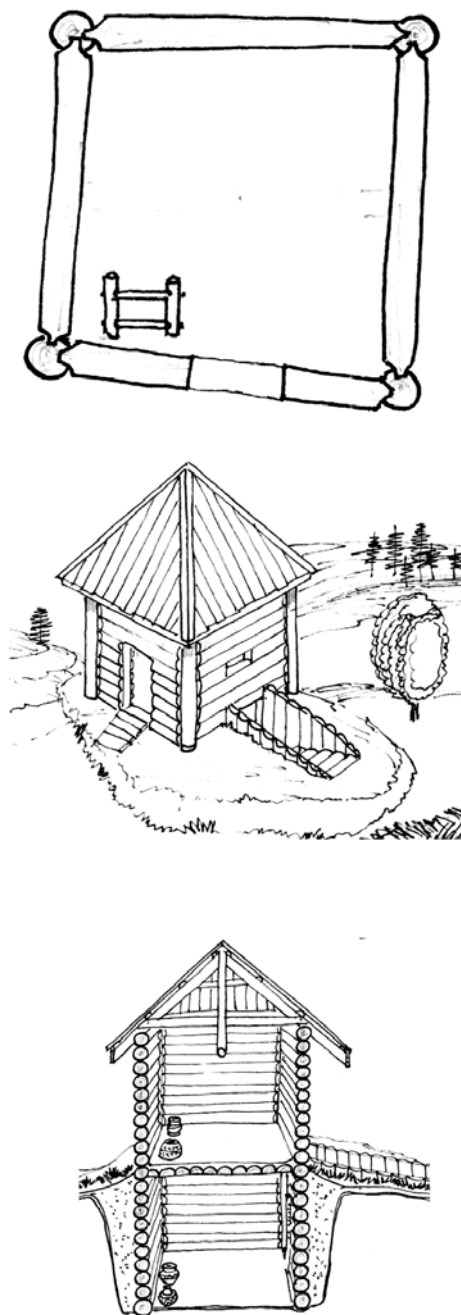

Рис. 3.33. Реконструкція двоярусного житла на холодному підліті з Григорівки за даними археолгічних досліджень.
(За В. О. Петрашенка та О. І. Петросюком)

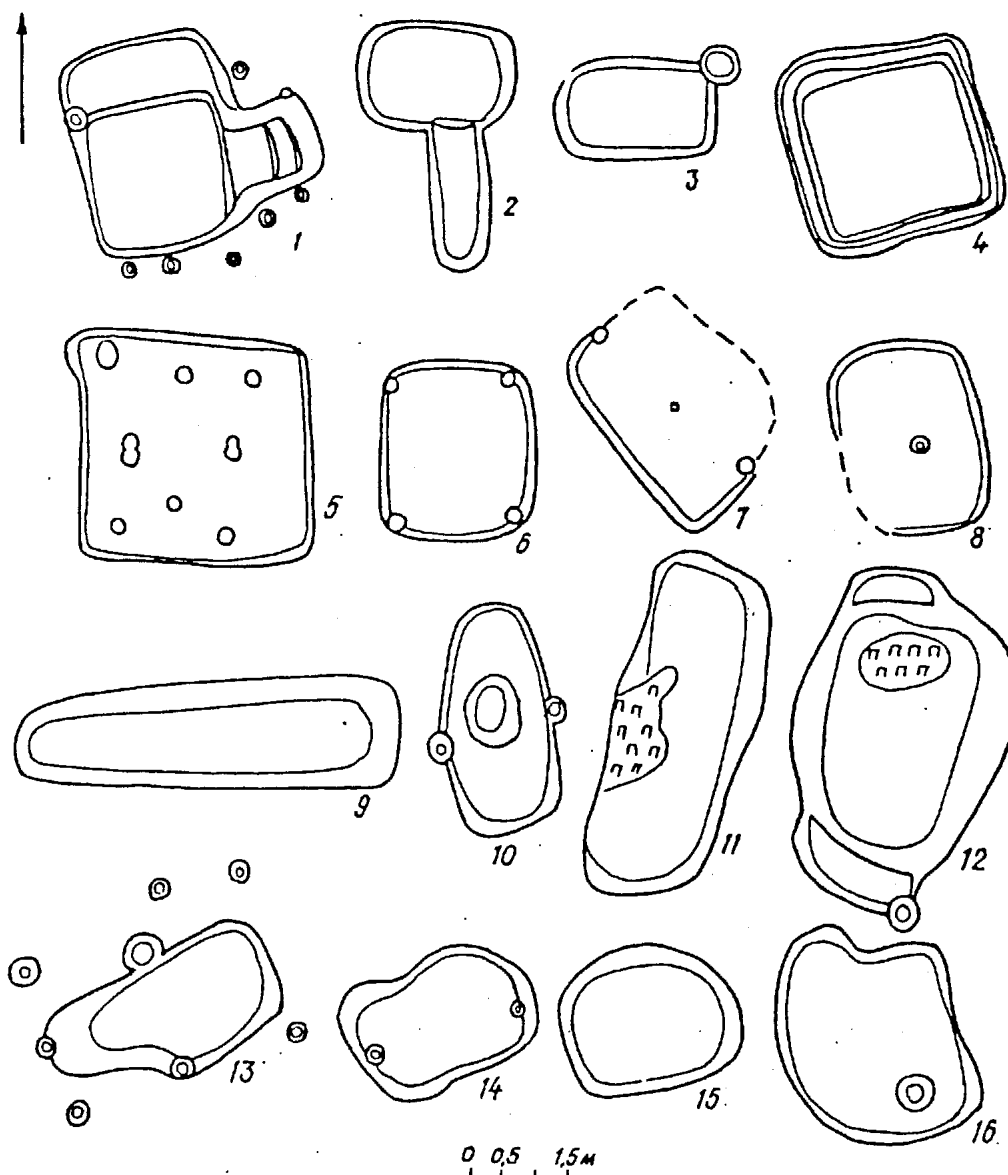

Рис. 3.34. Основні типи господарських споруд на поселенні Ліскове - плани за даними археологічних досліджень. (Автори О. В. Шекун, О. М. Веремейчик)

розташованих по колу. Передпічна яма з'єднувалася з господарською, де зберігалася гончарна глина. Поряд з житлом розкопано заглиблене житло зрубної конструкції, яке складало з горном один господарський комплекс (рис. 3.39).

ДАВНЬОРУСЬКА САДИБА

Як уже відзначалося вище, давньоруська садиба міського типу досліджена значно краще, ніж забудова сільського дворища. Про це свідчать опубліковані реконструкції садиб як з міст Південної так і Північної Русі.

Ми пропонуємо власну реконструкцію садибної забудови Григорівського поселення в другій половині XII ст., коли поселення перебувало в розквіті і характеризувалося найбільш щільною забудовою (рис. 3.40). Як бачимо, садиби розміщені досить щільно. В

цей час тут функціонувало чотири садиби, кожна складалася з одного або двох жител з печами та господарських споруд. Будівлі розмішувалися по колу або напівколом на досить близькій відстані всього в кілька метрів одна від іншої, або навіть впритул, залишаючи вільною від забудови щонайменше третину площі, що могла використовуватись під невеликі ділянки для вирощування городних культур, а також для утримування худоби просто неба в літній період.

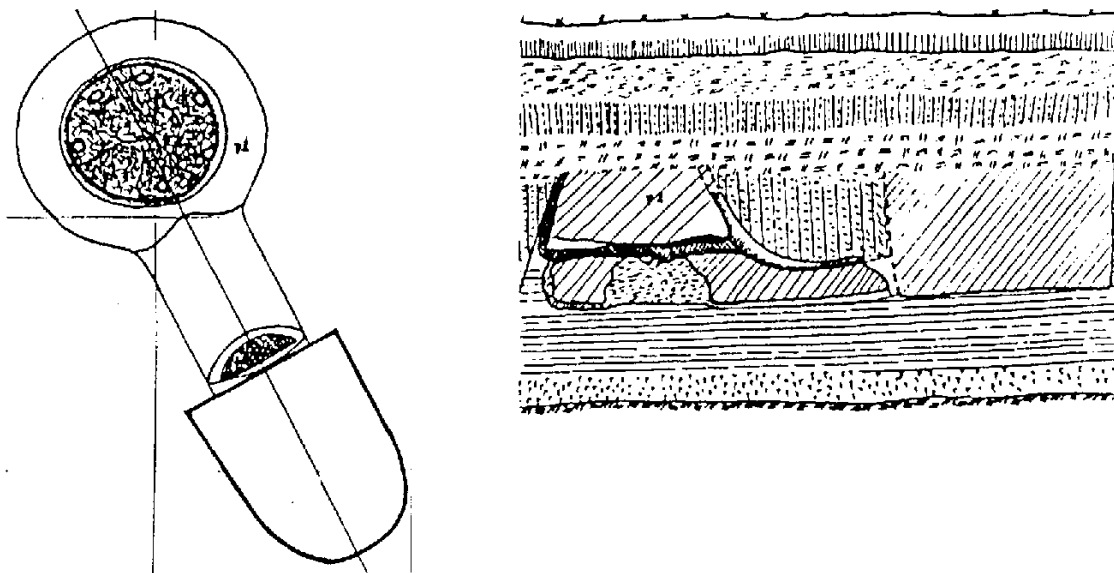

Рис. 3.35. Гончарний горн. План та розріз. Григорівка. Розкопки В. О. Петрашенка

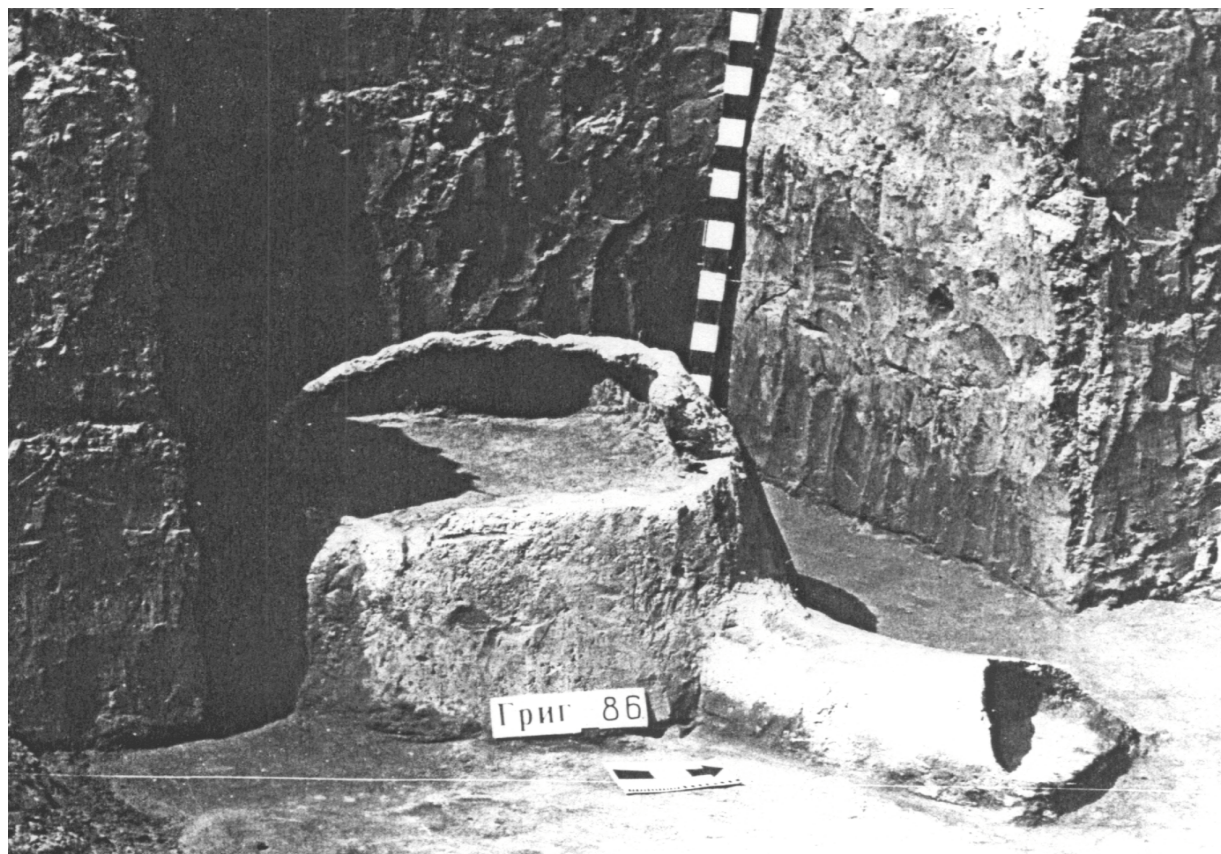

Рис. 3.36. Григорівка. Гончарний горн. Загальний вигляд. Розкопки В. О. Петрашенка

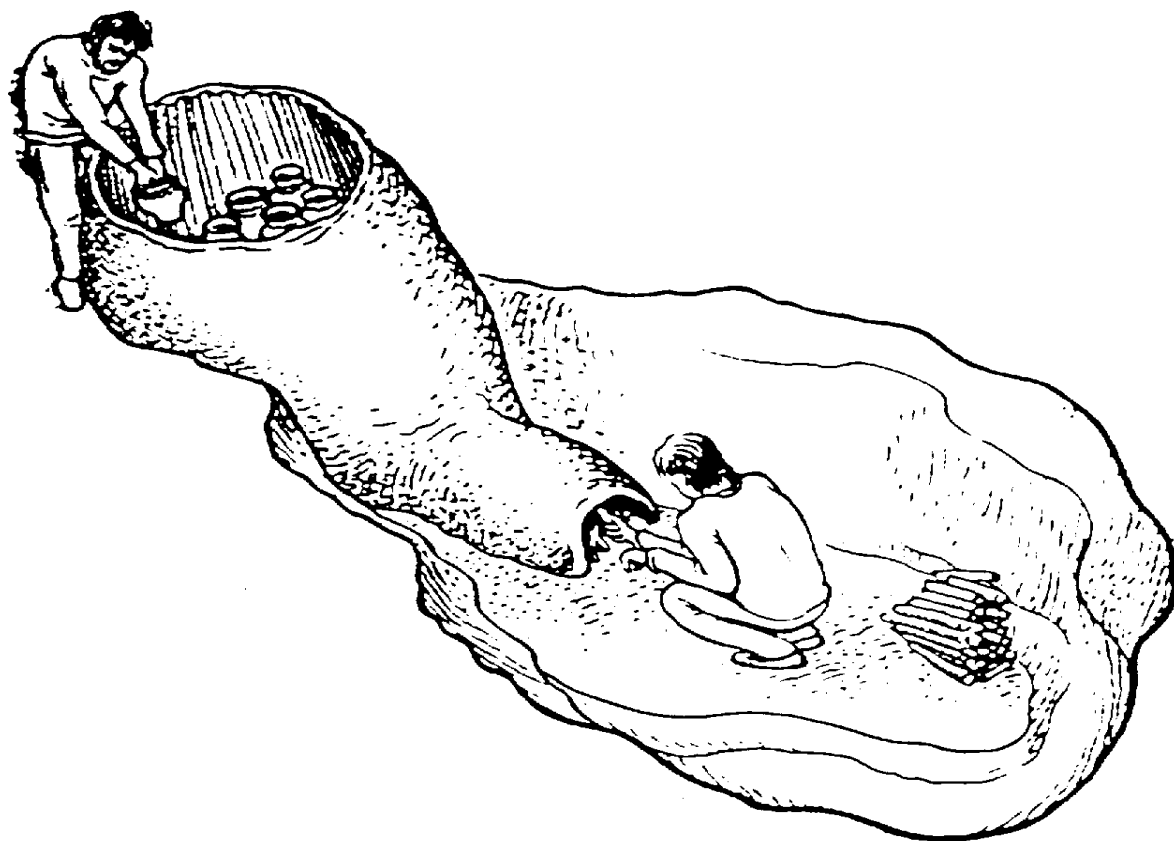

Рис. 3.37. Реконструкція горна А. Б. Норманна із статті В. І. Маитвєєвої

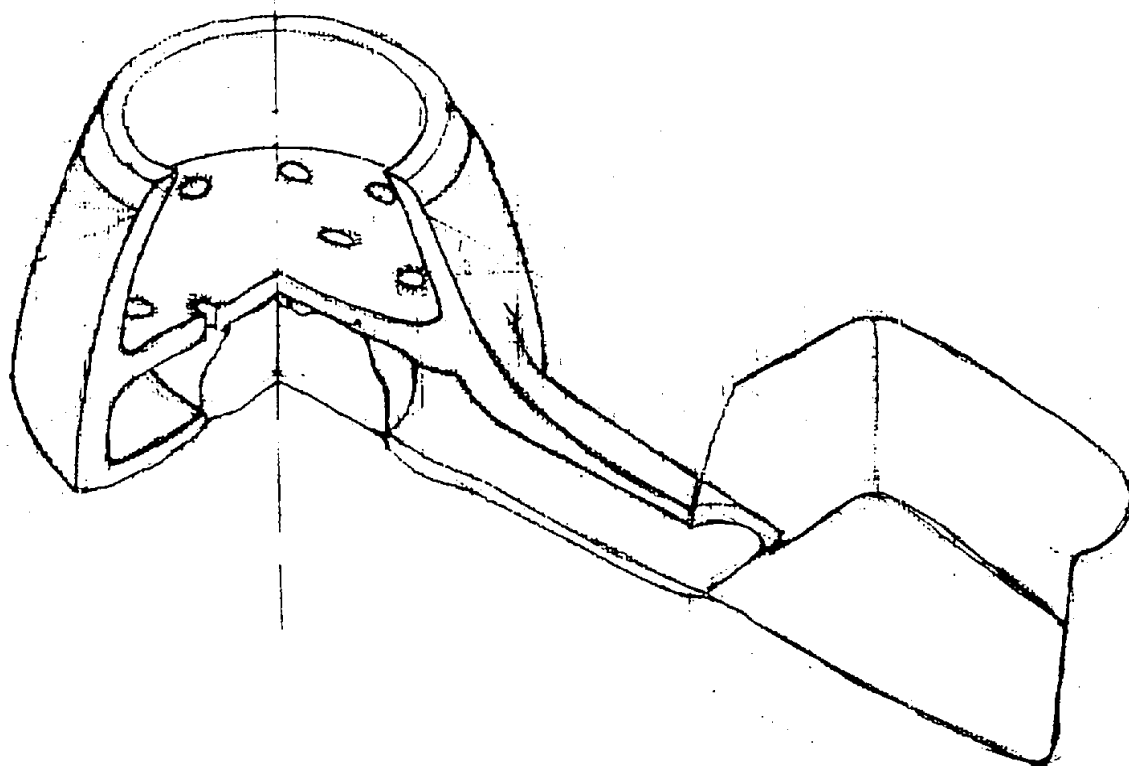

Рис. 3. 38. Григорівка. Об'ємна реконструкція гончарного горна (за В. О. Петрашенко).

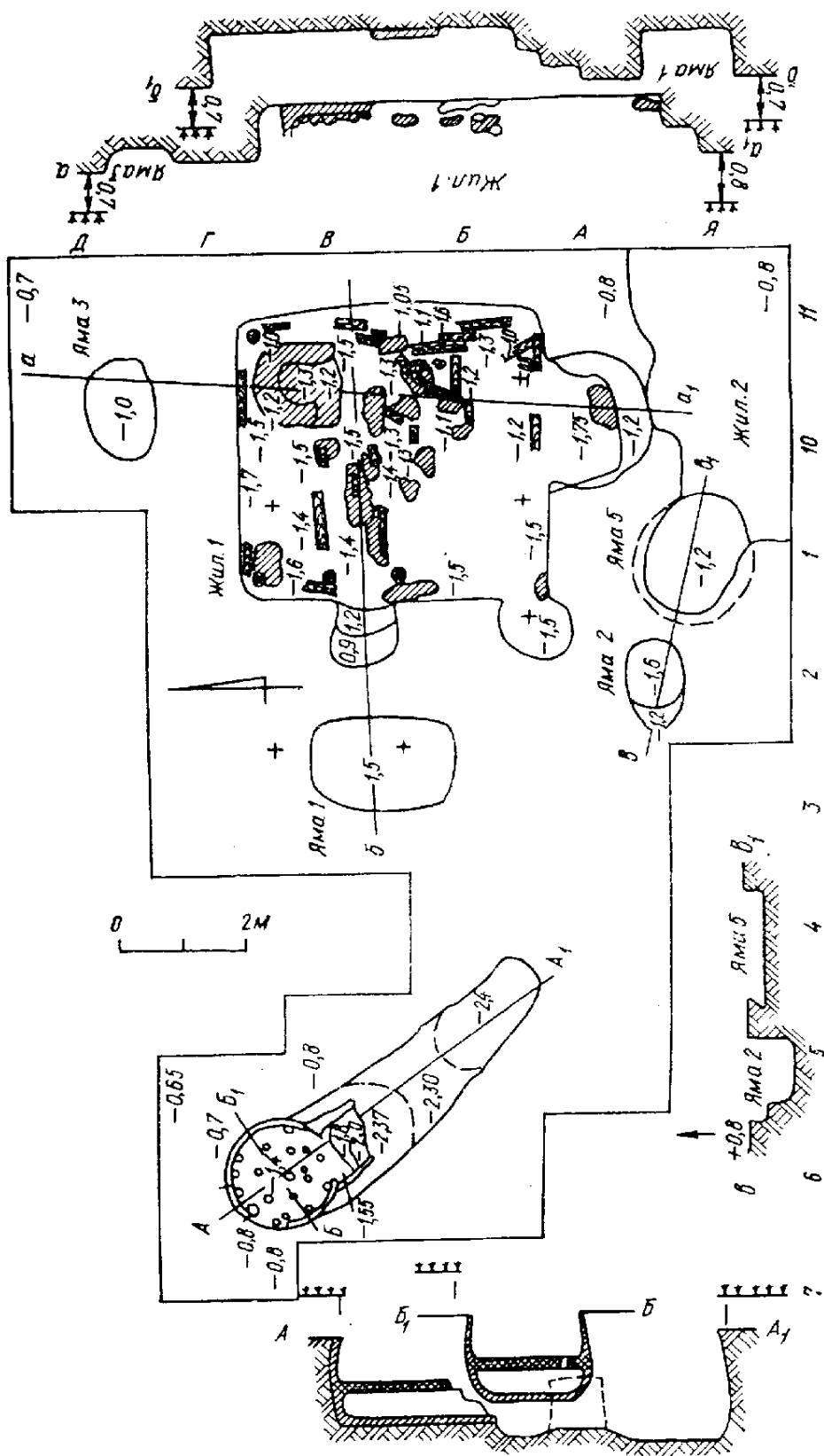
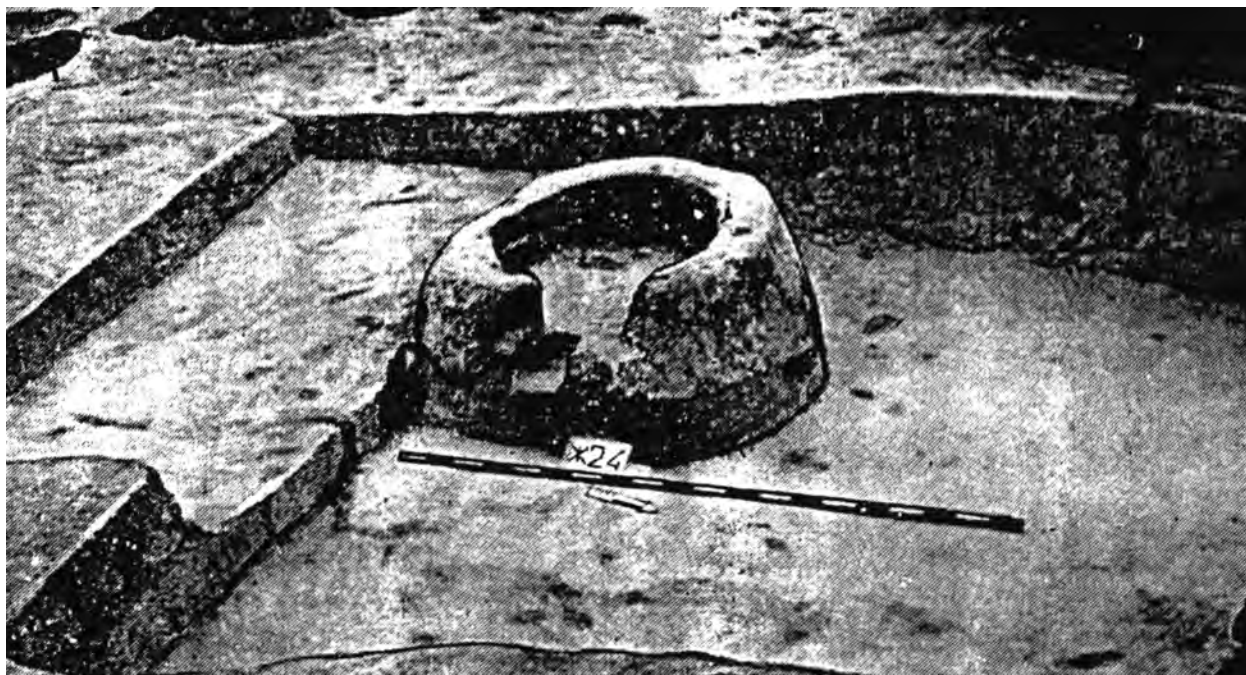

Рис. 3. 39. Комплекс з гончарним горном і житлом. Загальний план та розріз. Камінне. Розкопки О. В. Сухобокова.

*Рис. 3.40. Реконструкція садиби за матеріалами розкопок Григорівки.
(За В. О. Петрашенка та В. К. Козюбою).*

Призначення стаціонарних будівель залежало від занять його мешканців. Так, одна з найбільш повно досліджених садиб складалася із двох заглиблених жител з печами. Одне з них майже наземного типу, заглиблене всього на 0,15 м від давньої поверхні, воно стовпово - каркасної конструкції з глинобитними стінами. Друге житло заглиблене у ґрунт майже на 1 м мало зрубну конструкцію, стіни не обмазувалися глиною. Розміри жител майже однакові (3х3 м; 3х3,3 м). Такі житла цілком ймовірно використовувалися для проживання челяді або рабів і, одночасно, слугували майстернями і виробничими приміщеннями.

Рис. 3.41. Монастирьок. Давньоруське житло. Загальний вигляд.

Третя будівля на цій садибі представлена холодним підклітом двоповерхового будинку. Вона розміщена напроти описаних будівель і віддалена від них на 12 м. Котлован підкліту мав розміри 3, 0 х 3, 4 м, заглиблений у ґрунт майже на 1, 4 м, його стіни мали зрубно - стовпову конструкцію. В усіх кутах зафіксовані стовпові ями діаметром 0, 4 м, уздовж стін збереглися залишки обвугленого дерева. Завдяки пожежі вдалося одержати незаперечні дані про існування другого поверху в цій будівлі.

Окрім житлових будинків, на садибі знаходилося кілька господарських будівель типу сараїв, льохів у вигляді ям, перекритих невеликими наземними будівлями. Площа такої садиби складала 400—600 м².

Садиби на вже згаданому селищі в ур. Ревутове на Канівщині мали площу під забудову приблизно 12х12 м. Тут одна садиба складалася з одного або двох жител, однієї або двох господарських будівель та кількох ям. Садиби віддалені одна від одної на 25—30 м.

БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

Основним будівельним матеріалом для спорудження будівель було дерево. Використовувалися ті породи дерев, що росли в даній місцевості. У лісостеповій смузі Середнього Придніпров'я переважали дубові та грабово - листяні породи, ймовірно саме вони й використовувалися у будівництві, хоч, звичайно і хвойні дерева були цілком придатні для цього. Тим паче, що цьому є археологічне підтвердження, наприклад, описане вище жит-

ло з Канівщини було збудоване із соснових деревин.

У слов'янському житлобудівництві і, частково, в давньоруському важливе місце належало глині і землі. Оскільки котловани було опущено в землю, то простір між ними і дерев'яною кліттю часто забутовувався глиною, інколи камінням, або просто землею. Крім того, для Прикарпатської зони відмічено штучне нарощування земляних стін над дерев'яними стінами, що знаходилися на денній поверхні. Можливо, саме від цього штучного нарощування стін походить пізніша призьба, яка була обов'язковим елементом української хати в пізніші часи.

Немає достовірних даних про обмазування дерев'яних стін глиною з середини або назовні, хоч цілком логічно припустити ущільнення колод за допомогою глини, змішаній на соломі. Інколи дослідники відмічають використання для цього моху.

Рис. 3.42. Глинобитна піч у житлі. Загальний вигляд. Монастир'юк.

Найменше інформації дають археологічні розкопки про влаштування даху. Проте є переконливі дані використання дерево - земляного перекриття в слов'янський час, особливо в житлах із значною глибиною. Цей прийом продовжує використовуватися і в давньоруський час, хоч як вже відмічалось в цей період житло стає різноманітнішим. Цілком очевидно, що в слабо заглиблених будівлях, основна частина яких знаходилася на денній поверхні, побутовув інший тип перекриття. В сільській місцевості напевне використовувалася солома або очерет.

Долівка в більшості жител підмазувалася глиною, обов'язково в місці перед піччю, на яке падало найбільше навантаження.

Разом із тим достовірно відомо використання дерев'яної підлоги навіть для сільського житла. Для спорудження печей - кам'янок використовувався місцевий камінь; у Подніпров'ї це різні піщаники і сланці. Основним матеріалом для спорудження глинобитних печей була звичайна глина, в слов'янський час використовувалася і спонділова глина. Загальний вигляд глинобитних печей зображено на рис. 3.41; 3.42.

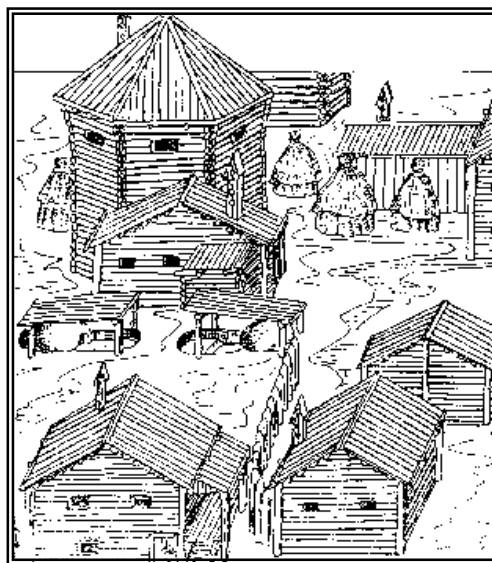
Матеріали для спорудження господарських будівель дещо відрізняються від житлових споруд. Тут основним матеріалом для спорудження стін сараїв, клунь, пригребиць, інших споруд виступала глина. Самі споруди мали дерево - каркасну конструкцію стін, причому каркас інколи споруджувався з тонких паль. Залишки від глинобитних стін під час дослідження таких споруд досить часто трапляються дослідниками. Ями-льохи часто обмазувалися глиною, інколи спочатку оточувалися каркасом з гілок, на які потім наносилася глина.

ВИСНОВКИ

Знайомство із слов'янським житлом VIII-XIII ст. переконує в збереженні основних традицій житлобудівництва з VI—VII ст., коли слов'яни достовірно зафіксовані історичними та археологічними джерелами до часів Київської Русі.

Житлобудування сільських поселень Київської Русі не відрізнялося від масової забудови міст, для яких були характерні такі ж типи заглиблених і наземних дерев'яних жител з глинобитними печами. На селі, як і в містах, заможна частина суспільства проживала у двоповерхових будинках. Звичайно це стосується тих сіл, що належали князям або боярам, де проживали заможні купці, ремісники та адміністративна еліта. Родові селища, де переважали общинні відносини мали більш одноманітну забудову, хоч і тут господарювала саме дерев'яна архітектура, а не глинобитні будівлі, що використовувалися для господарських та виробничих приміщень.

Після татаро - монгольської навали, що призвела до деякого запустіння Середньої Наддніпряниці, а головне до втрати економічного потенціалу Давньоруської держави і зубожіння народних мас, у житлобудівництві спостерігаються помітні зміни. Проте це вже інша доба в історії українського народу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ДО РОЗДІЛУ 3.

- Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселения у с. Рашков).— К.: Наук. думка.— 1988.— 125 с.
- Винокур Іон. Слов'янські ювеліри Подністров'я.— Кам'янець - Подільський, 1997.
- Даркевич В. П., Борисевич Г. В. Древняя столица Рязанской земли.— М., 1995.— 448 с.
- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта).— К.: Наукова думка, 1984.— 196 с.
- Звіздецький Б. А., Готун І. А. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально - економічного феномену поліського села кінця I тис. // Археологія.—1997.— № 2.— С. 32—52.
- Козюба В. К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI—XIII ст. // Археологія.— 1998.— № 1.— С. 28—46.
- Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К.: Наук. думка.— 1988.— 146 с.
- Матвеева В. И. Горн для обжига посуды на поселении у с. Каменное // КСИА.— 1982.— Вып. 171.— С. 99—103.
- Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. К.: вид - во Київського університету.— 1965.—121 с.
- Петрашенко В. О. Житла VIII—X ст. на Правобережному Подніпров'ї // Археологія.— 1982.— Вип. 37.— С. 48—58.
- Петрашенко В. О. Давньоруське село з Канівського Придніпров'я // Археологія.— 1999.— № 2.— С. 60—77.
- Петрашенко В.О., Максимов Є.В. Трахтемирів. Подорож у давнину.- Київ, 2001.
- Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури).— К., 1997
- Приходнюк О. М. Ранньослов'янське житло на Поділлі // Археологія.— 1971.— Вип. 3.— С. 31, 32.
- Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян.- Москва, 1993.
- Славяне юго - восточной Европы в предгосударственный период.— К.: Наук. думка.— 1990.— 483 с.
- Тимошук Б. О. Давньокиївська Буковина.— К.: Наук. думка.— 1982.— 205 с.
- Толочко П. П. Массовая застройка Киева X—XIII вв. // Древнерусские города.— М., 1981.
- Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII вв. - Киев, 1980.
- Филипчук М. А. Східнослов'янське житло X — початку XI ст. в Українському Прикарпатті // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині .— Львів, 1995.— Вип. 6.— С. 219—233 .

Макет святилища бронзового віку. За матеріалами поселення Пустинка, реконструкція С.С.Березанської. Обласний археологічний музей в с.Трипілля.

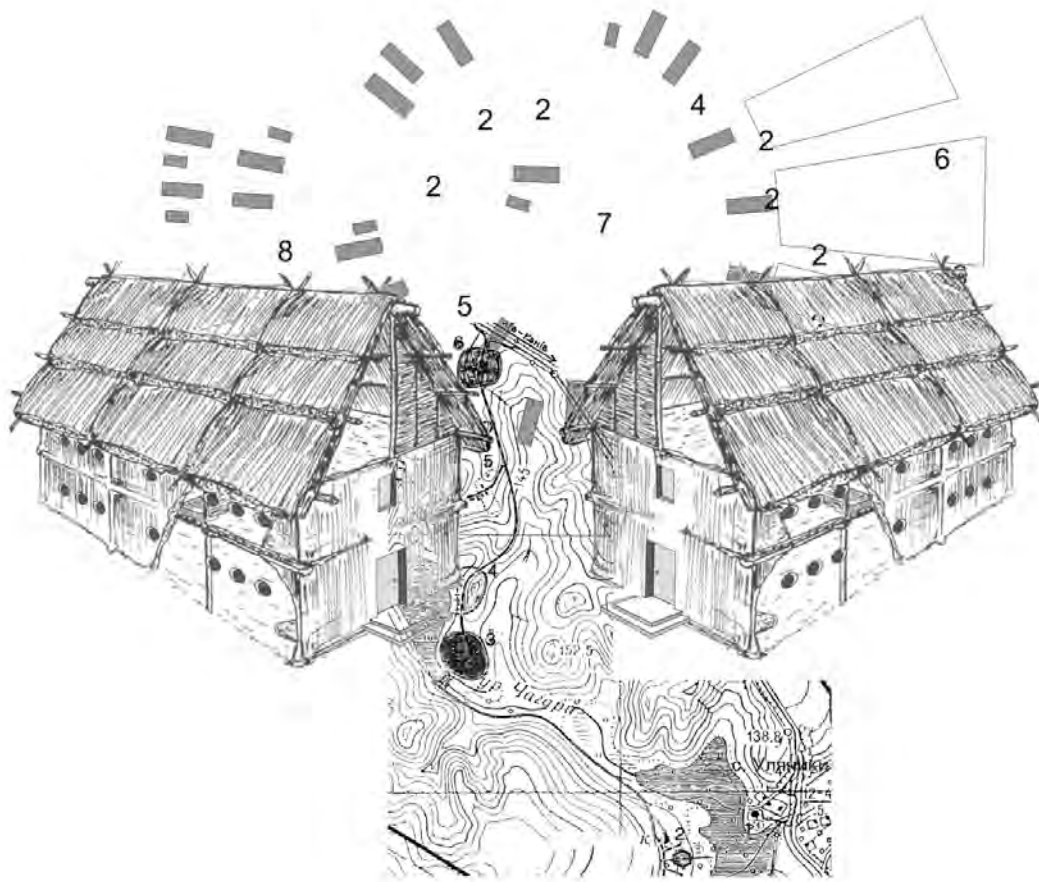

Городище зарубинецької культури біля с.Гребені Кагарлицького району. Сучасний вигляд з боку плато..

Городище зарубинецької культури Дівич - Гора біля с.Трипілля Обухівського району. Вид від Трипілля.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Гончаренко М.Е.

ГЕНЕЗА ЕТНІЧНОЇ АРХІТЕКТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Одним із основних питань в дослідженнях історії матеріальної культури і зокрема архітектури є пошук генези форм, конструкції, композиції. Сформувавшись у науковій свідомості на зламі ХІХ-ХХ століть, ця ідея почала проявлятися на рівні суспільної свідомості в кінці ХХ – початку ХХІ століть¹ у формі експериментальної археології, археодромів, історичної театралізації. Втім, якщо реконструкції історичних костюмів і техніки вже мають солідний досвід і усталені підходи, архітектурні реконструкції поки що є поодинокими і не дають матеріалу для спроб узагальнень.

Чи не в першу чергу інтерес становить будівельна культура від VI тисячоліття до нашої ери не території України, оскільки вона апіорі є одною з початкових ланок генези архітектури Європи загалом, та зокрема України. В цьому напрямку зроблено багато, зокрема створено реконструкції типів споруд різних періодів, та сформована гіпотеза розвитку культур енеоліту, мідного, бронзового та залізного віків. Існуючий підхід реконструкцій за археологічними даними, на основі котрого це досягнуто, може бути доповнений досвідом історико-архітектурних досліджень України кінця ХІХ – початку ХХ століття. В цих працях спостерігаємо оригінальні підходи в дослідженні генези етнічної архітектури.

В дослідженнях української архітектури початку ХХ століття чи не вперше з'являється ідея її генези з географічних умов, особливостей рельєфу та клімату (праці М.Русова, М.Чубинського). У дослідженні М.Русова „Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии” (1902 р.) досліджено залежність розташування і планування поселень від природно-кліматичного та політико-економічного чинників. При цьому визначено кілька композиційних типів планування поселень: круговий, безладний, надрічково-лінійний та мішаний, зроблено висновок про існування в морфологічній тканині кожного типу характерних особливостей композиції і орієнтації садіб, функцій елементів забудови та їх конструкції та ін., у цій праці М.Русов наводить укладений ним невеликий словник з народної будівельної термінології. Одним з результатів його роботи став висновок про еволюцію типу хати від простого однокамерного житла до складнішого, багатокамерного. Попри те, що М.Русов досліджував поселення кінця ХІХ століття, його висновки про генезу типів поселень та їх морфологічної тканини відносяться до рівня закономірностей, і можуть бути адекватно застосовані і до більш давніх періодів.

У 1910 році вийшла книга „Архітектура у різних народів і на Україні” В.Щербаківського. В дослідженні генези архітектури етносів Європи, Африки, Індокитаю та ін. окрім природних умов він розглядає впливи релігійних ідей, геополітичних обставин. Автор висловлює свій погляд зокрема на дві проблеми, котрі турбували європейську наукову свідомість на початку ХХ століття. А саме: походження форм дерев'яного зодчества півночі Росії (Кижи, Суздаль та ін.), та генеза форм українських дерев'яних храмів.

В появі на російській півночі високорозвиненого дерев'яного зодчества у ХV столітті В.Щербаківський бачить суто геополітичну причину. Після відмови Новгородом бути союзником Москви, московський цар Іван III прийняв рішення підкорити Новгородську республіку силою. При цьому частина корінного населення була знищена, а частина – переселена на північні землі, а Новгород отримав нових жителів з Московії. Таким чином новгородська архітектурна школа опинилась на півночі Московії, створила там шедеври дерев'яного зодчества, і поступово зникла втративши своїх генетичних і духовних носіїв.

Щодо архітектури дерев'яних храмів в Україні, В.Щербаківський вважає її продуктом еволюції від найпростішого однобанного до дев'ятибанного. Оскільки дев'ятибанні храми зустрічаємо ще за часів Київської Русі, початок еволюції цього типу споруд може сягати настільки глибоко у давнину, наскільки можна прослідкувати існування деревообробних технологій, що дозволяли зробити „замок” для опирання одної деталі на іншу.

У тому ж 1910 побачила світ праця графа А.С. Уварова „Объ архитектурѣ первыхъ деревянныхъ церквей на Руси”, де автор на основі літописних даних робить висновок про вміння

---

¹Рух ідей в суспільстві можна охарактеризувати кількома етапами. Два останні – формування їх у науковій свідомості та у свідомості суспільній, в даному випадку (як і в більшості інших) відбувається послідовно, із значним розривом у часі.

будувати дерев'яні церкви ще до прийняття християнства. Припускаючи, що теслярське вміння перейнято з країн Європи (не Візантії), ранніх слов'ян близьких до Русі: „Одинаковые климатическія условия и даже одинаковое обилие лѣснаго матеріала должны были развить у нихъ и одинаковую почти архитектуру.” А.Уваров висловив згоду із Я.Головацьким, що (зокрема) архітектура Галичини настільки своєрідна, що безперечно дійшла до нас без істотних змін з найдревніших часів. На його думку, своєрідні форми дерев'яного церковного зодчества на Русі встановились на кінець X століття нашої ери.

Отже ймовірно, будівельна традиція в дерев'яному храмовому зодчестві Русі (рис.2) зародилася в язичеську добу і, ймовірно, не пізніше початку нашої ери. Не виключено і більш ранній її початок – з появою достатньо ефективних деревообробних інструментів у бронзовому віці. Міфологічний світогляд давніх вавилонян, єгиптян та індусів потребував створення образу „житла” богів на землі у збільшеному масштабі, тому не можемо виключати подібні мотиви й у інших народів, що мали суспільну організацію, достатню для створення великих спільнот та міст. Тобто храмова архітектура трипільської та пізніших культур на території України та Європи могла мати вигляд великого і високого житла. Втім, вигляд скульптур язичницьких божеств слов'ян виявляє більшу абстрагованість образу, аніж в давніх індуїстській, вавилонській чи грецькій культурах, і тому буде логічним припущення, що храм давніх слов'ян міг мати менше мотивів для гігантизму. Відсутність знахідок дерев'яних храмів можна пояснити традицією, котра існувала ще у XVIII – XIX століттях в Україні - використання матеріалу старого храму при будівництві нового. При цьому на місці старої культової споруди не залишалось нічого, хіба що попіл – якщо вона згоріла. Цей звичай використання матеріалів із старих храмів, ймовірно також дохристиянський, і якщо в той час будували храми, на їх місці згодом нічого не залишалось.

Найвні археологічні факти свідчать, що традиція будівництва житла в найпростіших конструкціях і технологіях, котра потребує простих інструментів – сокири і долота, дійшла до наших часів без суттєвих змін у вигляді турлучних хат (мазанок). Такі ж технології використовувались людьми так званої трипільської культури. Але чи була ця традиція безперервною? Історичних та археологічних фактів ще недостатньо для вичерпної відповіді.

Оригінальний погляд на проблему генези етнічної архітектури висловив Г.Коваленко у статті „Про український стиль і українську хату”, 1912. За Г. Коваленком, особливості умов існування етносу – основний чинник генези народного смаку. Природні умови формують і етно-психологічні особливості соціуму. Г.Коваленко досліджує витоки естетичних уподобань у кольорі, пластичі та композиції в українській культурі, арабській, китайській та ін. Він пропонує природне і логічне пояснення, чому, скажімо, колір „краси” у різних народів – різний: у китайців – синій кубовий, у арабів – зелений, в українців – червоний та ін. До речі, в інтер'єрі трипільських будинків, за реконструкціями, широко вживався червоний колір, в Київській Русі він був майже священним, в Україні козацькій він був кольором слави, краси, честі.

Питання генези в мистецтві та в архітектурі присвячена праця Ф.Шміта „Искусство – его психология, его стилистика, его эволюция”, (1919 р.) Зокрема автор звертає увагу на те, що дерев'яна архітектура та народне мистецтво надзвичайно консервативні, повільно змінюються і, звичайно, дуже повільно формуються. Такий погляд на проблему може бути названий етно-психологічним, дотичним до професійної психології. Задачею історичних наук Ф.Шміт бачить „...получение характеристики эволюции целых культурно-исторических миров” (с.189), для чого необхідно досліджувати факти, встановлювати загальні закономірності, а не милуватися фактами, „которые иной раз даже черт знает что значат...”.

Одна з ґрунтовних праць, що становить цінність як аналіз етнічного будівництва в Україні – „Студії з української етнографії та антропології” 1928 р. Хведора Вовка. Досліджуючи український етнос в різних проявах – матеріальних (антропологія, одяг, будівництво, побут, техніка та ін.) та нематеріальних (звичаї, обряди, вірування, традиційний світогляд та ін.), автор приходить до висновку про відносну „чистоту” української культури порівняно з польською, великороською та іншими. Тобто звичаї, архітектура, антропологічний тип приблизно однакові на всій території, підкорені одним законам побудови. Аналізуючи та систематизуючи матеріал, конструкцію, планування та оздоблення хат на території України, автор пропонує розподіл їх за типами, подає схему їх поширення та аналізує чинники формування. Не заглиблюючись у деталі, слід відмітити один з основних висновків – про глибоку спорідненість етнічної житлової архітектури західних Карпат, Угорської Русі, „Зеленої Буковини”: бессарабської, румунської, сербської, словацької та чеської. На Волині та Чернігівщині цей тип змінює оздоблення, а на Поліссі та Чернігівщині вже суттєво змінюється, зберігаючи композиційну спорідненість. (с.95).

Цікаво, що одним з результатів антропологічних досліджень Ф.Вовка є висновок про антропологічну одноманітність „українського племені” і спорідненість його з південними та західними (за винятком поляків) слов'янами (с.36). Тобто територія поширення своєрідної, за типом української, етнічної житлової архітектури в цілому співпадає з поширенням одного (брахіцефального) антропологічного типу. Зважаючи на те, що пам'ятки трипільської культури в Європі поширені приблизно на тій самій території, не виключений зв'язок між цими, значно віддаленими в часі явищами. Втім, однозначно на це питання зможуть відповісти лише глибокі антропологічні дослідження скелетів людей трипільської та більш пізніх культур, що існували на цих територіях.

Таким чином, для розв'язання питання генези етнічної архітектури необхідно розглянути, окрім археологічних даних, природно-кліматичний та геополітичний чинники, а також використати можливості антропологічних досліджень. При такому підході виглядає цілком закономірним існує припущення про вплив на поверховість споруд кліматичних умов. За підвищеної вологості енеоліту та високому рівні ґрунтових вод єдиною можливою рішечкою житла – на палях, або двоповерхове з житловим другим поверхом. Зображення першого варіанту зустрічаємо у викопній кераміці, а другого – з археологічних даних. При поступовому осушенні клімату, та на сухих узвишсях можливе і напівземлянкове житлове будівництво, котре було ймовірно більш швидким, бо потребує менше конструктивних елементів, а може бути пояснене також задачами енергозберігання при похолоданні.

Попри багатотисячолітню історію розвитку культури та багату культурну спадщину, на початку XXI століття соціум України характеризують занепад національної свідомості, відсутність патріотизму і незнання більшістю громадян історії свого краю, мови. Низька культура населення сприяє його деградації, і одним із способів запобігання цьому може бути практика створення археодромів та історичної театралізації з можливістю участі всіх бажаючих. Актуальність цієї проблеми глибоко усвідомлена світовим співтовариством. Подібні проекти вже втілені в багатьох урбанізованих країнах Європи, зокрема в Польщі – заповідник у Біскупині та археологічний фестиваль на його основі, у Чехії – „скансен Альтаміра” музей реконструкцій будівель і технологій з театралізацією, та інші. В Україні відбулися поодинокі спроби історичної театралізації – в генуезькій фортеці Судака, на околиці Києва, у Ржищеві, в Переяславі-Хмельницькому та ін.

Одним із можливих місць створення повноцінного археодрому в Україні є околиця одного з давніх міст Київщини – Ржищева. Тут розташовані городища та поселення різних епох, саме тут проводили дослідження багато поколінь археологів, починаючи з В.Хвойки і до наших днів. Окрім того, м. Ржищів має достатньо розвинуту інфраструктуру для втілення подібного проекту, і певний досвід проведення археологічних фестивалів. Саме місто і його околиці надзвичайно живописні, вибагливий ландшафт доповнюється лісами, луками та чудовими панорамами. Існуючі проекти створення археодрому на території між Ржищевом та селом Уляники (тут розташовано більшість археологічних пам'яток) можуть стати втіленням світового досвіду в цій області, і сприяти створенню унікального по культурному значенню і соціальній ролі об'єкта – з функціями музею, просвіти, розваг та виробництва (сувеніри, історичний одяг, техніка).

Ржищівський археодром (рис.3) передбачає реалізацію трьох ідей:

1 - музей експериментальної археології на основі розкопок трипільських та скіфських городищ в урочищі Ріпниця та Хомине (консервація, реконструкція, театралізація, туристичний комплекс)

ідея: М.Відейко, О.Трачук, М.Гончаренко

впровадження: товариства Коло-Ра;

2 – історико-культурний туристичний комплекс „Іван-гора” (Реконструкція укріплень часів Київської Русі, ранньослов'янське житло, музей, мистецьке селище, театралізація, туристичний комплекс)

ідея: М.Волошин

впровадження: культурно-просвітницький центр

„Мальовнича Україна”;

3 – туристичний дитячий комплекс „Звенигород” (Дитячий табір, театралізація, художня реконструкція трипільського поселення, педагогічний центр, туристичний комплекс.)

ідея: С.Кальнов,

впровадження: культурно-просвітницький центр

„Звенигород”.

Відтворення поселень та побуту прадавніх культур, раних слов'ян та слов'ян часів Київської Русі може базуватися на численних реконструкціях з досліджень археологів та архітекторів: Відейка М.Ю., Рижова С.М., Магомедова Б.В., Терпиловського Р.В., Петрашенко О.В. та інших. Попри брак інформації про окремі деталі прадавніх будівель та гіпотетичність їх можливої реконструкції, практичний досвід будівництва може виявити функціональне і просте, найбільш вірогідне їх рішення.

Уявляється, що експериментальне відтворення прадавніх поселень окрім позитивного наукового та загальносоціального ефекту буде надзвичайно цікавим і корисним досвідом для навчального процесу в історичній, археологічній та архітектурній галузях, а також може стати одним з об'єктів альтернативної військової служби.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології.- Прага, 1928. - 356 с.
2. Коваленко Г. Про український стиль і українську хату. – К.: Тип. Петра Барського, 1912. – 26 с.
3. Русов М.А. Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии. – Х.: Печатное Дело, 1902. – 48 с.
4. Уваров А.С. Об архитектуре первых деревянных церквей на Руси. – СПб., 1910. – 24 с.
5. Шмит Ф.И. Искусство – его психология, его стилистика, его эволюция. – Харьков: Союз, 1919. – 328 с.
6. Шумицький М. Український архітектурний стиль. – К., 1914. – 60 с.
7. Щербаківський В. Архітектура у різних народів і на Україні. – Львів; Київ: Із «Загальної друкарні», 1910. – 255 с.
8. Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000-2001 років. Зб.н.пр. – Київ: Академперіодика, 2002. – 95с.
9. Ржищівський археодром-2. Дослідження, конференції та експериментальні студії 2002-2003 років. Зб.н.пр. – Київ: Академперіодика, 2002. – 95с.
10. Від Трипільської культури до сучасності (Відпочивайте в селах Київщини) Путівник – посібник. – Київ: СПД Кравчук В.К., 2004. – 336с.

Давно зниклі прадавні паралельні культури, зокрема Трипільська та Ян Шао (Китай) мали багато спільних рис - розвинена розписна кераміка, керамічні моделі жител, печей, настінна графіка та ін.

Поселення культури Ян-Шао.Баньпо, Китай, 3000 р.д.н.е., Керамічна посудина

Круглі та овальні вікна, піч

Африканське плем'я Банту, використовує технології епохи неоліту в наш час. Деякі елементи його побуту разюче нагадують реконструкції відповідних елементів Трипільської культури. Ці подібності можуть бути використані в експериментальних реконструкціях.

Розпис на стіні

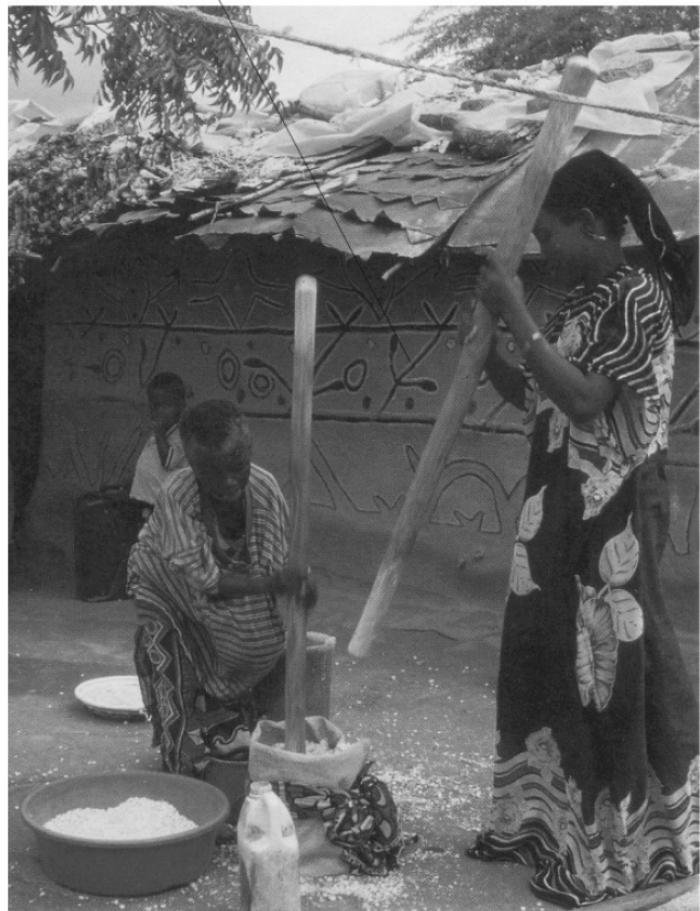

Рис.1.

Дрогобич Львівської області. Церква Св. Юра, XV-XVIII ст.

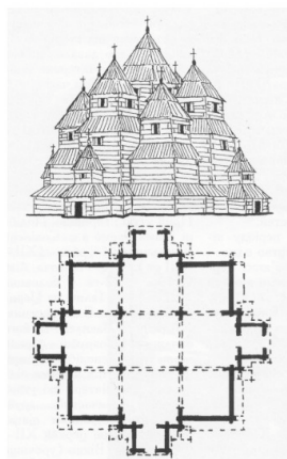
Село Середнє-Водян Закарпатської області. Церква Св. Миколи (верхня), 1428р., XVI і XVIII ст.

Село Ложова Вінницької області. Церква Покрови Пресвятої Богородиці, 1700р.

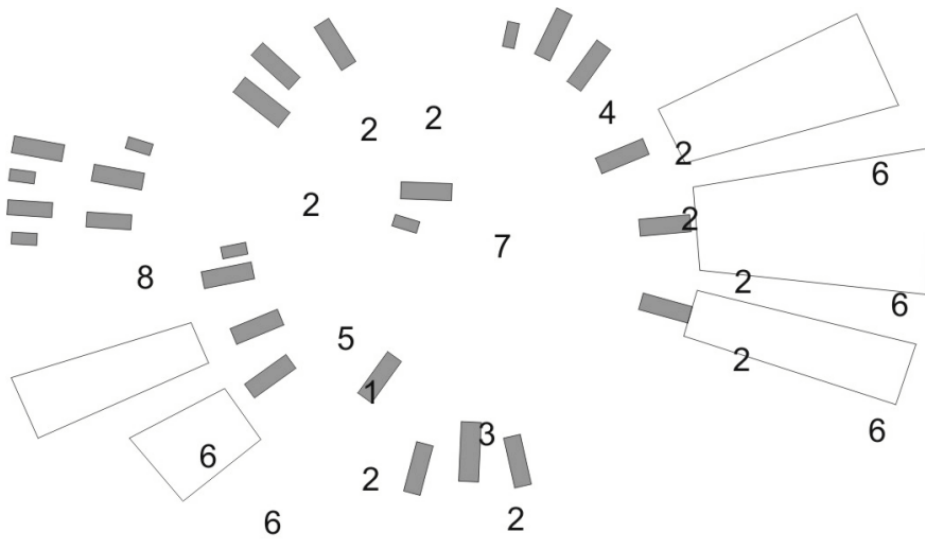
Село Шелестове Закарпатської області. Церква Св. Михаїла, 1777р.

Київ, Церква Св. Софії, заснована княгинею Ольгою 952 р. (Гіпотетична реконструкція Могитича). Загальний вигляд і план.

Культові дерев'яні споруди, що відомі в історії України, зокрема свідчать про відносний розквіт технології та естетики цього типу будівель в XIV - XVIII століттях. Глибока консервативність теслярського ремесла надала схожості спорудам з великою різницею у віці, давніші храми відрізняються лише лаконічністю форм та незначними деталями. Заборона на початку XIX століття будівництва дерев'яних церков зупинила їх подальший розвиток, і в пізніших поодиноких зразках можемо спостерігати лише ознаки занепаду, але можливість існування в X столітті таких храмів у дещо спрощених формах дозволяє відносити початкові етапи розвитку типу українських дерев'яних храмів до значно віддаленіших епох, а їх естетичну ідею - до найвидатніших надбань людства.

Рис.2

Археодром Ріпниця - 2.
консервація, відтворення і театралізація
рольова участь бажаючих. Майстерня лозоплетіння і гончара

- 1 Консервація
- 2 Житлові будинки
- 3 Шоп - прокат одягу, інструментів
- 4 Гончарна майстерня
- 5 Майстерня лозоплетіння
- 6 Експериментальні поля, городи
- 7 Стайня
- 8 База альтернативної військової служби

Пристосування макета трипільського житла під готель (схема)

Рис.3

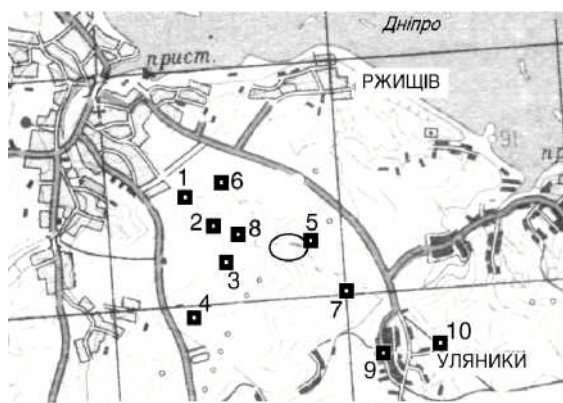
Додаток 2

Олексій Грачук
Товариство КОЛО-РА

МОДЕЛЮВАННЯ ПРАДАВННЬОЇ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ

Серед напрямків діяльності Товариства "Коло - РА" - сприяння проведенню археологічних експедицій, створенню музею, культурно просвітницького комплексу археодому, робота керамічної студії по відтворенню давнього посуду, видавнича діяльність, тощо. Всі вони мають відношення до вивчення і моделювання прадавньої історії рідного краю.

ЕКСПЕДИЦІЇ

*Давні поселення та комплекс
Схема розташування комплексу та
археологічних пам'яток в районі балки
Ріпниця. 1-10: сліди давніх поселень за
даними розвідки 2000 року. 1 - Ріпниця-1.*

мальовничих схилів Дніпра. Як показали розвідки 2000 року (начальник експедиції к.і.н. М.Відейко), урочище Ріпниця має давню історію. Знахідки давніх культур свідчать, що тут в різні епохи мешкали: первісні люди кам'яного віку, неоліту, енеоліту (IV тис. до н.е.), племена бронзового віку (2 тис. до н.е.), скіфи (6-5 ст. до н.е.), людність зарубинецької культури (1 ст. н.е.), черняхівської культури (3-4ст. н.е.), давні слов'яни та наші предки часів Київської Русі¹.

Крім того, Ріпниця, це унікальний куточок природи Подніпров'я. Народний цілитель та медик за освітою Любов Шевченко, яка мешкає в Ржищеві, уже багато років лікує хворих за допомогою цілющих трав і глин урочища Ріпниця.

В експедиції брали участь: д.і.н. Борис Магомедов (ІА НАНУ, черняхівська культура), археолог-реставратор із Української академії мистецтв України Ганна Шиянова, майстр народного мистецтва України, керівник студії реконструкції трипільської кераміки

Об'єднання громадян "Товариство Коло-Ра", Інститут археології НАН України (керівник експедиції к.і.н.Сергій Рижов), Ржищівський індустріально-педагогічний технікум, Переяслав-Хмельницький педагогічний університет ім. Григорія Сковороди, осередок Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні м.Ржищева та с.Уляники при матеріальній підтримці Канадського Фонду Співробітництва та Міжнародного фонду "Україна 2000" в 2001-2004 роках успішно проводили дослідження Трипільського та Черняхівського поселень біля урочища Ріпниця. Комплексна експедиція - семінар була розташована між с.Уляники та м.Ржищів у Кагарлицькому районі на Київщині, в двох кілометрах від

¹ Відейко М.Ю. Археологічні розвідки в районі с.Уляники у 2000 році.- Археологічні відкриття в Україні 1999-2000 рр.- Київ,- С.91-92

Людмила Смолякова, художник, кераміст, медик Олег Фіголь, фотокореспондент Юрій Тимочко, оператор Михайло Трачук, закрійниця Ніна Єгорченко, завхоз Софія Васильєва, кераміст Олена Трачук.

Знахідки з розкопок експедиції 2001-2003 років передані Ржищівському відділенню Обласного археологічного музею для організації експозиції.

МУЗЕЄФІКАЦІЯ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ

Проблема полягає в тому, що дослідження археологічних культур через розкопки призводять до знищення самої пам'ятки, залишаються рухомі пам'ятки, які передаються до музеїв та відображаються в звітах експедицій. Постає проблема збереження культурного шару археологічних культур та епох. Є різні приклади вирішення цього питання.

Музеєфікація пам'яток урочища Ріпниця направлена на створення матеріальних об'єктів, які зможуть зацікавити не тільки науковців, а і туристів та з метою підвищення ролі музеїв у духовному відродженні народу України, збереження історико-культурної спадщини, створення сприятливих умов для задоволення культурних потреб громадян України. Дослідження в археології не мають завершеності без експериментальних підтверджень. Світовий досвід протягом останніх 50 років довів ефективність експерименту в збереженні пам'яток, відтворенні середовища та духу давніх культур народів світу. Питання музеєфікації пам'яток Товариство Коло-Ра планує реалізувати разом з Центром пам'яткознавства НАНУ та УТОПШК.

КОМПЛЕКС

1998 року членами "Товариства Коло-Ра" на правому березі Дніпра біля села Уляники Кагарлицького району Київської області на громадських засадах в співпраці з Інститутом археології НАН України проектується *історико-археологічний культурно-просвітницький комплекс*, де буде представлена жива модель давніх поселень хліборобів Трипільської культури V-III тисячоліть до н.е., поселення бронзового віку, селище слов'ян та давньоруське селище².

Схемою генерального плану передбачено можливість відвідувача комплексу подорожувати з епохи в епоху, попадаючи у відповідну атмосферу, стаючи безпосереднім учасником подій.

Серед об'єктів, намічених до відтворення в першу чергу - поселення давніх землеробів мідного віку - Трипільської культури (V - III тис. до н.е.). Поселення планується розташувати на високому мисі, утвореному заплавою струмка. Це має бути невелике селище, з типовою для трипільців забудовою по колу з громадськими спорудами в центральній частині. Є задум відтворити споруди, характерні для різних періодів існування культури. Серед них мають бути будівлі різних типів та призначення. Для Трипільської культури характерні наземні будинки, іноді досить значних розмірів, в тому числі - двоповерхові. Для їх будівництва використовувалися поширені природні матеріали - дерево, глина, очерет. Мають бути представлені будинки для зібрань громади та храм, будинки вождя та рядова забудова. На околиці поселення будуть розміщені ремісничі майстерні - гончарна, ткацька.

Друга ділянка має бути віддана під селище бронзового віку. Заплановано відтворити споруди, характерні для ряду археологічних культур, які існували в III - II тис. до н.е. в лісостеповій смузі України. Серед них культури багатоваликової кераміки,

---

² Варіант проекту комплексу опубліковано на початку 2000 р.: Відейко М.Ю. Трачук О.В. Науково - просвітницький історико - археологічний ком-плекс біля с.Уляники.- Давні поселення України. вип.І.- Київ, 2000.-С. 89-97.

східнотшинецька, зрубна та білозірська. Життя та побут в ці тисячоліття були суворими - люди жили у заглиблених в землю спорудах з дерева і глини, перекритих засипаними землею покрівлями. Кожна археологічна культура буде представлена відповідною садибою з групи будівель різного призначення - житлових, господарських, ремісничих. Для цього селища обрано місце ближче до води. Вздовж нього витягнеться вулиця бронзового віку. Саме так розміщувалися поселення в цей час. Серед ремісничих будівель - майстерні металурга-бронзоліварника, плавильна піч. Є плани також відтворити святилище бронзового віку та храм-обсерваторію за зразком споруд з каменів, відкритих нещодавно археологами на Дніпрі, в районі М.Запоріжжя на острові Хортиця. Для цих споруд може бути використане місце на підвищенні, вище за розташування селища на березі ставка.

Наступний час - залізний вік буде представлено селищами ранньослов'янського часу, які відносяться до археологічних культур, характерних для району Середнього Дніпра в II ст. до н.е. - V ст. н.е. Старожитності цього часу у Середньому Подніпров'ї представлені "класичною" зарубинецькою культурою (II ст. до н.е. - I ст.н.е.) та пізньюзарубинецькими пам'ятками (I - II ст. н.е.), київською та черняхівською культурами (III - V ст. н.е.). Це був важливий період для слов'янського етногенезу, головна лінія якого в цьому регіоні пов'язана з традиціями зарубинецької культури. Київська культура, що виникла на її основі, стала ланкою, котра пов'язала зарубинецькі та пізньюзарубинецькі пам'ятки з старожитностями ранньоісторичних слов'ян V - VII ст.

Відома черняхівська культура існувала одночасно з київською у більш південних областях Середнього Подніпров'я, проте її вважають поліетнічною, тобто до її складу входили племена різного походження - германці, скіфо-сармати, фракійці, слов'яни. Всі ці культури мають бути представлені типовими для них садибами, розташованими у характерних топографічних умовах, переважно на схилах плато. Розглядається можливість відтворення на підвищенні невеликого укріплення-городища зарубинецького часу, подібного до відкритих археологами біля сучасних сіл у Київській області. З ремісничих комплексів буде відтворено гончарні майстерні черняхівської культури.

Україну-Русь представлятимуть давньоруське село та український хутір, відтворені за результатами археологічних досліджень ком-плексів VI - XIII ст. та XVII - XVIII ст. у Середньому Подніпров'ї. Їх заплановано розмістити на плато та на схилах північніше комплексів попередніх епох. Давньоруське село складатиметься з ряду садиб - житлових, господарських та ремісничих споруд, які представлятимуть споруди, характерні для різних періодів між VI - XIII ст. Це переважно споруди з дерева (житлові), в тому числі - дво-поверхові, та дерева і глини (господарські). З ремісничих споруд буде відтворено кузню та гончарну майстерню.

Період XVII - XVIII ст. у Середньому Подніпров'ї планується представити хутором, типовим саме для цього періоду. Є плани спорудити вище по течії струмка греблю, щоб створити невеличкий ставок. На його березі стоятиме укріплений гостроколом хутір - хата заможного козака, поруч відповідні господарські споруди. За основу буде взято споруди, досліджені в останні роки археологами неподалік, в с.Трахтемирів Канівського району.

ОСНОВНИЙ ЕКСПОЗИЦІЙНИЙ МАРШРУТ ВІД ГОСТИННОГО ДВОРУ

Експозиційний маршрут починатиметься від траси Київ-Канів (район нижнього озера) з гостинного двору на 20 відвідувачів. Відвідувачів прадавніх поселень будуть приймати фахівці відповідної епохи в залежності від вибору гостей чи учасників життєдіяльності комплексу. В гостинному дворі відвідувачі зможуть прийняти душ і переодітись в одяг відповідної епохи, школярі готуються до подорожі в минуле задалегідь, на уроках історії і краєзнавства, вивчаючи життя та побут наших пращурів, готуючи своїми руками відповідний костюм, прикраси.

З перших днів подорожі підготовка для дорослих буде проводитись в студіях Ржищева та інших населених пунктах Київської області та м.Києва. В студіях прадавніх ремесел відвідувачі зможуть підготуватись теоретично та практично, і дати собі відповідь, чи він дійсно хоче подорожувати в минуле і на скільки він готовий до цього.

Далі маршрут буде пролягати біля південної частини нижнього озера, історико-дослідницького центру "Трипільська культура", вздовж струмка в урочищі "Чагарі", через експозицію "Селище Трипільської культури", "Поселення бронзового віку", "Поселення ранніх слов'ян", "Селище часів Київської Русі". В кожному із поселень відвідувач чи сім'я зможе безпосередньо ліпити вироби із глини, ткати тканину, розтирати зерно на борошно, обробляти мотикою земельну ділянку, будувати житло, добувати вогонь, готувати давні знаряддя праці, одяг, доглядати худобу, брати участь у відповідних ритуалах. Час для відвідування експозиції не обмежується, бажаючі зможуть залишитись на неділю, місяць, рік і більше при умові приймання посильної участі в житті поселення.

Науковці зможуть проводити свої експерименти, дослідження взаємозв'язків людини і природи, залежності людини сьогоденної від електроенергії, нафтопродуктів і т.д., археологи, етнографи зможуть перевірити свої дослідження на експериментах відтворення життя трипільців, скіфів, прадавніх слов'ян.

Від гостинного двору до історико - археологічного комплексу відвідувачів підвозитимуть кінні екіпажі та спеціальні мікроавтобуси з відкритими і закритими (залежно від погоди) платформами. В самих експозиційних зонах маршрути туристів будуть пішохідними.

Після огляду всіх експозиційних розділів відвідувачі повертатимуться назад в гостинний двір мікроавтобусами, або, за бажанням, кіньми чи пішки. Світовий та місцевий досвід експериментальної археології, через відвідувачів комплексу, зможе поширюватись по Ішим областях України, щоб зв'язок поколінь кожного краю відновлювався і не переривався.

СХЕМА ГЕНПЛАНУ КОМПЛЕКСУ

селище Трипільської культури - 2,29 га

15 будівель:

а/ реконструкції житла: однокамерні одноповерхові - 5 шт із поселення Незвисько; двохкамерні одноповерхові - 2 шт із пос. Коломийщина; двохкамерні двохповерхові -2 шт із пос. Коломийщина; споруда на кілька сімей-2 шт пос.Олександрівка;

б/ громадська-культурна споруда пос. Майданецьке,

в/ гончарна майстерня пос.Веселий Кут, г/ майстерня обробки металу,

д/ ткацька майстерня.

Поселення бронзового віку- 0,69 га.

7 будівель археологічних культур: східнотшинецької, зрубної, білозірської та багатоваликової кераміки:

а/ реконструкції житла: пос.Перевередове; житло №2 пос. Пустинка; - напівземлянка №4 пос. Пустинка;

б/ культові будівлі пос. Пустинка;

в/ житло №2 з жертovníком пос. Іллічівка;

г/ господарська споруда №7 пос. Пустинка;

д/ плавильна піч будівля №4 пос. Усове Озеро

Праслов'янське селище - 0,88 га.

Реконструкції 5 будівель:

а/ ранньослов'янське житло пос. Глеваха,

ранньословянське житло пос. Киреївка, житло черняхівської культури - "великий будинок",

б/ гончарна майстерня черняхівської культури, залізоплавильний горн та яма для випалу вугілля.

Давньоруська садиба - 1,79 га Реконструкції 6 будівель

а/ житлова споруда 8-10 ст.;

житло-землянка 8-10ст.;

давньоруські житла 11-13 ст.;

давньоруське житло на підкліті 11-13 ст.

б/ гончарний горн;

в/ капище 8-10 ст.

СУЧАСНИЙ СТАН РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМИ СТВОРЕННЯ КОМПЛЕКСУ.

В проектуванні комплексу беруть участь спеціалісти інституту "Укрпроектреставрація", студенти Національного університету будівництва та архітектури, Аграрного університету, Академії мистецтв. Для правдивості експерименту вивчаються, проводяться і будуть продовжуватись комплексні фундаментальні дослідження: житла, кераміки, ткацтва, землеробства, знарядь праці, побуту, вірувань - в їх розвитку від епохи міді, бронзи, заліза до козацької доби включно. План заходів погоджений з академічними та освітніми закладами та Віце-президентом НАНУ І.Ф. Курасом

В проекті беруть участь науковці Інституту археології НАНУ, студенти Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, Київського Національного університету будівництва і архітектури, фахівці з туризму та інші.

Туристичний бізнес має кошти і взаємовигідно працюватиме, постійно фінансуючи наукові розробки, відтворення та функціонування таких об'єктів, та забезпечуватиме нові робочі місця. Тому співробітництво пам'яткоохоронної, археологічної та туристичної галузі для вирішення державної проблеми збереження пам'яток історії та культури України стає актуальним. Комплекс був включений до Національної програми розвитку туризму в Україні до 2010 року. Але не менш важливо включити комплекс в освітній процес.

25.06.2001 року було складено угоду про співпрацю між Ржищівським індустріально-педагогічним технікумом, Переяслав-Хмельницьким педагогічним університетом ім. Григорія Сковороди та Товариством Коло-Ра. Сторони домовились про об'єднання зусиль в створенні історико-археологічного культурно-просвітницького комплексу біля с. Уляники Кагарлицького р-ну Київської області. Університет та технікум стають співвласниками комплексу, що вирішує питання зацікавленості в реалізації, утримання в процесі експлуатації споруд та їх охорони.

Впровадження нової спеціальності "Образотворче мистецтво" в Ржищівському технікумі на базі викопних виробів народного мистецтва прадавніх часів рідного краю дозволить відродити кращі здобутки наших пращурів, а, головне, пробудить в молодих людях історичну пам'ять, повагу до себе та історії своєї землі.

Співпраця студентів та науковців дозволить інтегрувати досягнення науки в освіту, а значить в повсякденне життя. Виготовлення сувенірів та послуг для туристів дозволить дати економічне підґрунтя та професійну зацікавленість до нових спеціальностей.

Археологічні дослідження багатошарового поселення Ріпниця 1 2003 р.

Ріпниця 1. Експедиція на археологічному розкопці.

Г.В. Шиянова реставрує знахідки з поселення Ріпниця 1.

Екскурсанти на Ріпниці 1 оглядають репліки посуду трипільської культури, випалені в експериментальному горні поруч із розкопом, 2003 р.

Спорудження пам'ятника Трипільській цивілізації в м. Ржищів, літо 2003 р.

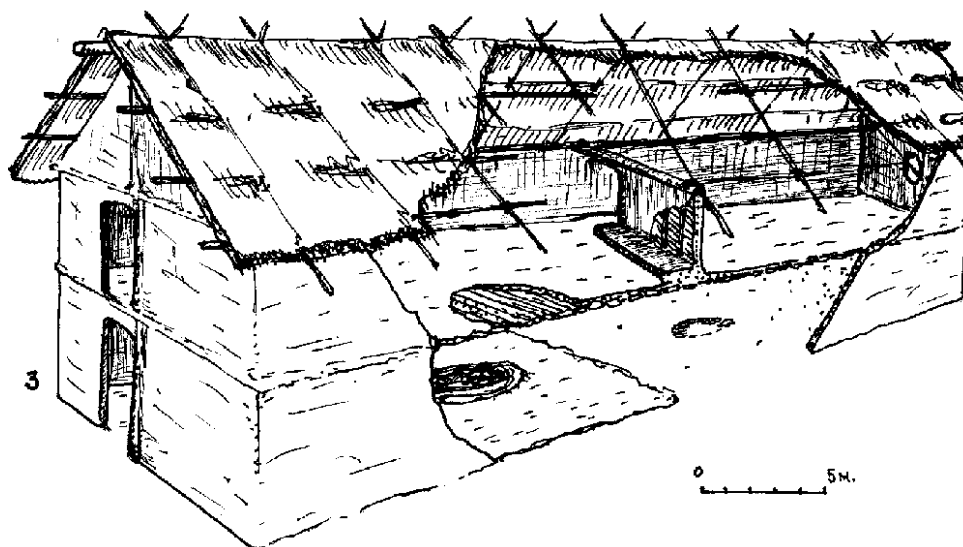

Пам'ятник Трипільській цивілізації в м. Ржищів, 2003 р.

Додаток 3.

О.І. Петросюк

РЕКОНСТРУКЦІЇ СПОРУД ЧАСІВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

МОТИВИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ЖИТЛА ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК НА ПОСЕЛЕННІ РІПНИЦЯ 1.

Як виглядали трипільські житла на місцях їх розкопок - археологи до кінця ще не дослідили. В даному випадку для реконструкції взято зафіксований археологами план житла (ширина, довжина, деталі глиняно-дерев'яної конструкції, глиняні моделі жител).

Взято також і ту відправну точку, яку ще мало хто використовував - це той незаперечний факт, що житлова архітектура в сільській місцевості протягом тисячоліть майже не змінювалась.

Такий консерватизм архітектури обумовлений насамперед кліматичними умовами, наявністю певних місцевих будівельних матеріалів. Тому, із певними застереженнями, як суттєве доповнення до вже відомого в науці образу трипільського житла пропонується використати образ житла в народній архітектурі українців Середнього Подніпров'я 17-19 століть.

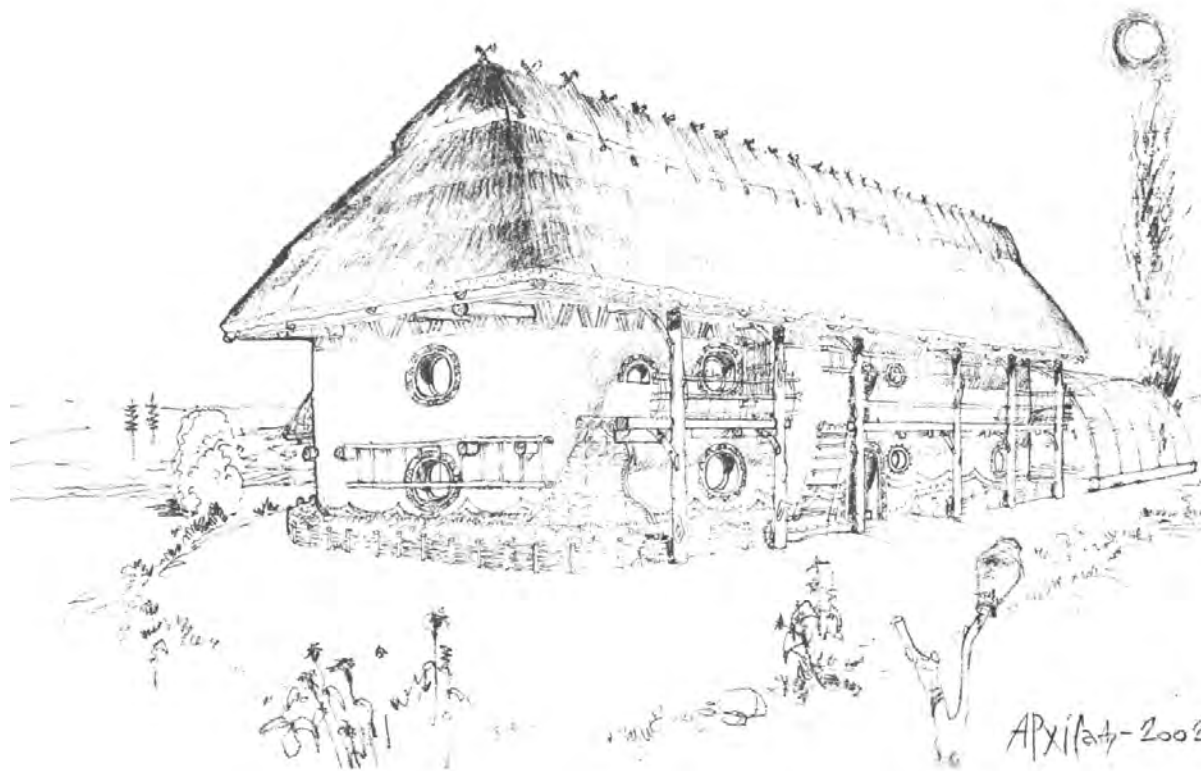
Реконструюватиметься житло на велику сім'ю. Для такої сім'ї житла повинні бути не менш ніж 15 - 16 м в довжину. Але оскільки житло на місці розкопу з часом „росло" і досягало до 30 м в довжину, то дане житло потрібно показати з урахуванням конструктивної можливості добудови до нього нових приміщень.

З генплану розкопок „Рипниці-1", представленому в книзі „Ржищівський археолог" на стор. 29 також видно, що будівлі розміщені не тісно одна біля одної, а на досить великих відстанях - 7 - 30 м. При таких інтервалах традиційний з щільною забудовою вхід в житло з причілка зовсім не обов'язковий, оскільки при вході з причілка все тридцятиметрове житло перетворюється в суцільний прохідний коридор. Наскільки це незручно для життя, зрозуміло кожному. Проте при вході з поздовжньої стіни питання зручного, раціонального планування вирішується само по собі і трипільці не могли цього не бачити. Тому для даної реконструкції вхід в житло пропонується прийняти з поздовжньої стіни.

Ще один мотив реконструкції пов'язаний з умовами експлуатації споруди, з затратами на поточні ремонти. Він підказує варіант житла з мінімальними затратами праці на збереження художнього образу, постійного задовільного технічного стану. Тому в образі житла з'явилися піддашки як єдиний спосіб вберегти глиняні розписи на високих стінах від змивання дощами. Отже, в даному випадку мова йде про реконструкцію, яка на практиці повинна вирішити: чи міг такий варіант житла відповідати комплексній природі трипільських поселень.

ОБРАЗНЕ, ПЛАНУВАЛЬНЕ І КОНСТРУКТИВНЕ ВИРШЕННЯ ЖИТЛА

Образ цього житла - це образ двоповерхового (на двоповерховості наполягають археологи) житла великої сім'ї, яке об'єднувало в собі приміщення житлового, виробничого і духовного призначення. Всі основні будівельні матеріали, матеріали розпису стін - природного походження, тому після реконструкції споруда повинна гармонійно вписатись в оточуюче природне середовище, не викликаючи ніяких техногенних асоціацій.

*Рис. 1. Перший варіант реконструкції житла на трипільському поселенні
Рітниця 1 біля м. Ржищів.*

На першому поверсі житла знаходиться комора, в якій зберігали зерно, а також „клуня" для зберігання колосків хліба. На другому поверсі розміщене саме житло з печами і жертвником.

Функціонально обидва поверхи будуть пов'язуватись між собою дерев'яними сходами зовні і драбиною в середині будівлі.

Конструкція стін характерна для Середнього Подніпров'я кінця 18 ст. - глиняно-дерев'яна. Основні навантаження сприймає на себе дерев'яний каркас. Основою каркасу є стояки діаметром 13-17 см, закопані обпаленою на вогні частиною в землю. Проте з метою продовження експлуатації стін під стояки пропонується закласти невисокий кам'яний фундамент, який зовні буде повністю закритий глиняною призьбою висотою 50 см і шириною 25-75см.

Як стояки реально закопувались трипільцями в землю, - це туристи побачать під накриттям з полікарбонатної арки. Тут демонструватиметься котлован розкопу житла.

Для виведення стін в дерев'яну опалубку з широких дощок пошарове, в 2 - 3 см закладатиметься очерет, глина. Потім глина буде щільно трамбуватись. Така конструкція дасть можливість значно продовжити термін використання будівлі, зміцнить її конструктивно і дозволить створити всередині житла взимку достатньо теплий мікроклімат. Також дуже важливо, що в таких стінах не заводяться миші.

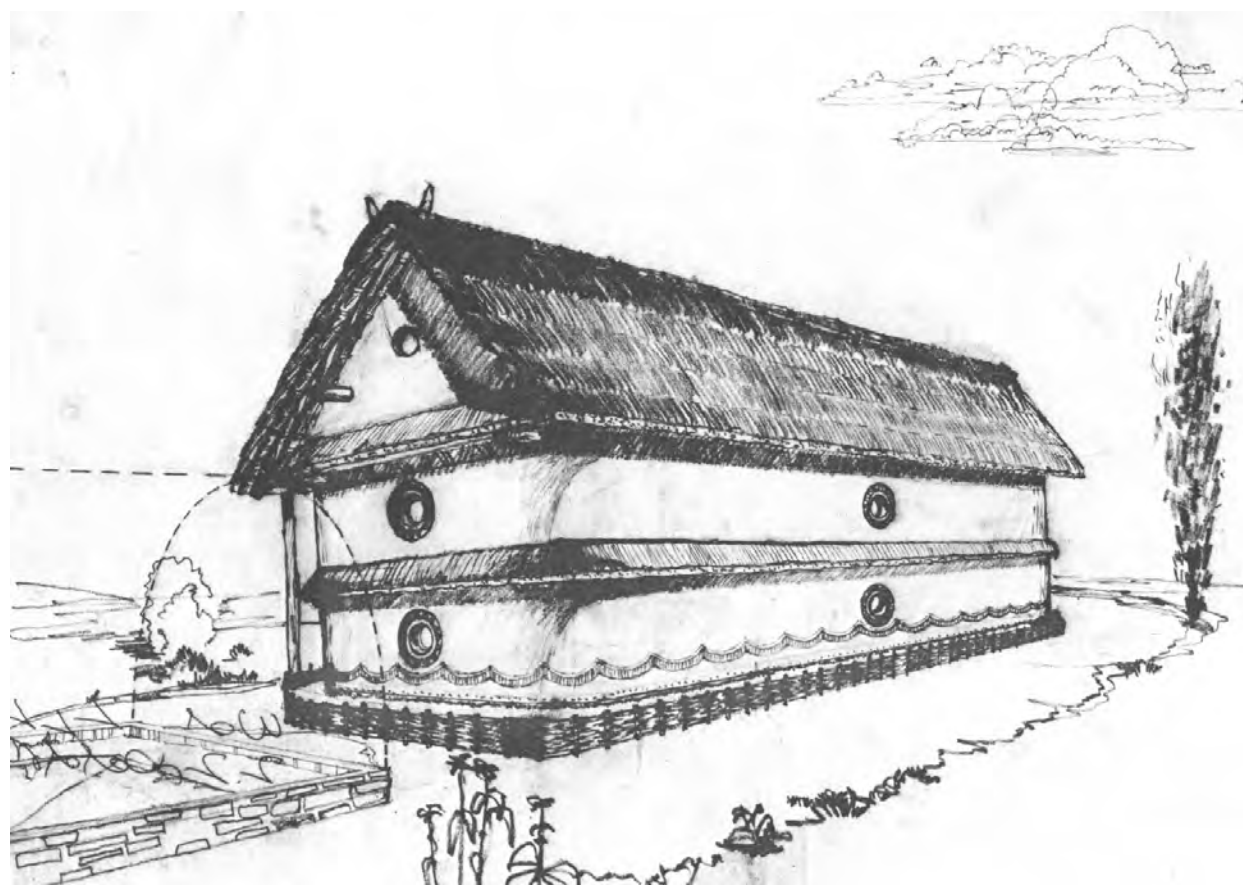
З метою продовження терміну служби стін виноси даху зроблені великими - від 0.7 м до 1.1 м. Без цих виносів глиняні стіни від великого перезволоження підгниватимуть і руйнуватимуться, а їх капітальний ремонт - справа надто дорога.

Зовні і зсередини стіни будуть обмазані глиною теплого світлого жовто-коричневого кольору. Навколо вікон і по периметру стін, за знайденим археологами аналогом, буде нанесений декоративний візерунок.

Форма даху житла в закінченому вигляді - чотирихила. Та в зв'язку з тим, що пропонується показати, як це житло з часом могло добудовуватись, одну сторону житла буде зроблено формою - в плоский причілок.

Покриття даху - з очерету. З метою збереження від загнивання його додатково на 90% площі доцільно покрити очеретяними плитами товщиною 5 см, які випускає наша промисловість, а решта 10% буде залишена над входом для показу туристам як автентичний дах. Термін використання основного очеретяного покриття при такій конструкції - до 60 років.

Вікна при вході пропонується відтворити автентичними - з вичищеної шкіри, обмазаної жиром і натягнутої на обручі з лози. Такі вікна можна робити одинарними влітку і подвійними для холодної пори. Решта вікон можна зробити зі скла.

Рис. 2. Варіант реконструкції житла та музеєфікації решток трипільської будівлі на поселенні Ріпниця 1 біля м. Ржищів.

Зовнішні двері будуть варіантом дерев'яних дверей на найпростіших дерев'яних завісах, для яких потрібні лише колоті дошки і дубові тиблі (чопики). Внутрішні двері - плетені.

Опалення приміщень - печами напівкурного типу, тобто дим з димаря-лежака виходить в простір даху. Завдяки диму дерев'яні конструкції даху, очеретяне покриття будуть довговічніші, оскільки дим діє на них як природний антисептик. Конструкція печі - з плоту і глини. Після першого ж пропалювання пліт повністю вигорає, але на перших етапах зведення печі він служить каркасом для глини. Конструкція димохідного стояка і лежака - з плоту, який зовні і зсередини щільно обмазується глиною.

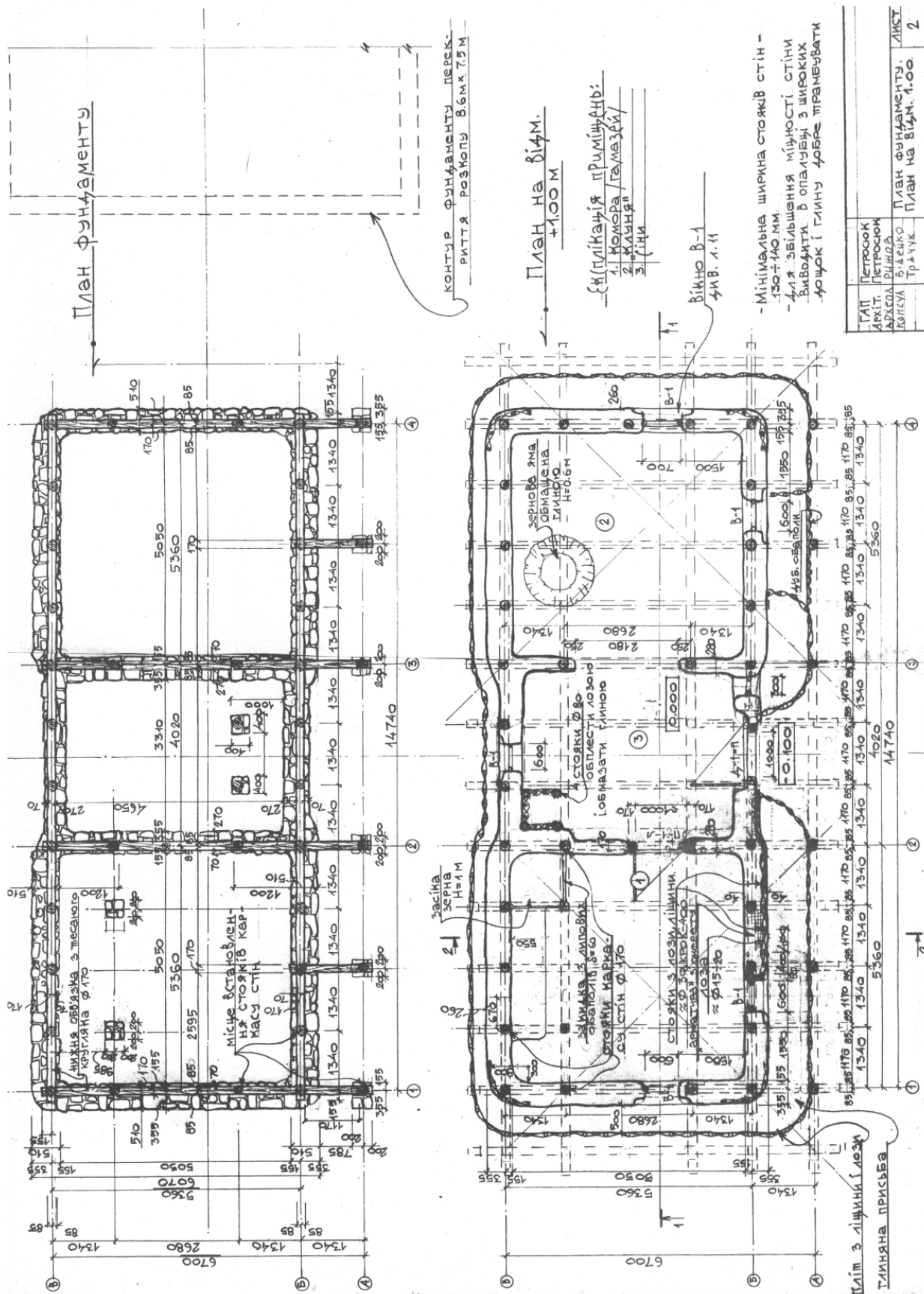

Рис. 3. Плани фундаменту та нижньої частини житла.

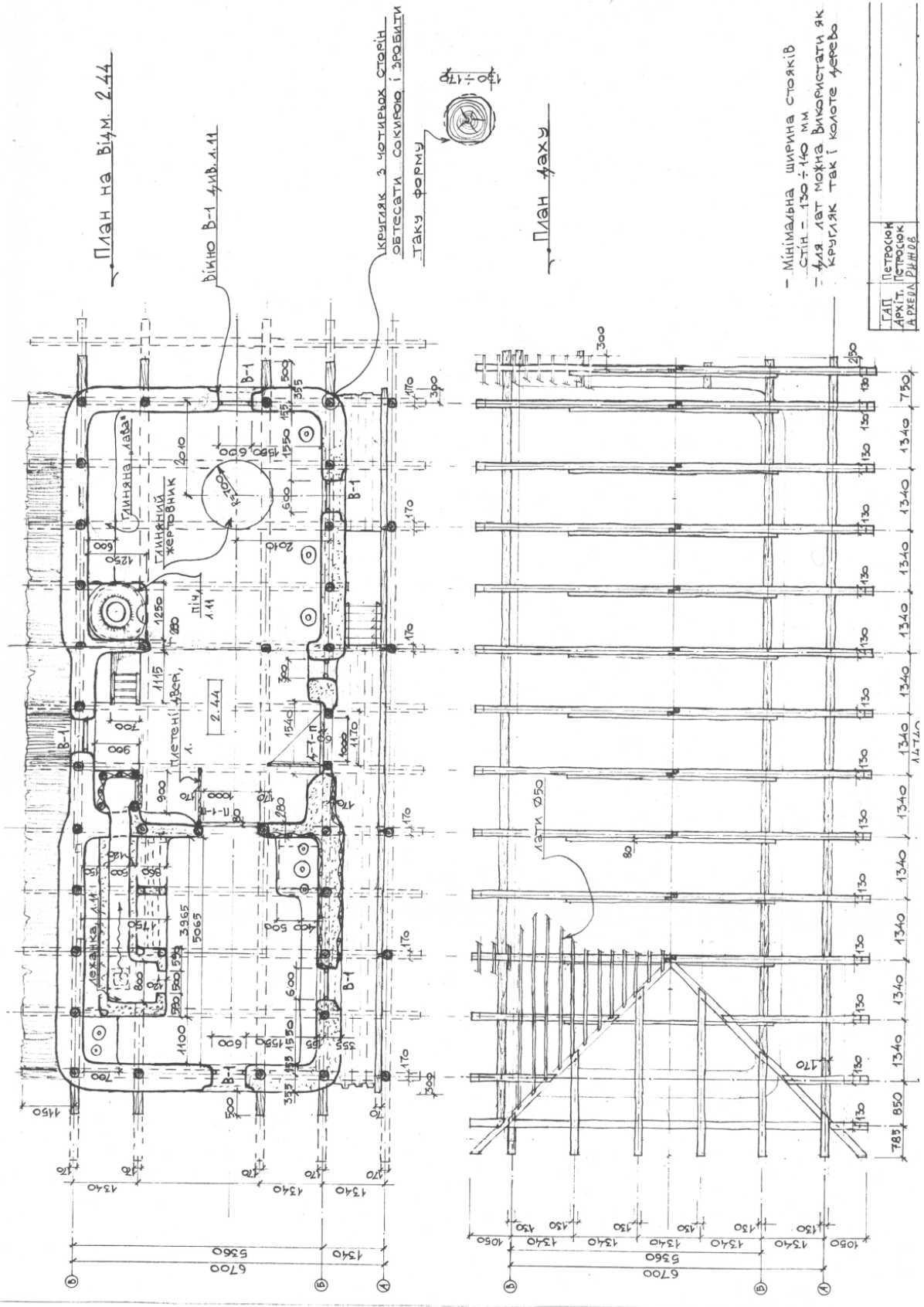
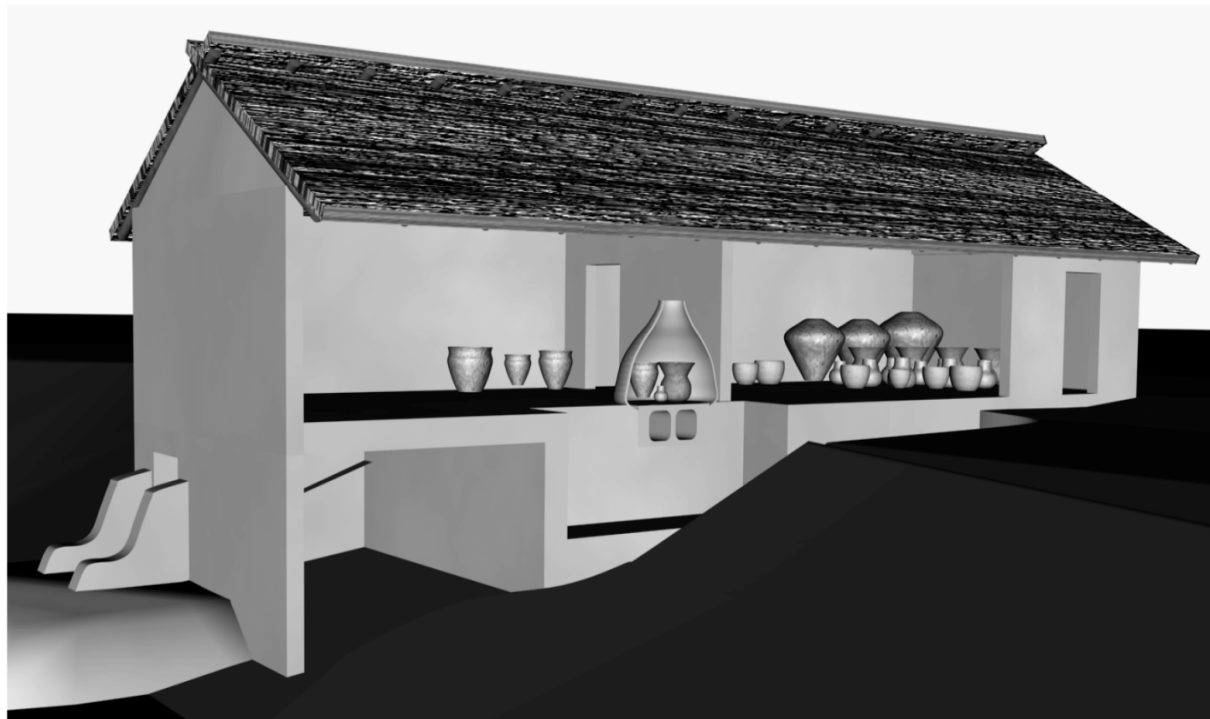

Рис. 4. План житла на рівні другого поверху та конструкція даху.

МОТИВИ РЕКОНСТРУКЦІЇ НАДЗЕМНОЇ ЧАСТИНИ
КЕРАМІЧНОЇ МАЙСТЕРНІ ПОСЕЛЕННЯ ВЕСЕЛИЙ КУТ

Достовірно точно сказати про те, якою була наземна частина гончарної майстерні з поселення Веселий Кут і інших майстерень важко – час зітер всі сліди крім фрагментів підлоги, перекриттів, частин інтер'єру. О.В. Цвек детально описала те, що було виявлено під час розкопок, а також реконструювала цю споруду¹.

Рис. 5. Комп'ютерна реконструкція вірогідного вигляду керамічної майстерні (розріз) із поселення Веселий Кут (за матеріалами досліджень О.В. Цвек; реконструкція М.М. Відейко).

Але, на щастя, особливості розвитку архітектури поселень від часів Трипільської культури аж до початку ХХ ст. відзначались великим консерватизмом. Століттями будівлі конструктивно майже не мінялися. Це дає право вибрати за аналог наземної частини майстерні архітектуру звичайних сільських хат Черкащини і Київщини ХVІ – початку ХХ ст.

Ці хати будувались в основному з глиняними стінами при товщині їх від 40 до 60 см. Вгорі та внизу стін влаштовувалися дерев'яні обов'язки з брусів товщиною 12–20 см, між якими по кутах, а також в місцях знаходження вікон, дверей встановлювалися з дерева ж зроблені стояки. До верхньої обв'язки кріпилася дерев'яна конструкція 4 – схилого даху з крокв і лат. Безпосередньо до лат прив'язувались снопи очерету або житньої соломи.

План реконструкції майстерні в цілому повністю відповідає плану майстерні з поселення Веселий Кут, дослідженого О. В. Цвек (див. Розділ 1). Поздовжні фасади причілків мають симетричну композицію, за винятком частини будівлі, де знаходилася завантажувальна камера, з якої здійснювалося розпалення горна. Прикладів подібної композиції в українській традиції будівництва – безліч.

Горн, який знаходився в східній частині будівлі, був зроблений за аналогом горну з Веселого Кута. Він повинен був мати димар, викладений з глини по каркасу, сплетеному з лози. Висота димаря мала бути дещо вища гребеня даху. Товщина стін горна – від 40 см в нижній частині до 10 см в верхній.

В димарі нами передбачена керамічна заслінка для регулювання режиму випалу кераміки. Для запобігання пожежі відстань від димоходу до конструкцій даху має бути в межах 20 – 30 см.

¹ Цвек Е. В. Гончарное производство племен трипольской культуры. // Ремесло эпохи энеолита - бронзы на Украине. — Киев, 1994. — С. 55-95, рис.20; 21, - 1.

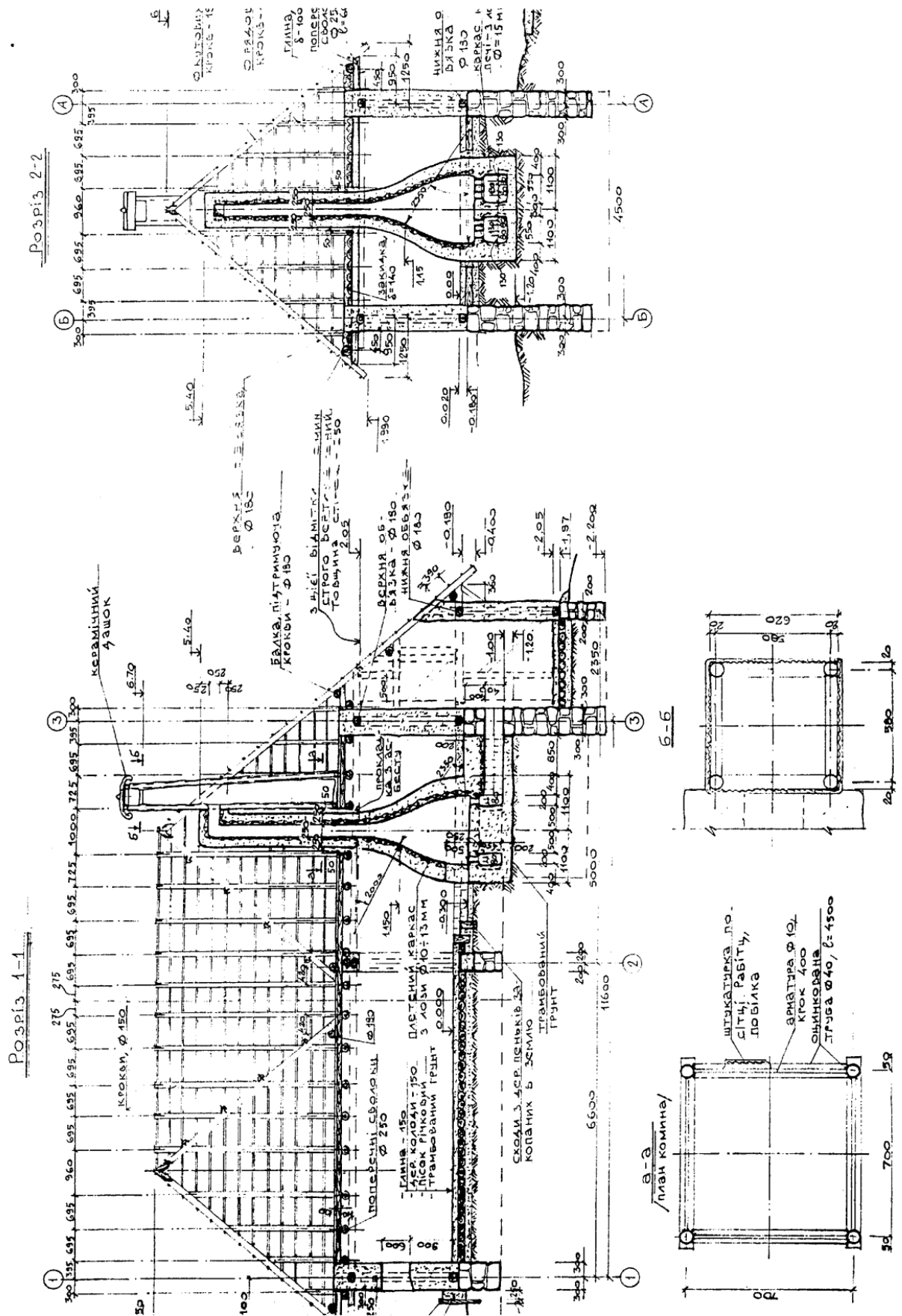

Рис. 6. Розрізи керамічної майстерні.

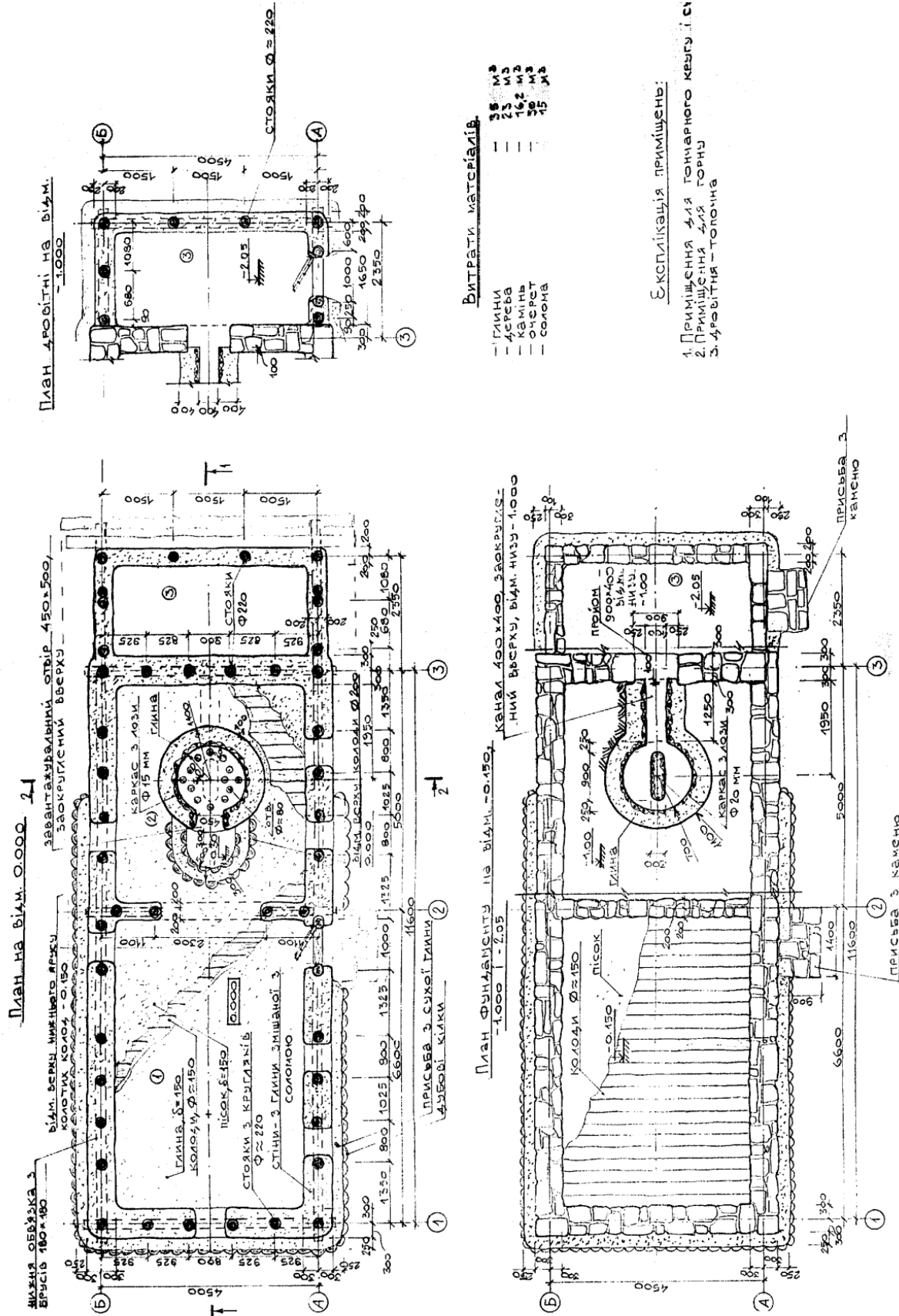

Рис. 7. Плани керамічної майстерні.

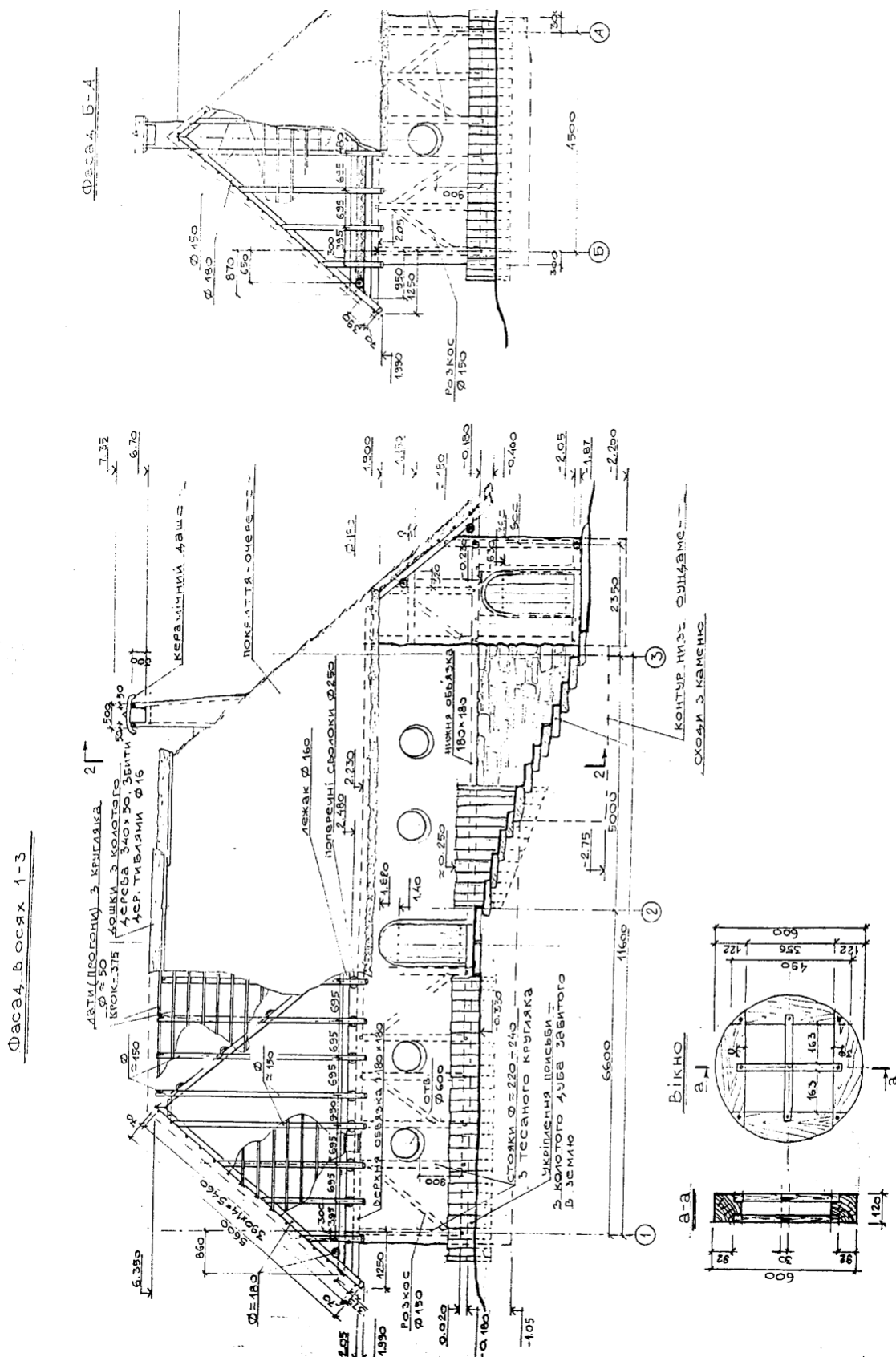

Рис. 8. Фасади керамічної майстерні.

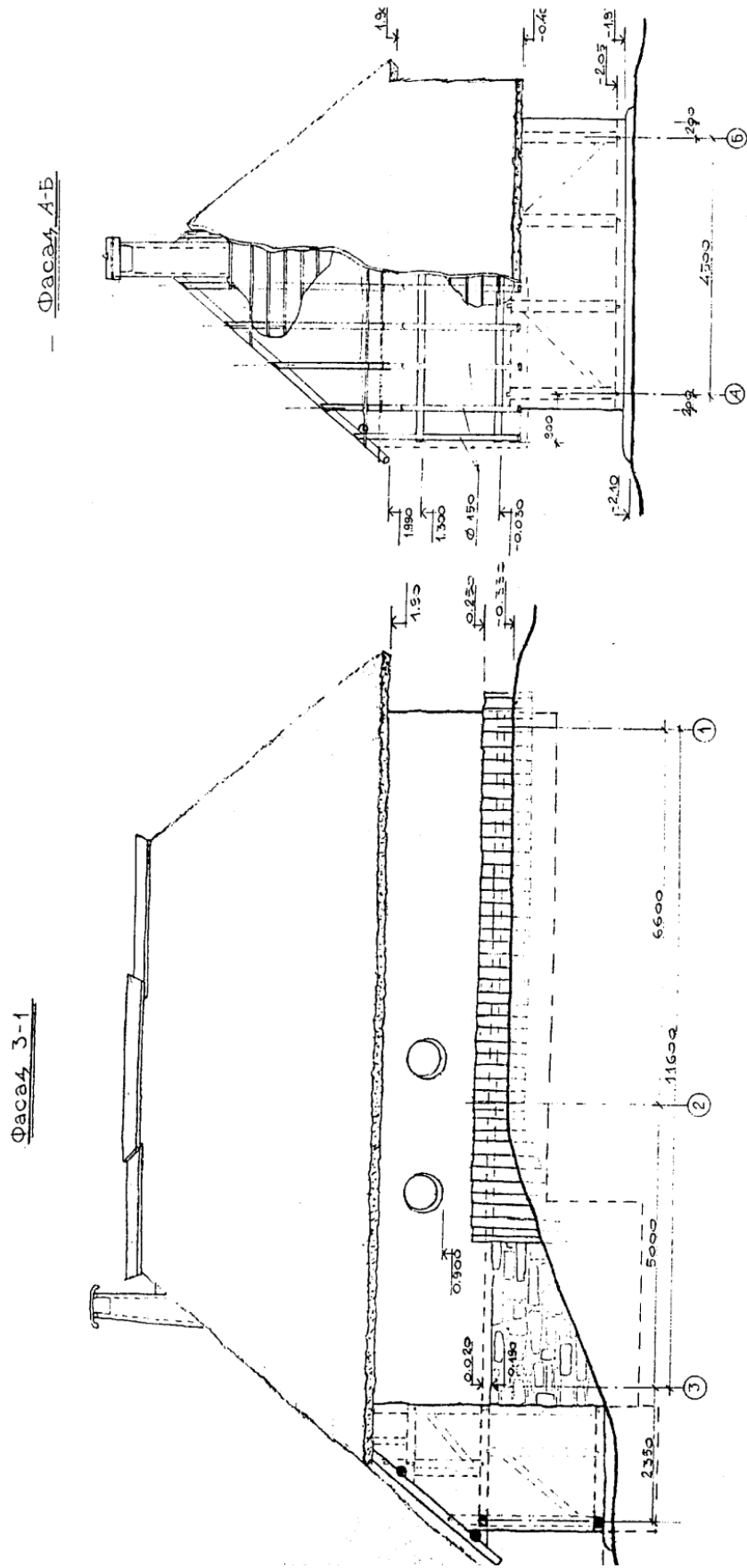

Рис. 9. Фасади керамічної майстерні.

ПРОПОЗИЦІЇ ПО ВИРІШЕННЮ ГЕНПЛАНУ

Очевидно, для того, щоб у Ржищів поїхав „масовий” турист, реконструкції лише одного трипільського житла мало. Потрібно реконструювати ще 2-3 споруди різного функціонального спрямування, зокрема гончарню, ткацьку майстерню.

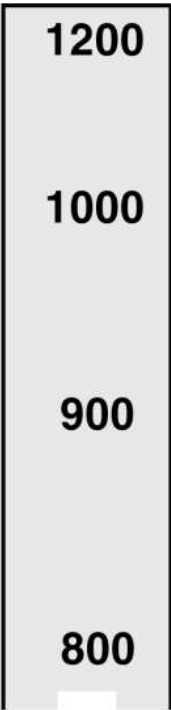
Тому про остаточні пропозиції по генплану можна буде говорити лише тоді, коли буде повна інформація про забудову території. Проте вже зараз біля самого реконструйованого житла, в яру біля джерела пропонується посадити дикі і напівдикі плодові культури - глід, степову вишню, вишню антипку, тернослив, терен, яблуню-дичку, яблуню-дубівку (зимову), грушу-гниличку (крупне-плідну), дикі черехи (черешні), лісову смородину, дикий агрус, болотяну смородину, малину, порічки, деякі окультурені форми дикого винограду, бузину, ліщину.

Можна припустити також, що в щільно плетених з лози, обмазаних зовні глиною вуликах трипільці розводили бджіл. Таку пасіку доцільно розмістити в саду плодово-ягідних культур.

Вид на урочище Рітниця, де проводилися археологічні дослідження поселень трипільської та черняхівської культур. На задньому плані - околиця м. Ржищів.

р. н. е.

давньоруський час

Київ, XI - XII ст.

Григорівка, XI - XII ст.

слов'янський час

Монастир'юк. VII - X ст.

500

київська культура III - V ст.

чорняхівська культура III - V ст.

Глеваха

Кирейівка

200

зарубинецька культура

II ст. до н.е - II ст. н.е

Лютіж I - II ст. н.е

3000

трипільська культура

Майданецьке 3600 - 3500 рр. до н.е

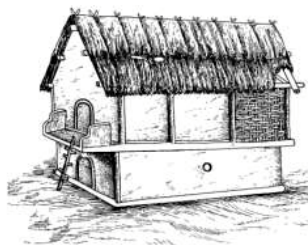
3500

4000

4500

5000

р. до н. е

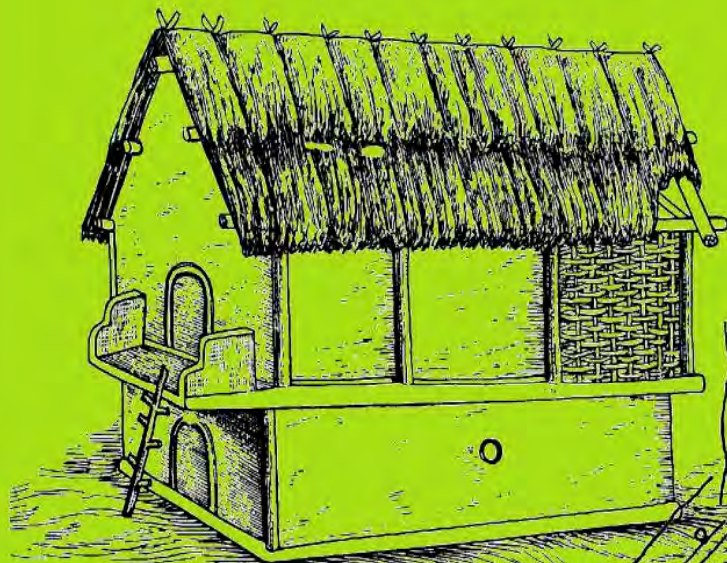

Ленківці 4700 - 4600 рр. до н.е

Коломиїщина I 3600 - 3400 рр. до н.е

7600 років історії архітектури на землях України - від кінця VI тис. до н.е до XIII ст. Давні поселення, їх укріплення та забудова від трипільської культури до Давньої Русі.

Реконструкції давніх поселень та споруд за першоджерелами археологічних досліджень.

Гене́за етнічної архітектури України, моделювання прадавньої історії, архітектурні реконструкції споруд трипільської культури.

ДАВНІ ПОСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ